

HRVATSKA REVLIJA

ČASOPIS MATICE HRVATSKE

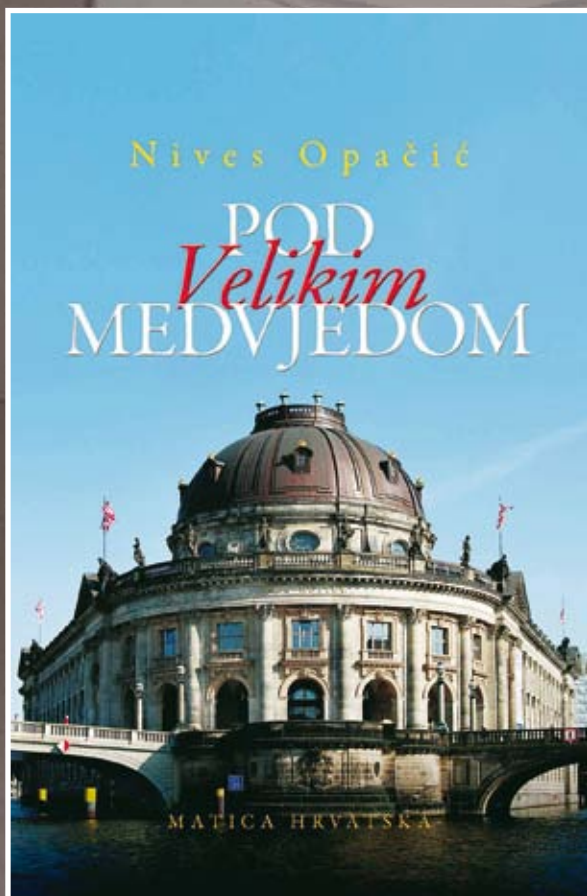


Djelo Ruđera Josipa Boškovića

Matematički božićni poklon

Razgovor s Mirjanom Damaškom

Krležine predodžbe germanskog svijeta



Nives Opačić
POD VELIKIM MEDVJEDOM
Špartanje po sjevernoj hemisferi

biblioteka
BIBLIOTEKA PUTOPISNA PROZA

format: 14 x 21 cm
 opseg: 286 str.
 uvez broširan i prošiven
 Matica hrvatska, 2012.
 cijena: 160,00 kn

ISBN 978-953-150-981-7

U ovoj knjizi, koju sam nazvala **Pod Velikim medvjedom**, skupila sam neka od svojih putovanja po sjevernoj polutki. Drugu stranu Zemljine kugle, onu južnu, nikad nisam vidjela. Sasvim prirodno. Jer me sjever privlači više od juga. Jesen i zima neusporedivo više od proljeća i ljeta. Snijeg, magla, kiša, zaleđeni dah više od vrućine, jare i pripeke.

A špartanja? Na svakom sam putovanju i ono što cijelim svojim bićem i jesam – jezikoslovka uronjena u jezik kao u bitnu odrednicu svijeta oko sebe.

Špartati (njem. *Sparte*, odjeljak) znači povlačiti okomite i vodoravne crte (za lakšu preglednost podataka i sl.).

Za moja putovanja vrijedi samo ono prvo: povlačenje imaginarnih okomitih i vodoravnih crta kojima sam spajala sve prijedene točke u jednu cjelinu. Jer, putovanja su (i) mjesta nezaboravnog učenja bez prisile, i to (do)životnoga. I buđenja onih emocija i stanja koja kao da su i deponirana da se otvore upravo na putovanjima – pojačane osjećajnosti, budnosti, iskričavosti, lucidnosti, draži i dragosti, oštrijih osjetila, oštroumnijih zapažanja.

No kao i kad bi me tko pitao – zašto voliš određene osobe ili određenu glazbu – ne bih znala odgovoriti. Tako ne znam točno, precizno i jednoznačno odgovoriti ni zašto volim putovanja. Dobro je što je tako, jer jedino je tako i pravo: voljeti bez uzroka i posljedice, bez reda i slijeda. Jednostavno – voljeti.

Nives Opačić

Knjiga Nives Opačić *Pod Velikim medvjedom*, s podnaslovom *Špartanje po sjevernoj hemisferi*, u izdanju Matice hrvatske rijetko je tematsko, žanrovsko i nakladničko osvježanje u aktualnoj kulturološkoj produkciji u Hrvatskoj.

Mario Bošnjak
tportal.hr

**Hrvatska revija 3/2012.**

Časopis Matice hrvatske za književnost,
umjetnost i kulturu življenja.

Utemeljen 1928.

Obnovljen 1951. u Buenos Airesu.

Od 1991. ponovno u Hrvatskoj.

Izlazi tromjesečno.

Nakladnik

Matica hrvatska

Ulica Matice hrvatske 2, Zagreb

Za nakladnika

Igor Zidić

Glavna urednica

Mirjana Polić Bobić

Uredništvo

Dubravka Oraić Tolić, Cvijeta Pavlović,

Mirjana Polić Bobić, Josip Užarević

Likovno-grafički urednik

Željko Podoreški

Suradnici

Petra Biskup, Ivan J. Bošković, Ante Bralić,

Franka Miriam Brueckler, Mirjan Damaška,

Masumi Kameda, Radoslav Katičić, Sanja

Knežević, Stipe Kutleša, Reinhard Lauer,

Marito Mihovil Letica, Sanja Majer Bobetko,

Julijana Matanović, Marija Ott Franolić,

Milorad Pavić, Mirjana Polić Bobić,

Evelina Rudan

Lektura i korektura

Sandra Tribuson, Mirjana Mataija

Tajnica uredništva

Dorotea Milas

Priprema za tisak

Služba tehničke pripreme MH

Tisak

Denona d.o.o., Zagreb

http://www.matica.hr/hrvatska_revija

ISSN 1330-2493

Uredništvo: Zagreb, Ulica Matice hrvatske 2

telefon (01) 48 19 195, (01) 48 78 360

telefaks (01) 48 78 369

e-mail: hrvatska_revija@matica.hr

Cijena pojedinog broja iznosi 30,00 kn odnosno

4,50 EUR. Godišnja pretplata za Hrvatsku,

uključujući poštarinu, iznosi 120,00 kn,

a za inozemstvo 60,00 EUR.

Kunske uplate na žiro račun broj

2481000-1110106604

kod Kreditne banke Zagreb d.d.

Devizne uplate na IBAN broj

HR96223600001101517838

kod Zagrebačke banke.

Objavljivanje »Hrvatske revije« potpomogli
su Ministarstvo kulture RH i Gradski ured
za obrazovanje, kulturu i šport grada Zagreba.

UVODNA RIJEČ

Poštovani čitatelji,

u prošlom broju započela sam uvodnu riječ implicirajući ispriku zbog kašnjenja s izlaskom brojeva 1 i 2 za 2012. godinu. Možda bi, po analogiji, valjalo ovaj uvodnik započeti isprikom što smo ovoga puta požurili pa ovaj, treći, »božićni« broj (tako ga, naime, zovemo) stiže nakon gotovo dva mjeseca, a ne nakon tri, što je bio uobičajen ritam izlaženja Revije. Vjerujući da čitateljstvu neće biti mrsko, spominjem to kao objašnjenje i podsjetnik da u ovoj godini želimo uspostaviti uobičajeni ritam i broj svezaka odnosno brojeva koji u budućnosti želimo održati.

U »Temi broja« ovaj smo put odlučili na cjelovit način predstaviti djelo velikoga našeg znanstvenika Ruđera Josipa Boškovića. Prošle, 2011. godine, navršilo se tristo godina od njegova rođenja. Te je godine u nas upriličen veći broj skupova, izdanja i sl. kojima je doista dostojno obilježena ta značajna obljetnica. U tim se prigodama pokazalo da još uvijek ima potrebe i prostora za daljnjim istraživanjem Boškovićeve ukupnog djela koje pokriva nekoliko raznorodnih područja te da ta istraživanja valja na primjeren način prikazati u njegovoj i našoj domovini. Autori naše »Teme broja« držali su da je to prigoda i da se još jednom pregledno predstavi prisutnost i evaluacija Boškovićeve djela i značaja u svijetu.

Budući da će se ovaj broj Revije naći u prodaji oko Božića, a svakako za božićne i novogodišnje blagdane, izabrali smo tri navlastito božićne, ali donekle začudne ili neočekivane božićne teme: prva, iz pera matematičarke Franke Miriam Brueckler, naslovljena je »Matematički poklon s posljedicama«, a govori o razmišljanju Johannesa Keplera o snježnoj pahuljici koja »silazi s neba, izgleda poput zvijezde i savršeno je simetrična« kao božićnom daru prijatelju jer je tog Božića taj carski astronom i matematičar bio bez novčića u džepu. U carskoj blagajni, naime, nije bilo novca za plaću znanstveniku. Razmišljajući o vremenu u kojem živimo i uspoređujući naše prilike s Keplerovima, odlučili smo svima na naslovnici Revije darovati za Božić sliku snježne pahuljice koju je autorici priloga ljubazno ustupio California Institute of Technology, sve u nadi da to nikomu neće biti i jedini božićni dar. Tu je i »Božićna premijera« Julijane Matanović napisana za ovaj broj Revije s uvodnim tekstom te recenzija zbornika molitvica iz Dubrovačkog primorja »Križi lete po nebu« Eveline Rudan.

Drago nam je da smo i za ovaj broj uspjeli priskrbiti nekoliko vrsnih priloga o vezama hrvatske kulture s drugim kulturama: tu je tekst njemačkoga kroatista Reinharda Lauera o Krležinu viđenju Nijemaca (točnije, germanskog svijeta) te japanske filmologinje Masumi Kameda o Zagrebačkoj školi crtanog filma, ali i tekst Radoslava Katičića o Ježićevu prijevodu klasične sanskrske lirike koji je stručna javnost već ocijenila kao jedno od kapitalnih djela prijevodne književnosti u nas (ne samo) zadnjih godina.

U rubrici »Obljetnice u hrvatskoj kulturi« spominjemo se dviju značajnih obljetnica iscrpnim i izvrsno kontekstualiziranim stručnim prikazima: djela Dragoje Jarnevićeve i djela u javnosti dosad znatno manje prisutnoga imena muzikologa Huberta Pettana, iz pera Marije Ott Franolić, odnosno Sanje Majer Bobetko. U »Putovnici«, jednoj od meni najdražih rubrika Klemenčićeve Revije, Ante Bralić prikazuje Ramu, a u »Povjesnici«, rubrici u kojoj su ti naši prethodnici postigli vrhunsku razinu a mi ju već u drugom navratu, eto, nastojimo održati, Milorad Pavić govori o najstarijim prikazima hrvatskog Jadrana. U odnosu na prošli broj uvodimo, a u odnosu na prijašnje uređivačke programe Revije samo obnavljamo, zanimanje za tradicijsku kulturu tekstem »Hrvatske tradicijske uspavanke« Petre Biskup. Prikaza i recenzija ovoga puta ima malo: to je zato što nam uobičajeni opseg broja ne dopušta objaviti sve koje smo zaprimili i prihvatili, što znači da će biti objavljeni u idućim brojevima.

Uz želju da Vam blagdansko vrijeme prođe (i) uz čitanje ovog broja Hrvatske revije, želimo Vam sretan Božić i novu godinu.

Za uredništvo, s poštovanjem,

Mirjana Polić Bobić
Glavna urednica

Kazalo

Tema broja: Djelo Ruđera Josipa Boškovića

Stipe Kutleša

RUĐER BOŠKOVIĆ

4

Marito Mihovil Letica

BOŠKOVIĆEVI JUBILEJI

19

Povjesnica

Milorad Pavić

TRAGOM STARIH SVJEDOČANSTAVA
O HRVATSKOM JADRANU

26

Putovnica

Ante Bralić

POGLED NA RAMU

36

Obljetnice u hrvatskoj kulturi

Marija Ott Franolić

O DNEVNIKU DRAGOJLE JARNEVIĆEVE,
O DVJESTOTOJ OBLJETNICI ROĐENJA

44

Sanja Majer Bobetko

NE DOČEKAVŠI MENDELSSOHN

52

Film

Masumi Kameda

POGLED NA KRHKO SREDIŠTE

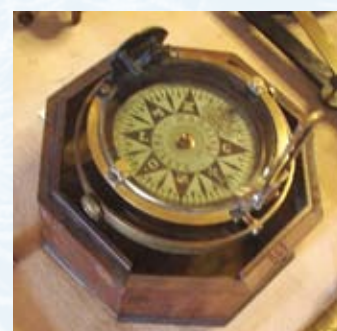
58

Hrvatska književnost očima drugih

Reinhard Lauer

NJEMAČKA GLEDANA KRLEŽINIM OČIMA

62



Prijevodna književnost

- Radoslav Katičić
RAZLIKE ZGODE LJUVENE 67



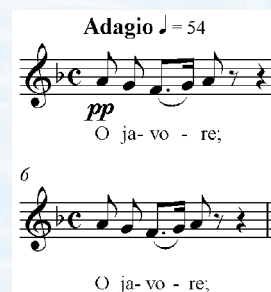
Hrvati u svijetu nekad i sad

- Mirjana Polić Bobić
NAPOKON PRIZNANJE U VLASTITOJ KUĆI 72



Ostavština tradicijske kulture

- Petra Biskup
HRVATSKE TRADICIJSKE USPAVANKE 80



Božićne teme

- Franka Miriam Brueckler
MATEMATIČKI BOŽIĆNI POKLON
S POSLJEDICAMA 86

- Ivan J. Bošković
BILJEŠKA UZ *BOŽIĆNU PREMIJERU* JULIJANE
MATANOVIĆ 91



- Julijana Matanović
BOŽIĆNA PREMIJERA 94

Recenzije, osvrti i prikazi skupova

- Sanja Knežević
»I OTRT ĆE IM SVAKU SUZU S OČIJU« 99

- Evelina Rudan
OTPOR PROGONSTVU I DUG ZAVIČAJU 103



Stipe Kutleša

RUĐER BOŠKOVIĆ

Uvod

Već je mnogo puta izrečeno da je Ruđer Josip Bošković ne samo jedan od najistaknutijih hrvatskih znanstvenika i filozofa nego da također pripada i najznamenitijim ljudima svjetske znanstvene i kulturne povijesti. Svjedočanstvo o tome dao je engleski fizikalni kemičar Sir Harold Hartley, koji je smatrao da je Bošković »jedan od najvećih intelektualaca svih vremena«. Ali i drugi su Boškovići, a i naši, suvremeni-

Portret Ruđera Boškovića



ci upozoravali da su njegove znanstvene ideje bile ispred njegova vremena pa zato tada i nisu bile do kraja shvaćene. Bošković je bio univerzalni um renesansnog tipa: filozof, znanstvenik, književnik, diplomat. Postavio je temelje kasnijim znanstvenim postignućima u astronomiji, optici, geoznanostima, statistici i dr. Najizvorniji i najpoznatiji mu je znanstveni doprinos teorija sila i strukture tvari ili, kako je poznatija, njegova teorija prirodne filozofije. Nisu mu bila strana tada sasvim periferna i neoblikovana znanstvena područja kao što je arheologija. Istaknuo se i kao književnik. Bio je djelatatan u društvenom životu svojega doba. Kao pripadnik isusovačkog reda, kojemu je do kraja života ostao vjeran, pa i nakon ukinuća reda 1773., Bošković je bio cijenjen među subraćom ali i među utjecajnim svjetovnim ljudima svojega doba. To mu je omogućilo da se istakne i u diplomatskim poslovima za svoj rodni grad i svoj narod.

Bošković kao znanstvenik

Boškovići doprinosi astronomiji

Koliko je Bošković imao interesa za astronomiju govori i to da je prva njegova objavljena rasprava upravo iz astronomije (*De maculis solaribus – O Sunčevim pjegama*, 1736). U teorijskoj astronomiji određivao je staze kometa (*De cometis – O kometima*, 1746) i planeta (*De determinanda orbita planetarum – O određivanju staze planeta*, 1749). Postavio je kriterij za oblik staze nebeskog tijela (eliptična, parabolična ili hiperbolična staza). Metodu određivanja staza planeta usavršio je nakon što je engleski astronom William Herschel otkrio novo nebesko tijelo (1781). Pronašao je metodu za određivanje staze (1782) po kojoj je francuski astronom Pierre Méchain među prvim odredio stazu novoot-

krivenog planeta poslije nazvanog Uran. Bošković je proučavao i perturbacije Saturna i Jupitera (1756), strukturu Saturnova prstena, postojanje Mjesečeve i Sunčeve atmosfere, prolazak Merkura i Venere ispred Sunca, Sunčeve pjegice i dr. Na osnovi promatranja promjena položaja Sunčeve pjegice ustanovio je vrijeme vrtnje Sunca oko osi. Smatrao je da Mjesec nema atmosferu sličnu Zemljinoj, a da Sunce ima atmosferu sa svijetlim prstenom (koronom).

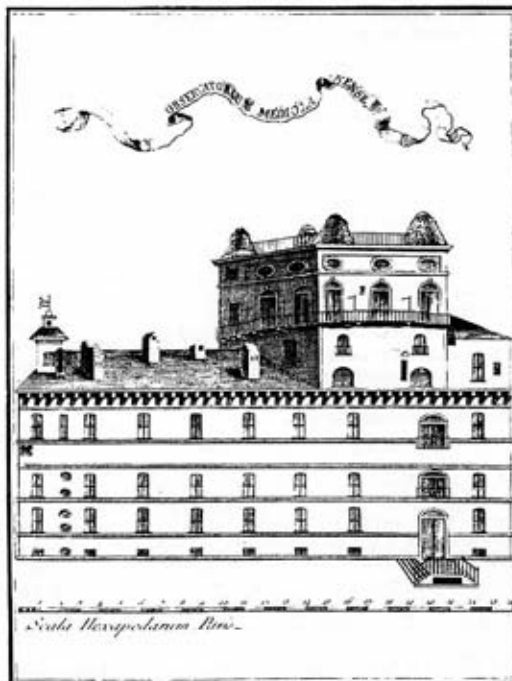
U praktičnoj astronomiji uočio je problematičnost opažanja i mjerenja te je provjeravao pouzdanost instrumenata. I lošom se spravom mogu provesti dobra mjerenja ako se poznaju granice njezinih pogrešaka, tvrdio je. Te njegove ideje nisu tada bile prepoznate kao važne. Tek su poslije prihvaćene u praktičnoj astronomiji, kada su na slične ideje upozorili njemački matematičari Carl Friedrich Gauss i Friedrich Bessel. Među zapaženije rezultate u praktičnoj astronomiji ubraja se Boškovićovo utemeljenje zvjezdarnice u Breri na kojoj su se izvodila opažanja pomrčine Sunca, Mjeseca, Jupiterovih satelita, što je bilo važno za određivanje zemljopisnih dužina te opažanja kometa.

Engleski muzikolog Charles Burney, koji se zanimao za astronomiju, susreo se s Boškovićem u Milanu i bio je oduševljen kada mu je on pokazao pokuse o svjetlosnim spektrima i kada mu je dao da promatra svemir kroz dalekozor. Opisao je Boškovića kao ugodna čovjeka jake građe i visoka stasa. Ako se u astronomiji ikada otkrije nešto novo, napisao je, to će biti Boškovićovo otkriće. Za boravka u Londonu Bošković se susreo s tada najpoznatijim engleskim astronomima Jamesom Bradleyem, Nevilom Maskelyneom, Jamesom Douglasom Mortonom, Anthonyjem Shepherdom, Robertom Smithom i drugima.

Boškovićev rad na području optike

Iako se već tada, a i poslije, prihvaćalo da se svjetlost širi pravocrtno, Bošković je smatrao da se to teško može dokazati bilo da je riječ o heterogenim svemirskim prostranstvima bilo o homogenim optičkim sredstvima. Njegovi argumenti protiv pravocrtnog širenja svjetlosti pomogli su Thomasu Youngu da dođe do valne teorije svjetlosti.

Važan je Boškovićev zaključak o gustoći svjetlosti. Prvi je objavio zakon rasvjete, a on se pripisuje švicarskom znanstveniku Johanu Heinrichu Lambertu, po kojem se i naziva Lambertov zakon rasvjete. Da bi odredio prirodu svjetlosti Bošković je zamislio pokus s dalekozorom ispunjenim vodom kojim je htio odrediti brzinu svjetlosti u različitim optičkim sredstvima i tako utvrditi koja je od dviju tada vladajućih teorija svjetlosti istinita. Iako taj pokus nije uspio izve-



Zvjezdarnica Brera

sti, on se smatra jednim od najvećih priloga eksperimentalnoj optici.

Istraživanjem leća, njihovih pogrešaka te poboljšanjem i konstrukcijom novih optičkih instrumenata dao je važan doprinos praktičnoj optici. Tako je konstruirao uređaj za uspoređivanje loma i rasipanja svjetlosti u lećama i nazvao ga staklomjer (vitrometar). Poboljšao je tzv. Rochonov optički mikrometar, tj. spravu za mjerenje promjera nebeskih tijela i manjih udaljenosti među zvijezdama. Usavršio je mikrometar tako da može mjeriti i veće kutove. Ono što Boškovića u području svjetlosnih pojava povezuje s današnjim znanstvenim dostignućima jest prva teorija luminiscencije kao i ideja da u bilo koliko malom prostoru može biti bilo koliko velik broj fotona (Bošković ne poznaje poslije skovan naziv foton, nego govori o »svjetlosnim točkama«), na čemu se zasniva rad lasera.

Bošković i geoznanosti

Oblik i veličina Zemlje pripadali su među najvažnije znanstvene probleme 18. stoljeća. Boškovićeve rasprave o obliku Zemlje nalaze se među prvim njegovim znanstvenim raspravama (1739). O obliku i veličini Zemlje već su otprije postojale teorijske rasprave. Trebalo ih je provjeriti mjerenjima. Bošković je na dva načina određivao oblik Zemlje: gravimetrijski i astronomsko-geodetski. Kad bi Zemlja bila savršena kugla, svakom bi meridijanskom stupnju odgovarali lukovi jednakih duljina. I akceleracija sile teže bila bi jednaka na svim mjestima Zemlje, što se lako može odrediti pomoću jednostavnoga sekundnog njihala. Njihalo koje njiše s peri-

Za boravka u Beču (1757–58) Bošković je potaknuo caricu Mariju Tereziju, izloživši joj važnost određivanja oblika Zemlje kako za astronomiju, geodeziju i geografiju tako i za plovidbu i trgovinu, da se i u Monarhiji provedu geodetska mjerenja. Zaslužan je za poticanje geodetskih mjerenja i u drugim dijelovima svijeta (Pijemont, Pennsylvania, SAD).

odom od jedne sekunde ima određenu duljinu koja bi trebala biti ista na svim dijelovima Zemlje. Mjerenja su pokazala da duljina sekundnog njihala nije ista na svim dijelovima Zemlje, što bi značilo da ni akceleracija sile teže nije jednaka na svim mjestima, a to bi onda značilo da Zemlja nije kugla. Iz podataka mjerenja na različitim mjestima dalo bi se zaključiti o grubom obliku Zemlje. Drugi način određivanja oblika Zemlje sastoji se u mjerenju duljine lukova meridijana koje odgovaraju jednom stupnju. I opet bi u slučaju kugle sve duljine lukova meridijana trebale biti jednake. Znanstvene ekspedicije nekih istaknutijih europskih institucija provele su mjerenja duljine luka koji odgovara jednom meridijanskom stupnju u raznim krajevima svijeta. U sklopu jedne takve ekspedicije namjeravao je Bošković otići u Brazil (1750), na poziv portugalskoga kralja Ivana V. Na poticaj državnog tajnika Svete Stolice, kardinala Silvija Valentija Gonzage, da se takva mjerenja provedu u Papinskoj Državi, tadašnji papa Benedikt XIV. taj je posao povjerio Boškoviću i irskom isusovcu Christopheru Maireu. Nakon dvogodišnjih mjerenja duž meridijana koji prolazi kroz Rim i Rimini (1750–52), rezultate tih mjerenja objavili su u djelu *De litteraria expeditione per pontificiam ditionem* (*O znanstvenom putovanju po Papinskoj Državi*, 1755), koje je poslije objavljeno u francuskom prijevodu kao *Voyage astronomique et géographique* (*Astronomsko i zemljopisno putovanje*, 1770). Pri tome je Bošković konstruirao nova mjerna pomagala kao što su tronožni stalci s letvama koje se nalaze u zraku i ne dodiruju se, a koji su u geodetskoj praksi prihvaćeni tek poslije, kada ih je predložio C. F. Gauss. Oni se u geodeziji, umjesto Boškovićevi stalci, zovu Gaussovi stalci. Bošković i Maire izradili su i prvi egzaktni zemljovid Papinske Države, što je utjecalo na razvoj kartografije u Italiji. Za boravka u Beču (1757–58) Bošković je potaknuo caricu Mariju Tereziju, izloživši joj važnost određivanja oblika Zemlje kako za astronomiju, geodeziju i geografiju tako i za plovidbu i trgovinu, da se i u Monarhiji provedu geodetska mjerenja. Zaslužan je za poticanje geodetskih mjerenja i u drugim dijelovima svijeta (Pijemont, Pennsylvania, SAD).

Na osnovi mjerenja Bošković je zaključio da je Zemlja spljoštena na polovima i prilično je točno izračunao njezinu spljoštenost. Ali je to bilo daleko od pravog oblika Zemlje, kako je mislio Bošković. Sumnjao je u to da se može odrediti njezin pravi oblik. Tvrdio je da Zemlja nije pravilan elipsoid, nego da zbog nepravilna rasporeda masa u njoj odstupa od toga oblika, što je poslije i dokazano, a taj je oblik Zemlje poslije nazvan geoid. Bošković je išao još dalje tvrdeći da se oblik Zemlje stalno mijenja, što je potvrđeno u suvremenoj geoznanosti.

Iz gravimetrijskih mjerenja Bošković je zaključio kakva je unutrašnja struktura Zemlje te kako i zašto nastaju planine. U to doba nije bilo, niti je moglo biti, eksperimentalnih istraživanja unutrašnjosti Zemlje. Tek su poslije teorije (teorije izostazije) pokazale da je imao pravo. Tako je npr. otkriće plohe diskontinuiteta između Zemljine kore i plašta hrvatskog znanstvenika svjetskoga glasa Andrije Mohorovičića (1910) sukladno s Boškovićevim zamislima.

Boškovićevi matematički doprinosi

Kao matematičar Bošković je djelovao na katedrama matematike na sveučilištima u Rimu (1740–60), Paviji (1764–69) i Milanu (1770–73). Tvrdio je da pravac nije najjednostavniji, kao što se uvijek vjerovalo, nego da su sve neprekidne krivulje jednako jednostavne. Dopuštao je mogućnost postojanja nekih drugih geometrija različitih od euklidske, što je u to doba bila vrlo smiona pretpostavka. Tada se naime vjerovalo, u skladu s Kantovom filozofijom, da je euklidska geometrija urođena ljudskom umu.

Nastavljajući na tradiciju Aristotela i Leibniza, Bošković je razradio pojam neprekinutosti (kontinuiteta) u geometriji i prirodi te je tako prije njemačkih matematičara J. W. R. Dedekinda i G. Cantora došao do formulacije kontinuum realnih brojeva. Dao je naputak za konstrukciju fraktalnih struktura, tj. krivulja koje nemaju tangente ni u jednoj točki. To je osnova kasnije matematičke teorije fraktala (20. st.).

Postavio je četiri glavne jednadžbe sferne trigonometrije. Obrađujući statistički rezultate mjerenja, prvi je u povijesti znanosti iznio metodu (teoriju) izravnavanja pogrešaka mjerenja, koju je poslije Pierre-Simon de Laplace izrazio u matematičkom obliku pa je nazvana Laplaceova metoda, a u novije se vrijeme često rabi izraz Bošković-Laplaceova metoda.

Boškovićev rad u graditeljstvu i hidrotehnici

Zahvaljujući uspješnom rješenju problema u vezi s pukotinama kupole na bazilici sv. Petra u Rimu (1742–43), Bošković se može smatrati »pionirom graditeljske statike« jer je na osnovi matematičkih proračuna dao rješenja za tehničke probleme. Istaknuo se i u ispitivanju stabilnosti carske knjižnice i njezine kupole u Beču (1763) po nalogu carice Marije Terezije, u prosudbi stabilnosti piramidalnog šiljka na kupoli milanske katedrale (1765) te u ispitivanju nosivosti stupova crkve sv. Génève u Parizu. U svim je tim slučajevima Bošković u matematičkom rješenju upotrijebio teorijsko načelo virtualnih pomaka, koje prije nije bilo upotrijebljeno u statičkim



Boškovićeva djelo
*O znanstvenom putovanju
po Papinskoj Državi*

proračunima u graditeljskoj tehnici. Time je započelo novo doba u građevinskoj statici.

Bošković je proveo neke praktično važne hidrotehničke radove kao što su analize plovnog rukavca rijeke Tiber i sličnih poslova koje je obavio za gradove Rimini, Genovu, Luccu, Piacenzu, Perugiu, riješio je probleme luka u Terracini, Riminiju, Savoni i Anconi. Njegov je najpoznatiji hidrotehnički posao isušivanje pontinskih močvara. Sva su ta rješenja tehničkih problema bila utemeljena na znanstvenim analizama neuobičajenim u to doba.

Boškovićeva zanimanja za arheologiju

U 18. su se stoljeću ljudi bavili arheološkim pitanjima samo amaterski jer arheologija kao znanost nije postojala u današnjem smislu riječi. Sustavnijim prikupljanjem postavili su se temelji za arheologiju, koja će se tek u 19. stoljeću uspostaviti kao znanost. Bošković se arheologijom nije bavio sustavno, nego samo prigodno. Kada je 1743. u blizini Frascatija (drevni Tuscul) otkriven mozaik s mnoštvom geometrijskih motiva i druge vrste arheološke građe (natpisi, kipovi, zidovi, vodovodne cijevi, ostatci ceste i dr.), Bošković je analizirao tu građu te su na osnovi toga rad objavili M. Giacomelli i isusovac Ivan Luka Zuzorić. Otkrilo se da je riječ o antičkoj vili iz doba careva Antonina, tj. o znamenitu Ciceronovu Tusculumu.

Bošković je za obelisk iskopan na Marsovoj poljani u Rimu (1750) utvrdio da je imao astronomsku svrhu. Angelo Maria Bandini je o tom nalazu napisao rad u koji je uvrstio i Boškovićovo mišljenje o obelisku kao sunčanom satu.

Na putu za Carigrad (1761) Bošković je istraživao ostatke ruševina za koje se vjerovalo da su ruševine Troje i ustanovio je da stara Troja nije na mjestu tih ruševina, nego u unutrašnjosti gdje u to doba još nisu bili pronađeni ostatci ruševina. Rasprava o tome objavljena je kao dodatak *Dnevniku putovanja iz Carigrada u Poljsku* pod naslovom *Izvjestaj o ruševinama Troje* (1784). Boškoviću je pretpostavku o Troji dokazao njemački trgovac i arheolog Heinrich Schliemann (1874), koji je u svrhu istraživanja ruševina Troje potrošio mnogo više vremena i novca, dok je Bošković proveo samo dva dana proučavajući te ruševine.

Boškovićeva diplomatska aktivnost

Zahvaljujući svojim znanstvenim dosezima, Bošković je postao poznat diljem Italije, ali i Europe. Zalazio je u društvo akademika, crkvenih i svjetovnih velikodostojnika, politički utjecajnih

ljudi toga doba. Najpoznatiji među njima bili su pape Benedikt XIV. i Klement XIV., carica Marija Terezija, francuski kraljevi Luj XV. i Luj XVI., razni ministri i veleposlanici, grofovi i knezovi (Wenzel Anton Kaunitz, Karl Firmian, Charles Gravier de Vergennes i dr.), znanstvenici (J.-B. Le Rond d'Alembert, A. C. Clairaut, A. M. De Condorcet, Benjamin Franklin, J. J. Lalande, P.-S. de Laplace, Joseph Priestley i dr.). Neki od njih bili su u prijateljskim vezama s Boškovićem, npr. kardinal i državni tajnik Papinske Države Silvije Valenti Gonzaga, poljski kralj Stanislav II. Poniatowski, francuski ministar Vergennes i mnogi tadašnji uglednici i znanstvenici. Zahvaljujući tim poznanstvima i prijateljstvima, mogao je tražiti pomoć za Dubrovnik kad je ustrebalo. U nekoliko važnih prigoda diplomatski je posredovao za pomoć rodnom gradu. Kada se početkom Sedmogodišnjeg rata (1756–63) u Dubrovniku gradio ratni brod za Francusku, Englezi su to smatrali narušavanjem neutralnosti Dubrovnika. Dubrovački je senat zamolio Boškovića (1756) da posreduje kod francuskog veleposlanika u Rimu i papinskog nuncija u Parizu tako da je spor riješen prestankom gradnje broda i odlukom da za vrijeme rata nitko osim Dubrovčana ne smije graditi brodove u Dubrovniku.

Bošković je također posredovao (između 1760. i 1764) u aferi s francuskim konzulom u Dubrovniku Le Maireom, koji je povučen iz Dubrovnika i umjesto njega postavljen drugi.

Za vrijeme rusko-turskog rata (1768–74) posredovao je kod svojeg prijatelja poljskoga kralja Stanislava II. Poniatowskog da iskoristi svoj utjecaj kod ruske carice Katarine II. Velike kako bi se obustavila ruska opsada Dubrovnika. Dojmljivo je Boškovićovo pismo poljskom kralju, iz kojeg se vidi sva zabrinutost za domovinu i sunarodnjake. Piše Poniatowskom: »Koji bi predmet mogao više biti na srcu od ovoga u kome se radi da se očuva od propasti sama moja domovina?... Ondje su moji a među njima majka još živa i svježja u dobi od 98 godina... A kakvi li osjećaji obuzimaju moju dušu radi same plovidbe koja je zastala i oduzela glavni izvor opstanka tolikih mojih rođaka i prijatelja?«. Molba je urodila otklanjanjem opasnosti za grad i sklapanjem ugovora između Dubrovnika i Rusije (1775) o neutralnosti Dubrovnika u slučaju rata Rusije s drugim zemljama. Dubrovnik je udovoljio zahtjevu Rusije da dopusti gradnju pravoslavne crkve unutar gradskih zidina. Bošković je zaslužan što je njegov prijatelj de Vergennes, francuski ministar vanjskih poslova, posredovao u sklapanju trgovačkog ugovora između Dubrovnika i Francuske (1776) prema kojem Francuzi luku Dubrovnik smatraju ravnopravnim svim drugim lukama zapadnog Mediterana.



▲ Kupola Svetog Petra u Rimu

Za vrijeme rusko-turskog rata (1768–74) posredovao je kod svojeg prijatelja poljskoga kralja Stanislava II. Poniatowskog da iskoristi svoj utjecaj kod ruske carice Katarine II. Velike kako bi se obustavila ruska opsada Dubrovnika.

Zemljovid Papinske Države



Rukopis Boškovićeva pisma



O rodoljubnim osjećajima piše kardinalu Silviju Valentiju: »...dobru čovjeku najprva stvar na ovom svijetu ima biti rođeno mjesto služiti... domovina je domovina, a Vaša uzoritost zna dobro dužnost građanina kada se radi o takvoj teškoj šteti za domovinu«.

Bošković je Dubrovniku pomagao i na druge načine izvještavajući Senat o političkim prilikama u Europi i svijetu. O dužnosti prema domovini kaže: »Kad god sam imo štogod odlučiti nijesam nigda na brvi stavljao moj interes ili moj inkomod, ma samo ono što hoće od mene ono što zovemo talijanski il mio dovere (moja dužnost)«. O rodoljubnim osjećajima piše kardinalu Silviju Valentiju: »...dobru čovjeku najprva stvar na ovom svijetu ima biti rođeno mjesto služiti... domovina je domovina, a Vaša uzoritost zna dobro dužnost građanina kada se radi o takvoj teškoj šteti za domovinu«.

Bošković kao književnik

Uz to što je bio priznati znanstvenik i filozof Bošković je bio i književnik. Pisao je u prozi, ali i u stihovima. Posve je bio svjestan svojega književnog dara. Govoreći o sebi, isticao je svoju živahnu maštu, što je neobično važno za pjesnika. Do svojega književnog rada držao je jako mnogo. Uz mišljenja svojih sugrađana, književnika koji su djelovali u Rimu, Benedikta Stojkovića (Staya), Rajmunda Kunića i Bernarda Džamanjića (Zamagne), svojega brata Boža i sestre Anice, dubrovačke pjesnikinje, najviše je držao do književne kritike brata Bara (Bartolomeja), isusovca koji je djelovao u Italiji. O Boškovićevu pjesničkom talentu svjedoči njegov prijatelj,

francuski znanstvenik J. de Lalande (La Lande), koji o njemu govori kao o genijalnom čovjeku koji je s lakoćom izricao u stihovima najapstraktnije teorije astronomije. Njegova su književna djela bila cijenjena kao i ona znanstvena, a neka su od njih više puta prevedena na strane jezike i objavljena. O njegovu književnom ugledu svjedoči i činjenica da je bio član rimske književne *Accademie degli Arcadi* (*Akademija Arkadija*) s književnim imenom, kako je to tada bio običaj, *Numenius Anigraeus*. Posebno se isticao kao tvorac epigrama, kratkih dosjetljivih stihoa izrečenih u raznim životnim prigodama. Kao utjecajan član te akademije Bošković se zauzeo za Voltaireovo članstvo u toj akademiji, iako nisu bili filozofski istomišljenici, nakon čega mu je Voltaire zahvalio na toj zauzetosti.

Za boravka u Francuskoj i Engleskoj Bošković se nije družio samo sa znanstvenicima, nego je bio rado viđen gost i u književnim i drugim krugovima. Tako talijanski književnik Giuseppe Baretti, koji je bio član književnoga kruga Samuela Johnsona i koji je velik dio života proveo u Engleskoj, navodi da je Bošković već tada bio poznat u književnim krugovima. Iako Johnson nije bio sklon strancima, a bio je prilično suzdržan, čak netolerantan prema katolicima, posebno prema isusovcima, ipak ga je s Boškovićem povezivala zajednička odanost Newtonu i njegovu djelu. Dok je Johnson Newtona smatrao najvećim filozofom uopće, Bošković je bio jedan od važnijih promicatelja Newtonove prirodne filozofije u Europi, posebno u Italiji. U Johnsonovu književnom krugu Bošković je upoznao dramatičara Arthura Murphyja, koji opisuje razgovor Boškovića i Johnsona te njihovu žustru raspravu o metafizičkim problemima, susreo je glaso-vite slikare Joshuu Reynoldsa, prvog predsjednika Kraljevske akademije umjetnosti, i Richarda Wilsona. Njegov portret koji se čuva u Male braće u Dubrovniku naslikao je manje poznat slikar Robert Edge Pine. S nekima od britanskih intelektualaca se sprijateljio, npr. s londonskim kirurgom Williamom Bromfieldom i njegovom mladom kćeri Irenom Broomfield, u čijoj se kući osjećao kao u svojem domu. Ponajviše se družio s prijateljem filozofom Edmundom Burkeom, a povezivala ih je nadasve Burkeova sklonost za matematiku, latinsku poeziju i tolerancija prema katolicima jer mu je majka bila katolkinja. Ponajviše podataka o Boškovićevu boravku u Engleskoj imamo iz pera manje poznate engleske književnice Ellis Corneliae Knight, koja je tada kao rijetko koji stranac govorila o Hrvatima, posebno o Dubrovčanima, s toliko oduševljenja i simpatija. Opisala je Boškovićev postojan karakter i istaknula da on nije bio ulizica iako je bio u vrlo bliskim odnosima s nekim uglednim engleskim i francuskim obiteljima. Osobno je poznavala dubrovačke književnike Rajmunda Ku-

nića i Antuna Sorkočevića (Sorgo), a kao dobra poznavateljica dubrovačke književnosti prevela je na engleski jednu pjesmu Ignjata Đurđevića i Boškovićev epigram o Zemlji koja se kreće između Marsa i Venere.

Budući da se u isusovačkim školama velika pozornost posvećivala klasičnom latinskom pjesništvu, Bošković je vjerojatno počeo pisati pjesme još za vrijeme školovanja u Dubrovniku. Sa sigurnošću se zna da je sredinom 1734. u Rimu napisao jednu elegiju. U tome se vjerojatno ugledao u svoje profesore na Rimskom kolegiju Carla Nocetija i Horacija Borgondija, koji su, uz to što su bili znanstvenici, također bili i pjesnici i članovi književne akademije Arkadije. Prema običaju na Rimskom kolegiju, recitirala se školske godine 1735. i jedna Boškovićeva pjesma o pomrčini Sunca i Mjeseca, koja je poslije prerasla u veliki spjev od oko 5500 heksametara. Kako je dosta vremena trošio na znanstvena istraživanja, Bošković se nije mogao posvetiti kontinuiranom pisanju pjesama. Godine 1756. i 1768. objavio je nekoliko latinskih pjesama u zbirci *Pjesme iz Arkadije* (*Arcadum carmina*), a i sam je u Arkadiji recitirao pjesme u čast pape i kraljeva.

Najznačajnije je, i ujedno najopsežnije, Boškovićovo pjesničko djelo ep *De Solis ac Lunae defectibus* (*Pomrčine Sunca i Mjeseca*), objavljen 1760. u Londonu i posvećen Kraljevskom učenom društvu (Royal Society). Ep je vrlo brzo doživio velik uspjeh pa je vrlo brzo objavljeno i njegovo venecijansko izdanje, a potom i izdanja u Grazu i Rimu. Postojali su i pokušaji prijevoda na njemački i francuski, sve dok ga Boškovićev redovnički subrat isusovac Augustin de Barruel nije u cijelosti objavio 1779. u Parizu pod naslovom *Les Éclipses*. Na početku je dodana posvetna poslanica francuskom kralju Luju XVI. Kasnija izdanja nisu imala toliko uspjeha kao londonsko izdanje. Bošković je stihove popratio opširnim bilješkama i komentarima jer bi se bez njih vrlo teško moglo razumjeti astronomske probleme koje je Bošković opjevao u stihovima. Tu su znanstveni problemi isprepleteni s mitovima. Ep se ne odnosi samo na pojave pomrčine Sunca i Mjeseca, već je to stihovani prikaz cijele astronomije. Opisuju se zvijezde stajačice, zvijezda zodijska, planeti Sunčeva sustava, kometi, a ponajviše Mjesec i njegovo gibanje, pomrčina Sunca i Mjeseca, izrada i djelovanje leća u astronomskim instrumentima, određivanje zemljopisnih dužina i širina, Sunčeve pjege i njegova atmosfera, jačina Sunčeve svjetlosti, promatranja zvijezda teleskopom, prolazak svjetlosti kroz različita tijela, Zemljina atmosfera, mjerenje veličine Zemlje i dr. Objašnjavaju se i atmosferske pojave, Newtonov zakon gravitacije, plima i oseka, spljoštenost Zemljine kugle, sastav (spektar) svjetlosti i sl. U epu se Bošković sjeća djetinjstva u Dubrovniku, o kojem kaže:

*Moja je očinska zemlja na jadranskom žalu, doduše,
Tijesna, al sredstvima moćna i starim diči se plemstvom,
prodornim umovima, odiskona trajnom slobodom
I trgovinom se po moru bavi golému.*

(iz Posvetne poslanice)

*Jednako slavljen po cijelom svijetu zbog vječne slobode,
Kao i umova veljih i starog plemstva, bogatstava,
Dubrovnik, slatka moja domaja, diči se gordim
Djedima, pradjedima...*

(iz V. pjevanja)



Pjesma posvećena poljskom kralju



Boškovićeva Ecloga

U raznim prigodama vezanim za Arkadiju Bošković je napisao latinske stihove. Ispjevao je *Eclogu* u povodu ukrašavanja akademije Arkadije, a prigodom primanja u Arkadiju poljskoga kralja Stanislava napisao je *Apoteozu Stanislavu I.*, koja je već sljedeće godine prevedena na francuski. U drugoj je prigodi carici Mariji Tereziji posvetio pjesmu *Maria Theresia, augustissima Romanorum Imperatrix, Hungariae et Bohemiae Regina, studiorum faultrix munificentissima*. Na smrt bolesnom papi Benediktu XIV., svojem štovatelju i podupiratelju znanosti, napisao je početkom 1757. pjesmu za njegovo ozdravljenje pod naslovom *Pro Benedicti XIV Pon. Max. soteria* (1757). Kardinal Archinta osobno ga je pozvao da pjesmu uruči papi, na čemu mu je papa zahvalio. Pariškom je nadbiskupu i kardinalu Paulu Luynesu Bošković, povodom proslave njegove zlatne mise, ispjevao pjesmu *Quinquagesimo anno pontificatus cardinalis Luynii, Senonensis archiepiscopi carmen cum historico argumento* (1779). U čast pobjede austrijske vojske u sedmogodišnjem austrijsko-pruskom ratu Bošković je ispjevao jedno od zamišljena tri pjevanja objavljeno pod naslovom *Pietas Austriaca triumphans* (1757). Napisao je i elegiju *Pro solemnini inauguratione aedium archigymanasii Vindobonensis* prigodom otvorenja nove zgrade bečke nadgimnazije. Isti dan kada je čuo vijest o sretnom porođaju francuske kraljice ispjevao je elegiju *In recenti ortu regii Galliae Delphini elegia* (1779), a na vijest da će već sutra kardinal krstiti dijete dodao je jedanaest distiha. Za tiskanje elegije doslovno se preko noći pobrinuo Boško-

Na smrt bolesnom papi Benediktu XIV., svojem štovatelju i podupiratelju znanosti, napisao je početkom 1757. pjesmu za njegovo ozdravljenje pod naslovom *Pro Benedicti XIV Pon. Max. soteria* (1757). Kardinal Archinta osobno ga je pozvao da pjesmu uruči papi, na čemu mu je papa zahvalio.



▲
Boškovićeva rasprava
o ruševinama Troje

O Boškoviću
književnom radu svoje
su mišljenje dali već
njegovi suvremenici i
sljedbenici. Tadašnji
europski časopisi
The Monthly Review i
Journal des Sçavans
hvalili su njegovo
pjesništvo, a leipziški
časopis *Nova Acta*
Eruditorum usporedio
ga je s rimskim
pjesnikom Lukrecijem.

vičev prijatelj ministar vanjskih poslova Charles G. de Vergennes. Primjerci tiskane elegije mogli su se podijeliti uzvanicima na dan svečanosti krštenja. Bošković je godine 1758. ispjevao svadbenu pjesmu posvećenu Ivanu (Gianniju) Corrariju i Andriani Pisauri iz senatorskih obitelji Mletačke Republike.

Posebno se istaknuo kratkim duhovitim stihovima, epigramima, od kojih najveći broj nije ni zabilježen. Od objavljenih epigrama ističu se četiri arkadijska epigrama od kojih je jedan posvećen portugalskom kralju Ivanu (Juanu) V., a tri astronomska epigrama govore o Sunčevim pjegama, upotrebi dalekozora i o astronomskom sustavu svijeta, tj. o položaju Zemlje između Venera i Marsa. Za boravka u ljetnikovcu austrijskog ambasadora Durazza u mjestu Mestre blizu Venecije Bošković je u svoje pismo od 1. listopada 1772. ambasadorovu bratu, isusovcu Girolamu Durazzu, uvrstio 34 epigrama koje je posvetio Voltaireu, Rousseauu, gospođama koje je sretao na ladanju, kuji Damini, američkom medvjediću i sl. Na sličan su način nastali epigrami za vrijeme boravka u ljetnikovcu vojvode Ksavera Saskog u Pont sur Seine. Neka Boškovićeva pjesnička djela nisu objavljena, neke se pjesme nalaze unutar njegovih pisama, a neke su izgubljene.

Među najljepše Boškovićeve netiskane pjesme pripada pjesma *Virgo sine labe concepta* (Djevice bez grijeha začeta), koju je na hrvatski s latinskoga prevela njegova sestra Anica. Postoji i nekoliko prijevoda te pjesme na talijanski jezik, od kojih je jedan prijevod Julija Bajamontija. Aničin prijevod te pjesme uvrstio je Ivan Kukuljević Sakcinski u svoju knjigu *Glasoviti Hrvati prošlih vjekova* misleći da je tu pjesmu Bošković napisao na hrvatskom jeziku. Poslije su neki srpski autori, ne znajući ništa o tome i nekritički prihvaćajući Kukuljevićevo stajalište, samo modificirali njegovo mišljenje o Boškoviću, koji je pisao pjesme i na hrvatskome jeziku, ali su hrvatski jezik zamijenili srpskim jezikom. Tako je ispalo da je Bošković osim na latinskom i talijanskom pisao pjesme i na srpskom jeziku. Takve teze ne samo da nisu opovrgnute nego su se u srpskoj historiografiji još više pojačale kroz 20. i 21. stoljeće. O Blaženoj Djevici Mariji Bošković je napisao još šest pjesama, koje su objavljene u Viterbu 1750. pod naslovom *Cantatine*.

Postoji i jedno Boškovićovo prozno književno djelo, *Goirnale di un viaggio da Constantino-poli in Polonia* (Dnevnik putovanja iz Carigrada u Poljsku), u kojem je iznio mnoštvo informacija o krajevima kroz koje je prolazio, o ljudima i njihovim običajima te o tadašnjim vjerskim, društvenim i političkim prilikama u Turskom Carstvu, Bugarskoj, Moldaviji, Poljskoj. Taj je dnevnik objavljen na francuskom (1772), njemačkom (1779), talijanskom (1784) i hrvatskom

(1951. i 2006). U njegovim se znanstvenim djelima također može naći književnih elemenata, npr. u djelima *De litteraria expeditione* (O znanstvenom putovanju) i u *Relazione delle rovine di Troja* (Izvješće o ruševinama Troje).

Uz pisanje književnih djela Bošković se okušao i u prevođenju. Tako je, među ostalim, preveo s hrvatskoga na talijanski pjesmu svoje sestre Anice *Razgovor pastirski vrhu porođenja Gospodinova*. Ona mu je zahvalnost izrazila jednom pjesmom.

O Boškovićevu književnom radu svoje su mišljenje dali već njegovi suvremenici i sljedbenici. Tadašnji europski časopisi *The Monthly Review* i *Journal des Sçavans* hvalili su njegovo pjesništvo, a leipziški časopis *Nova Acta Eruditorum* usporedio ga je s rimskim pjesnikom Lukrecijem. Neobično je da je i u Moldaviji, zemlji neznanja i zaostalosti, kako sam Bošković navodi, bio poznat kao književnik i sam ga je knez primio s velikim poštovanjem kad je prolazio Moldavijom na putu za Poljsku.

Neki od kasnijih stranih i hrvatskih autora spominju Boškovića i kao književnika, a neki ne. Ivan Kukuljević Sakcinski ističe njegovo književno djelovanje, Franjo Rački mu je uz znanstvene pridavao i zasluge u književnosti. Matematicar Vladimir Varičak smatrao je Boškovićevu poeziju minornom u usporedbi s poezijom njegova brata Bara. I kasniji hrvatski književni povjesničari (Antun Barac, Slavko Ježić, Mate Ujević, Veljko Gortan, Vladimir Vratović, Ivo Frangeš, Miroslav Šicel, Milivoj Solar i dr.) navodili su Boškovića i kao književnika. Neki naši suvremeni književni povjesničari u (pr)ocjeni Boškovićeva znanstvenog djela prave, nažalost, nedopustive pogreške, od faktografskih do interpretacijskih, dovodeći čitatelje u zabludu.

Bošković kao filozof

Filozofija prirode – teorija sila
i strukture tvari

U suvremenoj je znanosti, posebno fizici, Bošković poznat po svojoj teoriji prirodne filozofije ili po teoriji sila i strukture tvari, koju je u konačnom obliku izložio u djelu *Teorija prirodne filozofije svedena na jedan jedini zakon sila koje postoje u prirodi* ili skraćeno *Teorija prirodne filozofije*. Znakovit je naslov djela. Bošković misli da se sve prirodne pojave u načelu mogu svesti na jedan jedini zakon sila. To je doista neuobičajena, čak bi se reklo suluda ideja, pogotovo za doba kada je u znanosti dominirala Newtonova mehanika koja pojave u prirodi objašnjava s pomoću više zakona. Newtonov zakon gravitacije opisivao je privlačna djelovanja među tijeli-

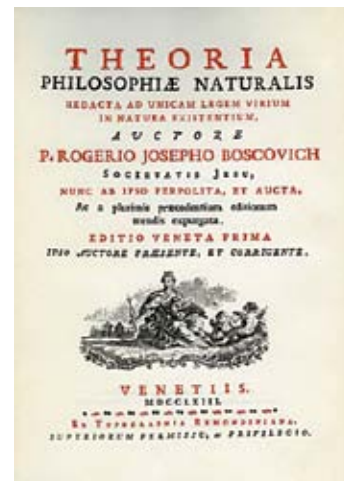
ma. Bošković nije samo nastavio na Newtonova postignuća nego je jedan od prvih, iako među najvećim newtonovcima, radikalno korigirao Newtonovu teoriju sila. U izgradnji svoje teorije nije pošao jedino od empirijske građe, kako bi se danas očekivalo, nego od metafizičkih načela. To su bili načelo analogije ili sličnoznačnosti prirode i načelo (i/ili zakon) neprekinutosti ili kontinuiteta. Nastavljajući na staru aristotelovsku i leibnizijansku filozofsku tradiciju o nužnosti očuvanja načela kontinuiteta, Bošković je postao ne samo jednim od najvećih novovjekovnih zagovornika toga načela nego je iz njega, i to samo umovanjem (tj. racionalnim zaključivanjem iz apriornih polazišta), izvukao posve novu teoriju prirodne filozofije. Ona se sastojala u tome što je dopunila Newtonovu ideju postojanja privlačnih (gravitacijskih) sila uvođenjem i objašnjenjem odbojne sile što je Bošković prikazao svojom znamenitom krivuljom, poslije nazvanom Boškovićeva krivulja ili *curva Boscovichiana*. Ta krivulja ima dva asimptotska kraka, od kojih je jedan Newtonov privlačni luk, a drugi izvorno Boškovićev odbojni luk. On pokazuje da odbojna sila raste tako brzo čim se čestice približavaju jedna drugoj te se ne mogu dodirivati zbog porasta te sile do u beskonačnost. Između Boškovićeva i Newtonova luka sile krivulja oscilira prelazeći iz odbojne u privlačnu, pa opet u odbojnu i tako redom naizmjenice. Na nekim mjestima sila postaje nulta sila, tj. među česticama nema sile i one se nalaze u ravnotežnim položajima. Boškovićeva krivulja ne predstavlja dvije vrste sila (privlačnu i odbojnu), nego samo jednu privlačno-odbojnu silu koja se manifestira jednom kao privlačna, drugi put kao odbojna, a treći put kao ni jedna ni druga. Svojim zakonom sila Bošković je uspio objasniti sve tada poznate prirodne pojave. Poslije su u znanosti otkrivene dotada nepoznate sile, a znanost do danas nastoji sve njih povezati i ujediniti u jednu. Danas se govori o tzv. ujedinjenoj teoriji sila. Taj ideal do danas nije u znanosti postignut. Utoliko je važnija Boškovićeva ideja, iz naslova njegova djela, da se sve svede na jednu silu.

Iz zakona sila proizišle su daljnje posljedice kao što je, opet izvorna i neobična, zamisao da su osnovni elementi tvari jednostavni, neprotežni i točkasti (tj. bez dimenzija) i da među njima djeluju ne samo privlačne sile nego i odbojne, što ovisi o udaljenosti među česticama. Upravo na tu neobičnu zamisao skreću pozornost suvremeni fizičari kada dovode Boškovića i njegove ideje u vezu s današnjom znanosti. Američki nobelovac (za 1988) fizičar Leon Lederman, koji je uveo popularni naziv Božja čestica, u knjizi *Božja čestica: ako je svemir odgovor, što je pitanje?* u poglavlju »Dalmatinski prorok« o Boškoviću kaže među ostalim: »Ruđer Josip Bošković, Dubrovčanin [...] je tvrdio da je Newtonov zakon

gravitacije 'gotovo savršeno točan, ali da određena odstupanja od zakona obrnute razmjernosti s kvadratom udaljenosti, premda vrlo male, ipak postoje'. Nagađao je da će se taj klasični zakon morati srušiti u atomskim razmjerima gdje se sile privlačenja zamjenjuju privlačnim i odbojnim silama koje se naizmjenice smjenjuju ovisno o udaljenosti. Nevjerojatna zamisao za znanstvenika osamnaestog stoljeća. [...] Bošković je imao još jednu zamisao, potpuno ludačku za osamnaesto stoljeće (a možda i za bilo koje drugo vrijeme). Materija je građena od nevidljivih i nedjeljivih atoma, rekao je. Dobro, to nije posve novo, s tim bi se složili i Leukip, Demokrit, Galilei, Newton i drugi. Ali čujte novu stvar: Bošković je tvrdio da te čestice nemaju veličinu, naime da su geometrijske točke...Bez dimenzija. Tvrdi, ni manje ni više, da je materija građena od čestica koje nemaju dimenziju! Mi smo, evo prije dvadesetak godina, pronašli česticu koja odgovara tom opisu. Nazvali smo je kvark». U današnjoj znanosti svojstva Boškovićevih materijalnih točaka ili Boškovićevih »atoma« mogu se, dakle, povezati s kvarkovima i leptonima (elektron, neutrino), od kojih su sastavljene, prema današnjim spoznajama, sve druge složene elementarne čestice. Kvarkovi i antikvarkovi odgovarali bi Boškovićevim česticama prvog reda, nukleoni (protoni i neutroni) česticama drugog reda, atomske jezgre česticama trećeg reda, atomi česticama četvrtog reda, molekule česticama petog reda i tako dalje.

Začuđujuće je da oblici krivulja koje se odnose na sile, potencijale, energije i sl. u suvremenoj znanosti mikrosvijeta izgledaju kao neznatno modificirane Boškovićeve krivulje: sile između atoma u molekuli ili čvrstom tijelu, nuklearne sile među protonima, neutronima i dr.

Svoju je krivulju sila Bošković primijenio na mnoštvo različitih slučajeva, među kojima je najznamenitiji slučaj triju čestica od kojih su dvije u žarištima elipse, a treća na obodu elipse. Rezultat do kojeg je došao jest da se čestica može kretati samo po »dopuštenim« elipsama te da postoje i »zabranjene« elipse po kojima kretanje nije moguće. Prevedeno na jezik suvremene kvantne fizike to znači da su staze gibanja kvantizirane. Ta Boškovićeva *krasna teorija*, kako ju sam Bošković naziva, uvodi ideju kvantizacije. Taj bi se slučaj gibanja po elipsi mogao uvjetno nazvati Boškovićev »model atoma«. Do sličnih su zaključaka mnogo godina poslije došli utemeljitelji kvantne teorije Max Planck (1900), Niels Bohr (1913) i drugi. Britanski znanstvenik Henry Gill rekao je (1941): »Bohrov model atoma izravni je nasljednik Boškovićeva zakona sila između čestica razmaknutih mikroskopskim udaljenostima...Kada se bude pisala povijest atomske teorije, uloga koju je imao otac Ruđer Bošković ne bi se smjela previdjeti«. Stoga



▲
Latinska naslovnica glavnog
Boškovićeva djela

▼
Hrvatska naslovnica glavnog
Boškovićeva djela



Boškovićevo djelo *Teorija prirodne filozofije* za njemačkog je filozofa Ernsta Cassirera »glavno prirodnofilozofijsko djelo epohe«, a njemački filozof Friedrich Nietzsche uzdignuo je Boškovića do najviših duhovnih vrhunaca kada je rekao da je njegova teorija »najveći trijumf nad osjetilima koji je dosad na Zemlji postignut« te da su Bošković i Poljak Nikola Kopernik »dva najveća protivnika pričina«.

se s pravom može smatrati da je Bošković preteča suvremenog atomizma, kako naglašava i ruski znanstvenik Dmitrij Ivanovič Mendeljejev (1870): »Bošković zajedno s Kopernikom ponos je zapadnih Slavena; on se smatra utemeljiteljem modernog atomizma«. Škotski znanstvenik James Clark Maxwell rekao je (1877): »Najbolje što možemo učiniti jest da napustimo krutu jezgru i da je nadomjestimo Boškovićevim atomima«. Za promicanje Boškovićevih ideja u svijetu znanosti najviše je učinio škotski znanstvenik William Thomson (Lord Kelvin), koji je rekao godine 1905: »Moja sadašnja pretpostavka je čisto i jednostavno bošković/ij/anstvo«. Da se iz Boškovićevih točkastih atoma još i prije rodila jedna znanstveno vrlo produktivna ideja – ideja polja, svjedoči sam znanstvenik kojemu se ta ideja često pripisuje, engleski znanstvenik Michael Faraday (1844): »Njegovi [tj. Boškovićevi – S. K.] su atomi, ako pravo razumijem, prava središta sila ili moći a ne čestice tvari u kojima se nalaze moći. Čini mi se da su Boškovićevi atomi u velikoj prednosti pred uobičajenim pojmovima«. Iako je Boškovićeve teorije već u njegovo doba, a i poslije, bila kritizirana i osporavana, ipak su veliki umovi u njoj vidjeli nešto veliko, a ni sami nisu slutili što bi to značilo. Engleski znanstvenik John Henry Poynting rekao je o Boškovićevoj teoriji: »Moram priznati da, kao fizičar, ne mogu prihvatiti ovu teoriju, ovaj pokušaj da se ukine dvojstvo tvari i sile...Njegova sila, uvjeren sam, fizički je odgovarala volji. Njegovi su atomi postali središta oko kojih djeluje Božja Volja. Za njega ne postoji mrtva tvar koju druga tvar pokreće tamo-amo, nego je sam svemir snaga Božja. To je sigurno jedno od najuzvišenijih razmišljanja koje je ljudski um ikada iznio«. Poynting dalje navodi: »Što god u fizikalnoj teoriji bila krajnja sudbina Boškovićevih atoma, shvaćanje jedinstva tvari i sile...trajni je doprinos filozofskim idejama«. Nobelovac Bohr rekao je (1958) da je Bošković »jedan od najistaknutijih likova među filozofima prirode 18. stoljeća«, a jedan drugi njemački fizičar, nobelovac Werner Heisenberg, koji je Boškovića nazvao »hrvatskim Leibnizom«, rekao je: »Među istraživačima prirode 18. stoljeća zauzima Ruđer Bošković posebno mjesto«. Stoga je Boškovićevo djelo *Teorija prirodne filozofije* za njemačkog filozofa Ernsta Cassirera »glavno prirodnofilozofijsko djelo epohe«, a njemački filozof Friedrich Nietzsche uzdignuo je Boškovića do najviših duhovnih vrhunaca kada je rekao da je njegova teorija »najveći trijumf nad osjetilima koji je dosad na Zemlji postignut« te da su Bošković i Poljak Nikola Kopernik »dva najveća protivnika pričina«.

Boškovićeve teorije kao prva prava dinamističko-atomistička teorija ne odnosi samo na sile i strukturu tvari nego i na prostor i vrijeme. Kao takva ona je značila novi pojam stvarnosti

i postavila novu sliku svijeta koju možemo nazvati Boškovićev »novi svijet«, pa s obzirom na to neki su govorili o »bošković/ij/anskom obratu« u shvaćanju stvarnosti. Prostor i vrijeme kao osnovne kategorije ljudske spoznaje, rečeno kantovski, doživjeli su u Boškovićevoj prirodnoj filozofiji radikalne preinake. Bošković i ovdje dopunjuje Newtona. Prema njemu ništa se ne može znati o tzv. apsolutnom prostoru, nego prostor i vrijeme spoznajemo samo onako kako nam se oni prikazuju. Stoga bi bilo moguće da se naš prostor širi ili skuplja ili zakreće a da mi to ne primjećujemo jer su odnosi u prostoru ostali jednaki. Moguće je da postoji više prostora o kojima mi ništa ne znamo i koji su jedan od drugoga tako izolirani da je prijelaz iz jednog u drugi nemoguć. Iz Boškovićeve teorije slijedi da se prostorni i vremenski odnosi stalno mijenjaju tako da ni prostorne dimenzije predmeta nisu nikada jednake. Tako se npr. duljina neke šipke mijenja kada se ona prenosi s jednog na drugo mjesto pa čak i kada miruje. Nešto je slično poslije tvrdio Albert Einstein u teoriji relativnosti. Promjena, točnije skraćivanje duljine ovisi o brzini kojom se sustav giba. Kod Boškovića je načelno moguća promjena u sve tri dimenzije i to kako skraćivanje tako i produljenje. Njegovi su zaključci kvalitativnoga karaktera, a Einsteinovi kvantitativnog i iskazani su egzaktnim matematičkim formulama. Iz Boškovićeve se teorije dade naslutiti postojanje prostora s više od tri dimenzije, što je još jedna poveznica s teorijom relativnosti.

Bošković i metafizika

Konkretni znanstveni problemi kao i apstraktna promišljanja potaknuli su Boškovića na druga filozofijska pitanja. U raspravama se on dotiče spoznajnih, metafizičkih, metodoloških pa i teoloških pitanja, tako da se kod njega može govoriti o epistemologiji, metafizici, filozofiji znanosti, pa čak u nekom smislu i o teologiji iako izričito nije problematizirao teološka pitanja. Svejedno je za njega pitanje o Bogu jedno od osnovnih pitanja.

Može se kazati da Boškovićeve prirodna filozofija proizlazi iz metafizike. U to doba do znanstvenih teorija nije se dolazilo isključivo na osnovi eksperimentalne građe niti je teorija mogla biti eksperimentalno provjerena. Polazište svoje teorije, zakon kontinuiteta, Bošković dokazuje i na metafizički način. Njegova se metafizika najjasnije očituje u njegovoj teoriji privlačno-odbojnih sila i strukture tvari. Kod Boškovića se ne može odvajati materija i sila. Leibnizovski jednostavni i neprotežni elementi tvari tvore mnoštvo različitih materijalnih tijela. Bošković to tumači rasporedom i različitosti kombinacija tih homogenih, nedjeljivih, neprobajnih (nepro-

ničnih), nepromjenjivih, pravih fizičkih materijalnih točaka koje se od geometrijskih točaka razlikuju po tome što imaju silu inercije i privlačno-odbojne sile prikazane Boškovićevom krivuljom. Iz neprotežnih, jednostavnih materijalnih točaka ne bi se, po klasičnoj ontologiji, mogla izgraditi neprekinuta (kontinuirana) protežnost materije. Zato za Boškovića ne može postojati neprekidna protežnost materije, tj. fizička (ili materijalna) protežnost nije, kao matematička, kontinuirana, nego diskontinuirana. Tako je on radikalno promijenio shvaćanje tvari klasične ontologije i ponudio rješenje prema kojem se odbacuje materijalističko-korpuskularna teorija materije i uspostavlja izvorna dinamističko-atomistička teorija kao nova slika svijeta. Tu su tvarni atomi nositelji sila. Tvar nije samo nositeljica sila nego se ona bitno sastoji od sila i neza-misliva je bez sila.

Boškovićeva tvrdnja da materija uopće nije kontinuirano protežna kako se čini našim osjetilima još je radikalnija tvrdnja nego što je Kopernikova teza o gibanju Zemlje oko Sunca. Boškovićeva je teorija prilično daleko od osjetilne očiglednosti. Ono što je on tvrdio jest da fizičko tijelo nije protežni kontinuum, nego diskretum, a suvremena znanost tvrdi upravo to. Neki su prigovarali Boškovićevim stvarnim atomima i tvrdili da se oni ne razlikuju od duhova, što nije u skladu s njegovom teorijom.

U razumijevanja prirodnih procesa Bošković se može smatrati predstavnikom znanstvenog determinizma prema kojem se načelno mogu, iz poznavanja prošlih događaja, predvidjeti buduća stanja sustava. Slične je ideje poslije iznio francuski znanstvenik Laplace, prema kojem se načelo klasičnog determinizma naziva »Laplaceov duh«, »Laplaceovo inteligentno biće«, »Laplaceov demon« i »Laplaceova svjetska formula«, a zapravo bi se trebalo zvati »Boškovićev duh«. Ta je ideja imala važnu ulogu u znanosti 19. i 20. stoljeća.

Bošković i problem spoznaje

Što se tiče naše spoznaje Boškoviću su se nametnule spoznajne dileme: što možemo znati, kako dolazimo do znanja, koliko je ono pouzdano i sl. Smatrao je da se ne može neposredno spoznati sama stvarnost, nego samo naše ideje o toj stvarnosti koje do naše svijesti dopiru kao učinci te stvarnosti. Građa dobivena osjetilima ne može imati apsolutnu spoznajnu vrijednost. Postoji u duhu urođena moć razuma koja vodi do istine, a to je refleksija ili dosljedno razmišljanje ili ispravno umovanje. Naša je spoznaja više utemeljena na hipotetsko-deduktivnom pristupu i na mislenom eksperimentu nego na indukciji i eksperimentalnoj verifikaciji. Indukcija za Boškovića, iako je vrlo važna u znanosti, nika-

da ne može ispitati sve slučajeve te ne može biti posve pouzdana i ne može imati snagu dokaza. Ondje gdje ne zadovoljava indukcija dolazi dedukcija i misleni eksperiment. Građa stečena osjetilima nema za Boškovića apsolutnu spoznajnu vrijednost. Također se ništa ne može znati o biti materije ni o stvarnim uzrocima; može se znati samo kako zakoni prirode funkcioniraju. Bošković je uvjeren u mogućnost postojanja vrste bića različite od ljudi kojima se iste materijalne supstancije prikazuju na sasvim druge načine i uzrokuju ideje sasvim različite od naših. Njegova se teorija spoznaje radikalno udaljava od osjetilnog svijeta, koji ne može biti jedini ni najvažniji kriterij u spoznaji.

Boškovićeva filozofija znanosti

Boškovićeva razmišljanja o pitanjima koja su poslije postala glavna pitanja filozofije znanosti slična su shvaćanjima filozofa u 20. stoljeću. Francuski filozof i znanstvenik Henry Poincaré mislio je da znanstvenik mora vjerovati u jedinstvo i jednostavnost prirode, a uloga mu je prije svega da predviđa. To isto, samo puno prije, mislio je i Bošković.

Znanstvena se teorija, prema njegovu mišljenju, ne može empirijski verificirati, što je bila jedna od glavnih teza logičkih pozitivista, nego samo falsificirati, što je u 20. stoljeću tvrdio i Raimund Karl Popper. Pojave ne smiju protusloviti teoriji, ali slaganje pojava s teorijom još ne čini teoriju sigurnom, nego samo vjerojatnom. Ona mora biti jednostavna kao što je i priroda, mora se moći lako izvesti, tj. treba biti prikladna, pogodna ili zgodna i primjenjiva na pojave ili učinkovita te mora biti lijepa i elegantna, a to znači matematički neprotuslovna. Iako je indukcija važna u prirodnim znanostima, važniji su mu bili, kao i Einsteinu, misaoni eksperimenti. Kod Boškovića raskola između znanosti i filozofije nema jer sva njegova znanost upravo proizlazi iz njegove filozofije. Znanost nije shvaćao scijentistički, nego je isticao njezine granice, ali je pritom u njoj vidio važno iako ne apsolutno pouzdano sredstvo ljudske spoznaje svijeta.

Bog u Boškovićevoj prirodnoj filozofiji

Danas je posve neobično postaviti pitanje odnosa neke znanstvene teorije i Boga. Bošković se u svojoj teoriji izravno u argumentaciji koristi idejom Boga posebno onda kada dolazi do granica ljudske spoznaje. No Bog nije znanstvena tema, jer on prelazi okvire znanosti. Naziva ga različitim imenima: višnji Tvorac, Božanski Tvorac, Tvorac svijeta, Tvorac prirode, beskonačni Tvorac, Božanski Stvoritelj i Začetnik prirode. Ne može se znanstveno odgovoriti zašto su stvari takve kakve jesu, npr. zašto je sam Boško-

U Dodatku koji spada u metafiziku Bošković govori o Božanskom Tvorcu prirode i kaže da ga njegova teorija izvanredno osvjetljuje. On je stvoritelj cjelokupne prirode i njezinih zakona. To Bošković nastoji pokazati teorijom vjerojatnosti. Postojanje uređenog svijeta manje je vjerojatno nego postojanje neuređenoga, a činjenica da je naš svijet ipak ureden vodi nužnosti postojanja višnjega Tvorca koji ima ne samo beskonačnu silu, tj. moć stvaranja, nego i beskonačnu moć spoznaje, mudrost, dalekovidnost, slobodu da izabere ureden, a ne neuređen svijet, nadilazi svako ljudsko shvaćanje.



▲ Rimski kolegij na kojem je Bošković studirao

vičev zakon takav a ne drugačiji. On tvrdi da nije sigurno da možemo znati otkuda taj zakon, tj. potječe li on od slobodnog zakona višnjeg Tvorca ili od same naravi točaka među kojima taj zakon sila djeluje. Razloge za to da stvari jesu kakve jesu ipak više vidi u proizvoljnoj volji Božjoj. U okviru prirodne filozofije nije potrebno nikakvo Božje djelovanje, ali je ono moguće. U Dodatku koji spada u metafiziku Bošković govori o Božanskom Tvorcu prirode i kaže da ga njegova teorija izvanredno osvjetljuje. On je stvoritelj cjelokupne prirode i njezinih zakona. To Bošković nastoji pokazati teorijom vjerojatnosti. Postojanje uređenog svijeta manje je vjerojatno nego postojanje neuređenoga, a činjenica da je naš svijet ipak uređen vodi nužnosti postojanja višnjega Tvorca koji ima ne samo beskonačnu silu, tj. moć stvaranja, nego i beskonačnu moć spoznaje, mudrost, dalekovidnost, slobodu da izabere uređen, a ne neuređen svijet, nadilazi svako ljudsko shvaćanje. Svrhovitost svijeta ima svoj korijen u Bogu koji djeluje sa smislom i prema svrhama.

Postoji još nekoliko nespomenutih ideja koje Boškovića povezuju s današnjom znanosti, kao i onih za koje ni danas nismo sigurni što bi mogle značiti. Sve to pokazuje da je on doista bio čovjek ispred svojega vremena. Nije ni čudno da su ga zato mnogi prisvajali i svojatali.

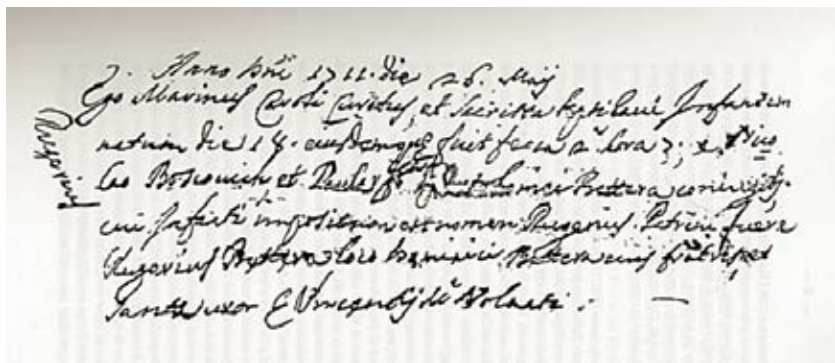
vjek ispred svojega vremena. Nije ni čudno da su ga zato mnogi prisvajali i svojatali.

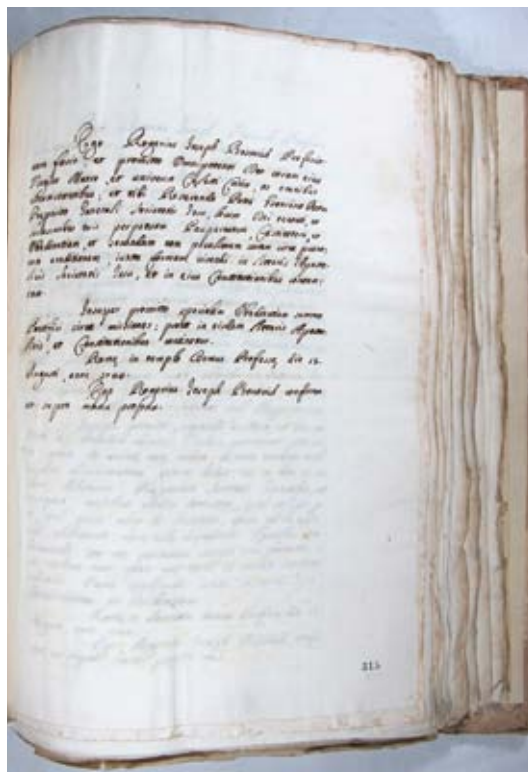
Boškovićeви predci i obitelj

Boškovićeва obitelj s očeve strane potječe iz Hercegovine, iz katoličke župe Ravno u Popovu polju, iz tada potpuno katoličkog sela Orahova Dola. Njegov je pradjed bio Boško Pokrajčić (ili Podkrajčić), po kojem je obiteljska loza, koja se odvojila od plemićke loze Pokrajčića, dobila prezime Bošković. Ruđer je isticao svoje plemićko podrijetlo u raznim prigodama, a grbom obitelji Pokrajčić koristio se za pečaćenje svojih pisma. Inače je njegova privatna i znanstvena korespondencija jedna od bogatijih u 18. stoljeću i iz nje se otkriva mnoštvo podataka koji se nigdje drugdje ne mogu naći. I Ruđerovu djedu bilo je ime Boško. Jedno od njegove djece, sin Nikola, još kao dječak zaposlio se kao trgovac u Dubrovniku, ali je poslan u Novi Pazar u Raškoj, koji je bio važna dubrovačka trgovačka kolonija. Za vrijeme turskog napada na Novi Pazar Nikola Bošković je pobjegao i došao u Dubrovnik. Tu se oženio Pavlom Bettera, čiji je djed bio podrijetlom iz Bergama (sjeverna Italija), a kao bogati trgovac doselio se u Dubrovnik. Njegov sin Baro (Bartolomej) bio je poznat i štovan po pjesmama na hrvatskom jeziku. Njegova kći Pavla imala je u braku s Nikolom Bošković tri kćeri i šest sinova. Najstarije dijete Marija Ruse jedina je od braće i sestara zasnovala obitelj. Druga sestra Marija Dumna bila je časna sestra u samostanu sv. Katarine Sienske u Dubrovniku, a najmlađe dijete Anica nije se nikada udavala. Bila je pjesnikinja. Najstariji brat Božo (Natalis) također se nikada nije oženio i živio je u Dubrovniku. Dvojica Ruđerove braće bila su svećenici: Bartolomej Ignacije (Baro) bio je isusovac kao i najmlađi brat Ruđer, a Ivan Dominik, redovničkim imenom Ignacio Česlav Marija, dominikanac. Brat Petar (Pero) umro je mlad, a Marko Antun kao dijete. Najmlađi brat i pretposljednje dijete bio je Ruđer.

Rodio se 18. svibnja 1711. u ulici koja izlazi na Stradun i koja se tada zvala Provaljena ulica, a danas je to Boškovićeва ulica. Kršten je u katoličkoj crkvi 26. svibnja. U rodnom gradu dobio je prvo obrazovanje od učitelja Nichole Nicheija. Učio je gramatiku, humaniora i retoriku u isusovačkom Dubrovačkom kolegiju (Collegium Ragusinum), gdje je prepoznat kao »mladić velikog obećanja«. S bratom Barom, tada rimskim studentom, odlazi 1725. na studij u Collegium Romanum (Rimski kolegij), tada središnju isusovačku obrazovnu instituciju, koja je poslije preimenovana u Papinsko sveučilište Gregoriana.

▼ Dokument o Boškovićevu krštenju





Dokument o Boškovićevu prijmu u Rimski kolegij

Izvjješće o njegovu prijmu u Rimu datirano 31. listopada 1725. glasi: »Bi prigrljen kao učenik Ruđer Bošković iz Dubrovnika, koji je sa sobom ponio prsluk, košulju i hlače od običnog platna boje sivog željeza s dugmadi te zlatne kopče, šešir, četku i mač s vanjskim koricama, par cipela s kopčama mjedene boje, par svilenih čarapa boje slične odijelu i par od pređe, dvije košulje, bijeli široki kaput, par gaćica, mašnu, par prevlaka za rukave, rupčić, noćnu kapicu, par rukavica i češalj« (zahvaljujem gradišćanskom Hrvatu dr. sc. Herbertu Gassneru, sucu pri Zemaljskom sudu u Željeznom /Eisenstadtu/, koji mi je skrenuo pozornost na izvore i svojom dobrotom dostavio mi njihove preslike; ARSI, Rom. 178f. 86 v).

Nakon dvogodišnjeg novicijata studirao je filozofiju i teologiju. Još za vrijeme studija predavao je u nižim razredima kolegija u Fermu i Rimu sukladno s tadašnjim isusovačkim pravilima. Kako je studij filozofije tada uključivao i prirodoslovne predmete (fizika, astronomija) i matematiku, Bošković je počeo proučavati Newtonova djela, ali i djela prijašnjih i tadašnjih znanstvenika i filozofa. Njegov profesor matematike Oracio (Horacio) Borgondio postao je rektor Rimskoga kolegija i prepustio mu je predavanja iz matematike (1740). Na toj će rimskoj katedri Bošković ostati do 1760. godine. Nakon završetka studija teologije zaređen je za svećenika, ali je bio oslobođen redovničkih dužnosti da bi se mogao posvetiti znanstvenom radu i nastavi. Dana 15. kolovoza 1744. položio je zavjete i obećao poslušnost Družbi Isusovoj.

»Ja Ruđer Josip Bošković polažem zavjet i obećavam Svemogućem Bogu pred Njegovom Majkom Djevicom i sveopćim Nebeskim Dvorom i svima nazočnima i tebi Časni Oče Franjo Retzu, generalnom Prepozitu Družbe Isusove, kao i tvojim nasljednicima, vječno siromaštvo, čistoću i poslušnost i po onoj osobitoj brizi oko obrazovanja mladića u skladu s oblikom življenja sadržanim u apostolskim pismima Družbe Isusove i u Njezinim Konstitucijama.

Nadalje obećavam posebnu poslušnost vrhovnom Svećeniku oko misija, u skladu s istim apostolskim pismima i Konstitucijama.

Rim, u sakristiji redovničke kuće, dana 15. kolovoza 1744.

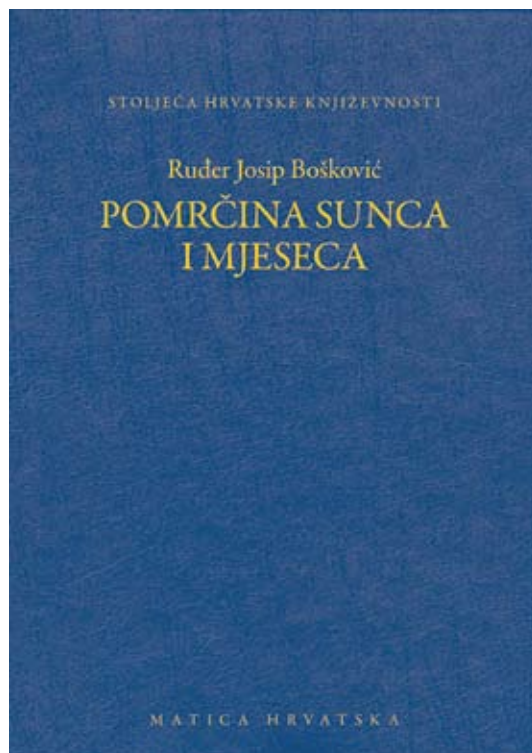
Ja Ruđer Josip Bošković potvrđujem gore napisano vlastitim potpisom« (ista zahvala H. Gassneru za izvor ARSI, Ital. 29f. 315).

Istoga dana i na istome mjestu potpisao je Ruđer i ovaj dokument:

»Ja Ruđer Josip Bošković redovnik Družbe Isusove, obećavam Bogu Svemogućem pred Njegovom Majkom Djevicom i cijelim Nebeskim Dvorom i pred poštovanim Ocem Franjom Retzom generalnim prepozitom, da nikada i ni na koji način neću djelovati ili pristajati da se promijeni ono što je u Družbinim Konstitucijama određeno glede siromaštva, osim kada se zbog opravdanog razloga posvemašnje oskudice ne učini da treba spriječiti veće siromaštvo.

Nadalje obećavam da nikada neću djelovati ili nastojati, čak ni neizravno da budem izabran

►
Matičino izdanje Boškovićeva
djela *Pomrčina Sunca i Mjeseca*



Sam je Bošković u mnoštvu prigoda govorio o svojem jeziku ilirskom, o »našim Hrvatima« i sl. Kada je boravio u Beču 1757. godine, Ruđer je, izvještavajući brata Bartolemeja (Bara) o hrvatskim postrojbama koje su prolazile u rat protiv Prusije, napisao: »Danas su prošli naši Hrvati«. Hrvatskim postrojbama Bošković je doviknuo: »Sretan put i sreću«. A nakon pobjede javlja bratu Baru i kaže: »Živio Hadich i naši Hrvati«.

ili promaknut u neku prelaturu ili dostojanstvo unutar Družbe.

Osim toga obećavam da nikada neću smjerati ili nastojati oko neke prelature ili dostojanstva izvan Družbe, niti ću, koliko je u izboru do mene, popustiti, osim prisiljen poslušnošću prema onome tko mi to može dopustiti pod kaznom grijeha.

Isto tako, ako budem znao nekoga tko nastoji ili smjera oko nečega od dvoga gorespomenutoga obećavam da ću cijeli slučaj objelodaniti Družbi ili njezinu Prepozitu.

Povrh svega obećavam, ako se ikada dogodi da na ovaj način budem unaprijeđen u Čelnika neke crkve: za brigu, koju budem morao vršiti

za spas vlastite duše i pravilnom vršenju povjerenih mi dužnosti, da ću na tom mjestu i broju smatrati Prepozita Družbe, da nikada neću odbiti poslušati savjet koji će mi se udostojati dati bilo on sam ili netko drugi iz Družbe kojeg on za to odredi. Uistinu, obećavam da ću se uvijek biti spreman pokoriti savjetima te vrste budem li prosudio da su oni bolji od onoga što mi je samom palo na pamet.

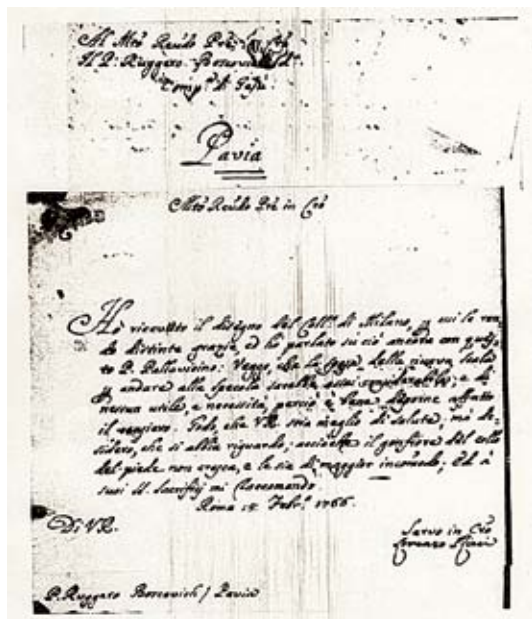
Rim, u sakristiji redovničke kuće, dana 15. kolovoza 1744.

Ja Ruđer Josip Bošković potvrđujem gore napisano vlastitim potpisom« (ista zahvala H. Gassneru za izvor ARSI, Ital. 29f. 316).

Tadašnji papa Benedikt XIV. godine 1742. povjerio je Boškoviću prilično delikatan zadatak da s još dvojicom isusovaca ispita pukotine na bazilici sv. Petra u Rimu i da riješi taj problem. Rješenje problema donijelo mu je velik ugled u Rimu. Godine 1747. Bošković je proveo ljetu u rodnom gradu i to je bio jedini njegov dolazak u Dubrovnik nakon što je kao dječak otišao u svijet. Baveći se tada važnim znanstvenim problemom određivanja oblika i veličine Zemlje, Boškoviću se pružila prigoda da otputuje u Brazil kako bi u okviru znanstvene ekspedicije mjerio duljine meridijanskog stupnja te sudjelovao u izradi zemljovida. Isti papa Benedikt XIV. htio je da se slična mjerenja provedu u Papinskoj Državi i taj je posao povjerio Boškoviću i njegovu isusovačkom subratu irskom isusovcu Christopheru Maireu. Ta su mjerenja meridijanskih stupnjeva provedena između Rima i Riminija (1750–1752), a rezultati istraživanja objavljeni su u djelu *De litteraria expeditione per pontificiam ditionem* (*O znanstvenom putovanju po Papinskoj Državi*, Rim, 1755).

Kada su se Republika Lucca i Veliko Vojvodstvo Toskane sporili oko voda koje su poplavljivale zemlju, Bošković je dobio zadatak da riješi taj tehnički problem. Zastupajući Republiku Luccu u tom sporu, za uspješno riješen posao dobio je titulu lukeškog plemića. Kako je za rješavanje toga spora bio mjerodavan bečki dvor, Bošković je morao neko vrijeme boraviti u Beču. Taj je boravak iskoristio za uspostavu veza s uglednicima iz crkvenoga, društvenog i političkog života. Taj je bečki boravak bio ipak najvažniji po tome što je u Beču dovršio i objavio svoje glavno djelo *Philosophiae naturalis theoria* (*Teorija prirodne filozofije*, 1758), koje u početku nije bilo dobro prihvaćeno u Rimu. Stoga je odlučio s markizom Michelangelom Romagnolijem, o njegovu trošku, krenuti na put po Italiji, Francuskoj i Engleskoj.

Na tom se putu neko vrijeme zadržao u Parizu, gdje se družio s francuskim akademikima, a vrijeme je iskoristio i za rješavanje diplomatskog pitanja u vezi s francuskim konzulom u Dubrovniku (1760). U svibnju 1760. godine došao je u

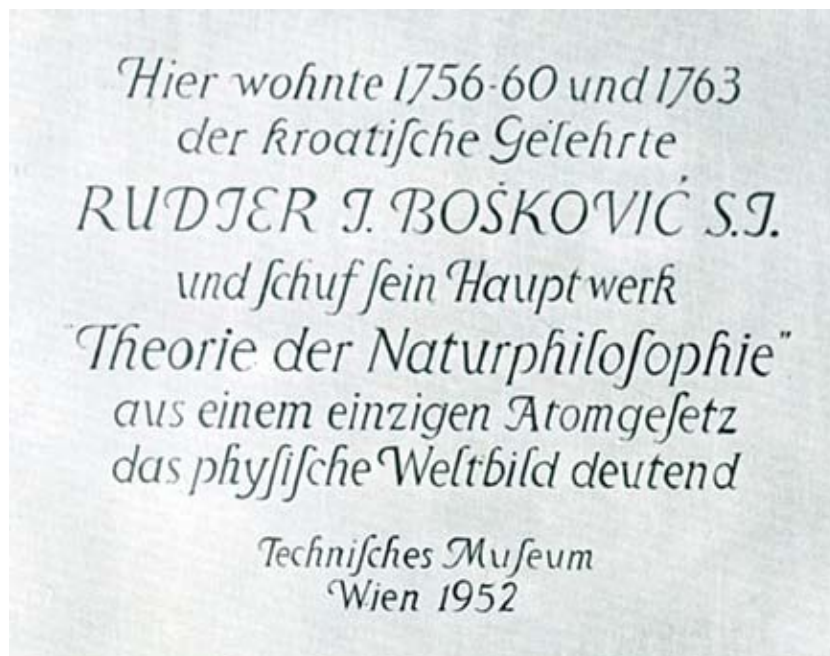


►
Pismo generala Družbe Isusove
Boškoviću

London, a u lipnju je bio predložen za redovitog člana kraljevskog učenog društva Royal Society, tj. Britanske akademije, čiji je član postao početkom 1761. godine. U Londonu je objavio astronomsko djelo u stihovima *De Solis ac Lunae defectibus* (*O pomrčinama Sunca i Mjeseca*, 1760). Upozoravajući na važnost promatranja prolaza Venere ispred Sunca, Royal Society ga je imenovao svojim predstavnikom u promatranju te astronomske pojave. Ta se pojava trebala dogoditi 6. lipnja 1761. i najvidljivija je trebala biti iz Carigrada. Iako zbog prometnih poteškoća nije stigao u Carigrad na vrijeme, to je putovanje iskoristio za ispitivanje ostataka ruševina drevne Troje. Ostavši u Carigradu zbog bolesti dulje nego je predvidio, krenuo je nakon oporavka u svibnju 1762. s engleskim veleposlanikom Jamesom Porterom preko Bugarske prema Moldaviji i Poljskoj. Na tom je putu vodio dnevnik, koji je poslije objavio kao *Giornale di un viaggio di Constantinopoli in Polonia* (*Dnevnik putovanja iz Carigrada u Poljsku*, 1784). U Varšavi se također dulje zadržao, opet zbog bolesti, i ondje se, među ostalima, sprijateljio s budućim poljskim kraljem Stanislavom Poniatowskim, koji će mu poslije pomoći da se spasi Dubrovnik od ruske opsade.

Kada se vratio u Rim, dobio je ponudu za profesuru na katedri za matematiku na Sveučilištu u Paviji. Bošković je ponudu prihvatio i sukladno sa školskom reformom Marije Terezije izradio nastavni plan iz matematike, fizike i prirodoslovlja. U to su doba Milano i Pavia bili pod austrijskom upravom, a Bečki je dvor nastojao unaprijediti znanost te je planirano osnivanje nove zvjezdarnice u Breri kraj Milana. Najveće zasluge za osnivanje, gradnju, opremanje zvjezdarnice kao i za izradu plana rada imao je Bošković. Sam je projektirao, vodio radove, a djelomično i financirao izgradnju zvjezdarnice te je postao i jednim od njezinih upravitelja (drugi je bio francuski isusovac Louis Lagrange, s kojim će vrlo teško surađivati pa će nastati poznata tzv. brerska afera, nakon čega će Bošković napustiti zvjezdarnicu i predavanja u Milanu) (1772). Ta je afera Boškovića djelomično spriječila da ostvari ponudu predsjednika Royal Society Jamesa Douglasa, grofa od Mortona, da u Kaliforniji promatra prolaz Venere ispred Sunca (1769).

Ukidanje isusovačkog reda (1773) pogodilo je i Boškovića, koji je razmišljao da se vrati u Dubrovnik. Ponuda koju je dobio iz Pariza i napor prijatelja prevagnuli su da se odlučio krenuti u Francusku, gdje je ubrzo dobio francusko državljanstvo i postao upravitelj Optike za pomorstvo u Francuskoj mornarici (1774). To je radno mjesto bilo osnovano upravo za njega. Iako je među istaknutim znanstvenicim imao prijatelja (npr. Jérôme de Lalande, Alexis Claude Clairault, markiz Marie Jean Antoine Nicolas de Cari-



▲ Spomen-ploča Boškoviću u Beču

tat Condorcet, Charles Marie de Lacondamine, Pierre François André Méchain, Charles Messier i dr.), ali je imao i neprijatelja, posebno među enciklopedistima (npr. Jean Le Rond d'Alembert, Pierre-Simon de Laplace, Alexis-Marie de Rochon, isusovac Joseph Louis Lagrange i dr.).

Zbog svih poteškoća i radi objavljivanja svojih sabranih djela iz optike i astronomije vratio se u Italiju, u Bassano, gdje je godine 1785. objavio pet svezaka *Opera pertinentia ad opticam et astronomiam* (*Djela koja se odnose na optiku i astronomiju*). Zdravstveno stanje sve mu se više pogoršavalo te je ostao u Italiji, gdje ga je zatekla smrt (13. veljače 1787). Njegov tajnik, Luigi Tomagnini, izvijestio je Dubrovački senat da je domovina izgubila najvećeg čovjeka Europe. Pokopan je u crkvi Marije Pođone u Milanu, ali mu se za grob ne zna. U dubrovačkoj prvostolnici služena je misa za Boškovića i u njegovu čast Dubrovački je senat postavio spomen-ploču u dubrovačkoj prvostolnici. Tekst na ploči sastavio je njegov prijatelj i redovnički subrat latinist Brno (Bernard) Zamagna (Džamanjić).

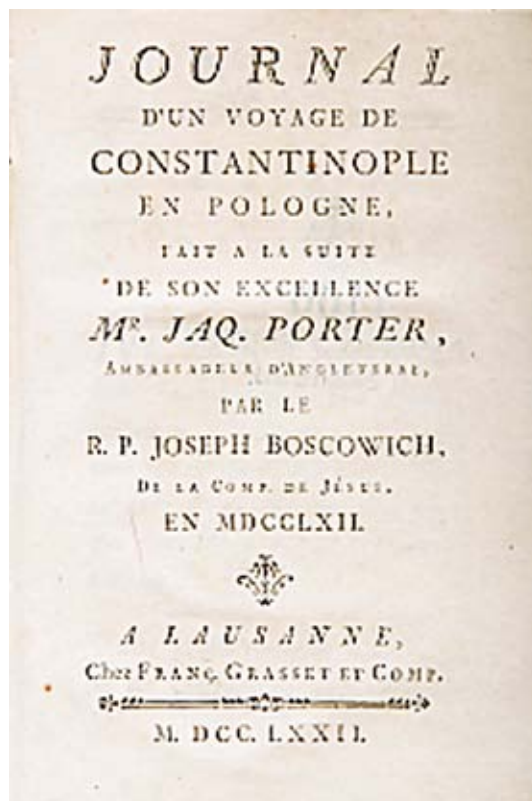
Svojetanja Boškovića

Već više od dva i pol stoljeća svjedoci smo prisvajanja Boškovića. Koji su razlozi za to? Još su u njegovo doba postojali sporovi oko njegove etničke pripadnosti. Kada ga je jednom francuski enciklopedist d'Alembert nazvao talijanskim matematičarom, Bošković mu je posve nedvosmisleno i izričito odgovorio da je on »Dalmatinac, i iz Dubrovnika, a ne Talijan«. Teza o Boškoviću kao Talijanu provlači se do dana današnjega. Dio talijanske historiografije svoje teze



▲ Spomen-ploča Boškoviću u dubrovačkoj katedrali

► Francuski prijevod Boškovićeva
Dnevnika putovanja iz Carigrada
u Poljsku



Čak i neki talijanski iredentistički historiografi smatraju da Bošković nikako ne može biti Srbin jer »nikada nije pisao poeziju ili pisma na srpskom«. Do sada nije poznato da je Bošković riječ Srbin ikada izgovorio a kamoli da bi se izričito izjasnio o svojem srpskom podrijetlu. Kad su se teze o pravoslavnom podrijetlu pokazale neuspješnima, najnovije tvrdnje ne ustraju na pravoslavlju, nego na tezi da je Bošković Srbin katoličke vjeroispovijesti.

o Boškoviću kao Talijanu temelji na njegovu talijanskom podrijetlu s majčine strane, na činjenici da je Bošković najveći dio života proveo u Italiji te na neprikrivenom iredentističkom uvjerenju da je Dalmacija (a onda i Dubrovnik) dio Italije. Nitko ne spori da Bošković pripada i talijanskoj kulturi, ali je sasvim drugo pitanje njegove etničke i narodnosne pripadnosti.

Dio srpske historiografije iz 19. i 20., ali i iz 21. stoljeća, svoje teze o navodnom srpstvu Ruđera Boškovića gradi na navodnom pravoslavnom, a onda, naravno i na srpskom podrijetlu Ruđerova oca Nikole Boškovića, koji se iz sela Orahova Dola doselio u Dubrovnik, pokatoličio se, ali su Ruđer i sva njegova braća i sestre bili i ostali pravi pravcati Srbi. Slično je i sa stanovništvom Dubrovnika. Na prihvaćanje srpskog podrijetla Boškovićeva najviše je utjecala izjava srpskog filozofa Petronijeveća, koji je u uvodnom engleskom tekstu latinsko-engleskog izdanja (1922) Boškovićeva glavnog djela *Teorija prirodne filozofije* naveo da je Bošković s očeve strane srpskog podrijetla. Taj je Petronijevećev tekst kao i izdanje knjige financirala tadašnja jugoslavenska vlada i na osnovi toga uvodnog teksta u svijet je otišla (dez)informacija o srpskom podrijetlu.

Da Ruđerov otac Nikola iz Orahova Dola nije bio ni pravoslavac ni Srbin svjedoči arhivska građa prema kojoj je selo Orahov Dol bio čitavo katoličko selo (popisi stanovništva iz 1624., 1733., 1871., 1879; godine 1776. postoji 15 katoličkih i jedna muslimanska obitelj, 1885. selo ima 185 katolika i 12 pravoslavaca, a 1959. sve

su obitelji katoličke, a samo je jedna pravoslavna). Iz dokumenata se vidi da je u 17. i 18. stoljeću u selu Orahov Dol bilo Boškovića od kojih su neki bili katolički svećenici. Jedan od njih, Ilija Bošković, vjerojatno je bio Ruđerov stric. Sestra biskupa franjeva Dominika Andrijaševića (rođenog u selu Orahov Dol) bila je Nikolina majka, tj. baka Ruđera Boškovića, a u Orahovu Dolu rođen je i Ruđerov suvremenik franjevac Vital, sin Tome Natalisa Boškovića. Također je utvrđeno da Ruđerov otac Nikola nije promijenio vjeru dolaskom u Dubrovnik. Čak i neki talijanski iredentistički historiografi smatraju da Bošković nikako ne može biti Srbin jer »nikada nije pisao poeziju ili pisma na srpskom«. Do sada nije poznato da je Bošković riječ Srbin ikada izgovorio a kamoli da bi se izričito izjasnio o svojem srpskom podrijetlu. Kad su se teze o pravoslavnom podrijetlu pokazale neuspješnima, najnovije tvrdnje ne ustraju na pravoslavlju, nego na tezi da je Bošković Srbin katoličke vjeroispovijesti.

O etničkoj pripadnosti Dubrovnika i jeziku kojim se u njemu govorilo postoji dokument koji navode i srpski povjesničari da su se trgovački ugovori u Dubrovniku prevodili »sa srpskog u ovaj naš ilirski« (»ex lingua serviana in hanc nostram illyricam«), što nikako ne može značiti da su srpski i ilirski istoznačnice, kako navlače srpski autori, nego upravo suprotno, tj. da su istoznačnice ilirski jezik i hrvatski jezik, što je potvrđeno na mnoštvu drugih primjera iz hrvatske književnosti. Osim toga, sam je Bošković u mnoštvu prigoda govorio o svojem jeziku ilirskom, o »našim Hrvatima« i sl. Kada je boravio u Beču 1757. godine, Ruđer je, izvještavajući brata Bartolemeja (Bara) o hrvatskim postrojbama koje su prolazile u rat protiv Prusije, napisao: »Danas su prošli naši Hrvati«. Hrvatskim postrojbama Bošković je doviknuo: »Sretan put i sreću«. A nakon pobjede javlja bratu Baru i kaže: »Živio Hadich i naši Hrvati«. Kao Hrvat Bošković je bio povezan s Hrvatskom bratovštinom u Rimu (osnovana 1453) koja je imala za svrhu pomoć hrvatskim hodočasniciima u Rimu i onima koji su se našli ili su živjeli u vječnom gradu. Ruđer je bio dobročinitelj te bratovštine, a njezini su članovi bili istaknuti Hrvati jer su se u Bratovštinu primali samo oni koji govore hrvatski i potječu iz hrvatskih krajeva. Bratovština je često tražila potporu Hrvatskog sabora, koji joj je od 1609. bio i pokrovitelj.

Bez obzira na sve posve je jasno tko je i što je Ruđer Bošković te komu može, a komu ne može pripadati. On kao simbol pripada čovječanstvu, a nama njegovim današnjim sunarodnjacima čast je što potječe od našega roda. ■

Marito Mihovil Letica

BOŠKOVIĆEVI JUBILEJI

Boškovićev portret nastao u povodu 200. godišnjice smrti (autor isusovac Marijan Gajšak)



Uvod

Protekle godine, dana 18. svibnja, ispunila su se tri stoljeća od rođenja Ruđera Josipa Boškovića. Tog je nadnevkā Godine Gospodnje 1711., u osvjet optimizmom ponesenog 18. stoljeća (kadšto s razlogom, ali češće preuzetno i neopravdano nazivanog »prosvjetiteljskim«) ugledao svjetlo ovoga svijeta Dubrovčanin koji se po mnogo čemu iskazao autentičnim izdankom svojega mediteranskoga grada, također i djetetom svojega nemirnog vremena, prevratničkog novovjekovlja – ali koji se uza sve to prometnuo u svjetski značajnog mislioca što se prodornom i dojmljivom samosvojnošću vizionarskih prirodnoznanstvenih ideja, kakve ni najlucidniji onodobni umovi ne uzmogoše dosegnuti i predložiti, pružio daleko ispred vremena koje mu bijaše u biografskom smislu vlastito.

Povodom Boškovićeve velike obljetnice, Vlada Republike Hrvatske uputila je Hrvatskom saboru prijedlog da se 2011. proglasi godinom tog filozofa i znanstvenika; dubokog mislioca i dovitljivog praktičara čije su višestruke i raznorodne zaokupljenosti te iz njih proistekli dosezi pridonijeli njegovoj neupitnoj ubrojivosti u posljednje univerzalne umove kakvi bijahu svojstveni ponajvećma renesansi i ranom novovjekovlju. Stoga nam je više nego opravdanom ocijeniti okolnost da su tijekom »Godine Ruđera Boškovića« upriličene – kako u Hrvatskoj tako i u mnogim znanstvenim i kulturnim središtima izvan Domovine – mnogobrojne manifestacije: simpoziji i znanstveni skupovi, javne tribine i svečane akademije, izložbe te otkrivanja spomenika i spomen-ploča. Nije izostala ni unekoliko pojačana izdavačka djelatnost o Boškoviću.

Premda to još uvijek ne znači da je zahvaljujući tim događajima dosegnuta poželjna i zadovoljavajuća razina upućenosti u neprolaznu vrijednost Boškovićeve prirodofilozofijske odnosno prirodnoznanstvene ostavštine, ipak je



Bošković bi nama
Hrvatima trebao biti
ono što je Galileo
Galilei Talijanima, René
Descartes Francuzima,
Isaac Newton
Englezima, a Gottfried
Wilhelm Leibniz
Nijemcima.

Boškovićevom obljetnicom u mnogih Hrvata pobuđena ili osnažena svijest o osobitom nacionalnom značenju njegove svjetske veličajnosti. Jer Bošković bi nama Hrvatima trebao biti ono što je Galileo Galilei Talijanima, René Descartes Francuzima, Isaac Newton Englezima, a Gottfried Wilhelm Leibniz Nijemcima – svojevrsni nacionalni simbol vrijedan trajnog pamćenja i otvorenoga kolektivnog ponosa, amblematski novovjekovni um širokih interesa koji je razviku matematike i mehanike, zamahu u istraživanju strukture tvari, procvatu astronomije i optike, dao značajan doprinos.

Naravno da nije posve prikladan netom navedeni rukovet narodnosno obilježenih usporedbi Boškovića s inim značajnicima novovjekovne misli. Riječ je tek o približnim analogijama. I to ne zato što Bošković ne bi pripadao u to društvo zbog svoje, kako bi neupućeni mogli pomisliti, nedovoljne značajnosti u usporedbi prema tim najodličnijim novovjekovnim umovima, nego upravo usuprot tomu – zato što im je Bošković u najmanju ruku ravnopravan, a nije neutemeljeno ustanoviti da ih obuhvatnošću i dalekosežnošću svojih misli čak i nadmašuje.

Da bi se opravdalo upravo izneseno stajalište i predusrelo neke možebitne prigovore zbog tobožnje uskogrudne i uznosite kroatocentričnosti, bit će uputno navesti ono što o Boškoviću piše Leon Lederman, američki fizičar, ovjenčan Nobelovom nagradom 1988. godine. On u djelu *Božja čestica* (*The God Particle*) veli: »Fraza 'išao je ispred vremena' često se i prečesto rabi. Ali ja ću je ipak upotrijebiti. Ne govorim o Galileiju niti o Newtonu. Obojica su stigla baš u pravo vrijeme, ni prerano ni prekasno. Gravitacija, obavljanje pokusa, mjerenje, matematički dokazi... sve te stvari visile su u zraku. Galilei, Kepler, Brahe i Newton bili su prihvaćeni – čak slavljani uz fanfare! – u vlastitom vremenu zato što su stigli sa zamislama koje je znanstvena zajednica bila spremna prihvatiti. Nisu bili svi te sreće. Hrvat Ruđer Josip Bošković, Dubrovčanin koji je veliki dio svog radnog vijeka proveo u Rimu, rođen je 1711., šesnaest godina prije Newtonove smrti. [...] Bošković je tvrdio da su Newtonovi zakoni gravitacije 'gotovo savršeno točni, ali da određena odstupanja od zakona obrnute razmjernosti s kvadratom udaljenosti, premda vrlo male, ipak postoje'. Nagađao je da će se taj klasični zakon morati srušiti u atomskim razmjerima gdje se sile privlačenja zamjenjuju privlačnim i odbojnim silama koje se naizmjenice smjenjuju ovisno o udaljenosti. Nevjerojatna zamisao za znanstvenika osamnaestog stoljeća«. Tako nobelovac Leon Lederman.

Može se iz toga zaključiti da se o Boškoviću još uvijek nedovoljno znade. I to ne samo glede Boškovićeve osebnosti i jedinstvene znanstvenosti nego i glede drugih pojedinosti iz njego-

va života. Tako je donedavno bio među širim slojevima pučanstva gotovo nepoznat podatak da Bošković bijaše svećenik, isusovac. To je tek jedna od štetnih posljedica prouzročenih rigidnošću prevladavajućega marksističkog svjetonazora unutar socijalističkog sustava, gdje se podatak o Boškovićevu svećeništvu strateški zanemarivao i programatski prešućivao. Naime, svećeništvo jednog od najvećih znanstvenika, odnosno znanstvenost bilo kojeg svećenika, bile su činjenice korjenito neusklađene s ideološkom tezom – inače posve proizvoljnom i neutemeljenom – da Crkva i njezino svećenstvo kroz povijest bijahu tvrdokorna zapreka rastu i razvoju znanosti.

Budući da Boškovićovo značenje ne bismo trebali poimati i prosuđivati samo u znanstvenom smislu; redukcionistički, simplicistički te iskrivljeno; nego i u filozofijskom te općekulturalnom smislu, i budući da se na Boškovića i vebnu njegovu misaonu ostavštinu ne bismo smjeli navraćati samo prigodničarski, obljetničarski – potrebno se znamenitom tom Hrvatitu odužiti primjerenim i dostojnim marom, koji sveder ustrajava i živi ne samo u znanstveničkim, filozofskim i povjesničarskim proumljivanjima nego i u trajnoj ponosom ispunjenoj kolektivnoj svijesti najširih slojeva puka hrvatskoga.

Ipak, u svem je tomu obilježavanje Boškovićevih jubileja važno i prevažno. Oni su nekovrsni orijentiri u vremenu, izuzetno značajni izrazi staložene identitetske samosvijesti. Osobiti su simbol baštinjenih nacionalnih vrijednosti te zalag njihova trajanja. Štoviše, Boškovićevi su jubileji zaista autentični zrcalni odrazi hrvatske kulturne fizionomije te mjesta u vremenu koja se iskazuju kao potvrdnice smisla tradicijom prenošenog duha naroda nam hrvatskog, organski ucijepljenog u okcidentalni kršćanski svijet.

Zato će ovdje biti podastrt sumarni pregled značajnijih i zanimljivijih sadržaja kojima bijahu obilježeni i uzveličani jubileji Boškovićevi: godišnjice njegove smrti – 1887., 1937. i 1987. – te obljetnice njegova rođenja – 1911. i 2011. Nešto podrobnije među njima bit će obuhvaćena godina 2011., odnosno prošlogodišnje i recentno obilježavanje »Godine Ruđera Boškovića«.

Godina 1887. – stota godišnjica Boškovićeve smrti

O stogodišnjici smrti Boškovićeve pročitao je na skupnoj sjednici JAZU njezin predsjednik Franjo Rački, učeni svećenik te hrvatski domoljub i preporoditelj, ove hvalospjevne rečenice: »Jučer dne 13. veljače u 11 sati prije podne minu sto godina, odkako je Rugjer Josip Bošković, di-ka Dubrovnik, ponos našega naroda, svoj veliki

duh povratio svomu tvorcu u krilo. Kada suvremeni životopisac njegov Talijan Angelo Fabroni zove Boškovića 'uzvišenim genijem, kojega je Rim častio kano svojega učitelja i kojega Italija ciela smatra svojim uresom, a komu bi Grčka podigla bila kip, pa da bi i prisiljena bila, da mu mjesto nadje, porušiti koji kip svojih osvojitelja'; kada je ne samo Italija nego i učena Francezka i Englezka u smrti slavnoga Dubrovčanina žalila veliki gubitak za znanost: onda je posvema naravno, što naša akademija, taj najviši učeni zavod u našoj domovini, nije mogla i smjela propustiti, a da se na stogodišnjicu smrti njegove ne sjeti toga od najslavnijih najslavnijega zemljaka i sunarodnika svoga. Uz to je naša akademija na proslavu Boškovićeve stogodišnjice potaknuta i misli, koju je naš neumrlji pjesnik Petar Preradović zaodjenao liepimi riečmi: 'Rod bo samo, koj si mrtve štuje, na prošasti budućnost si snuje'. Taj početak govora ujedno je prvi odjeljak članka *Rugjer Josip Bošković. Životopisna crta. Od dra. Fr. Račkoga* što ga je JAZU objavila u svojoj periodici *Rad* (knjiga 87, 88 i 90).

U istom su svesku otisnuti i Boškovićeve dopisi: *I. U poslovih dubrovačkih. Lettere dell' Ab. R. G. Boscovich alla Repubblica di Ragusa. Pubblicate dal prof. Giuseppe Gelcich* te *II. S različitim osobami*. Boškovićeve su znanstveni i filozofski prinosi predstavljeni člancima: *Roger Bošković i njegov rad na polju astronomije i meteorologije. Od J. Torbara*, zatim *Boškovićev rad na polju fizike. Od dra. V. Dvořáka* te naposljetku *Filosofijski rad Rugjera Josipa Boškovića. Od dra. Fr. Markovića*.

Godina 1911. – dvjestota obljetnica Boškovićeve rođenja

U sklopu obilježavanja dvjesto godina od njegova rođenja izišla je u Dubrovniku *Spomenica Rugjera Josipa Boškovića*, što ju »daje na svjetlo« Dubrovačko katoličko društvo »Bošković«. S kakvim su ponosom, marom i pomnjom prionuli Dubrovčani proslavi dvjestote obljetnice rođenja svojega znamenitog sugrađanina, jasno se može razabrati na stranicama *Spomenice*. U njezinu proslavu napisano je o Boškoviću sljedeće: »U dugom nizu ovih ljetâ žive još uvijek njegov veliki duh, čiji je zamašni rad on predao rodnomu gradu, rodu, i znanosti – na izvanrednu čast i svijetlu uspomenu. [...] Ovo društvo, koje se nazivlje ponosnim Boškovićevim imenom, smatra svetom dužnošću, da veličajnoj uspomeni ovog slavnog Dubrovčanina doprinese ovom prigodom kitu spomen-cvijeća, sabranog po dragoj Dubravi, po kojoj je naš velikan sproveo djetinjske dane i mlad se spravljao na velika i dubokoumna djela. On je ponos i dika roda i

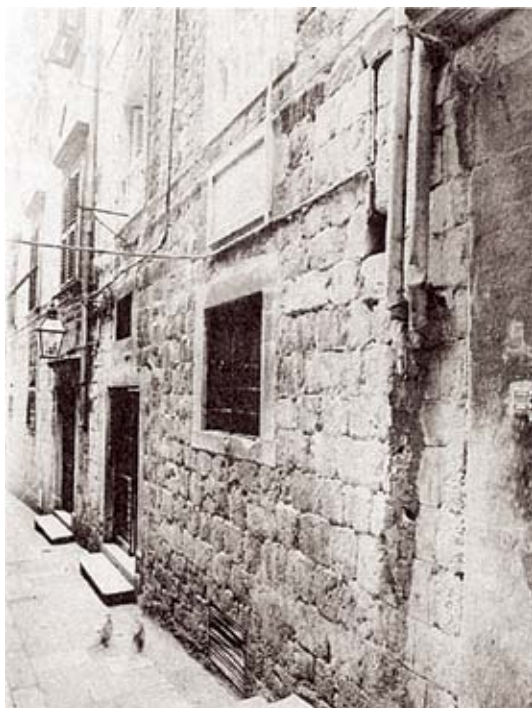
zavičaja; jer i ako se je odgojio, prosvijetlio i izučio u tugjem svijetu, buduć 'iz grmena velikoga lavu izač trudno nije', ostao je ipak uvijek odan svomu jeziku i vjeran sin svoga rodnoga grada. S imenom je njegovim spojen vez slobode i slave Dubrovnika u najvećoj trzavici vremena i u mnogim udesnim časovima. Ogromnim svojim znanstvenim radom zadužio je na osobit način svoj zavičaj; i zato Dubrovnik pozdravlja spomen njegova rođenja s ushitom radosti i neobičnog veselja«.

Zatim biva uputnim dometnuti da su o dvjestotoj obljetnici Boškovićeve rođenja spjevane njemu u čast mnoge ode. Od onih što su predložene u prigodnoj *Spomenici* valja svakako spomenuti *U slavu Rugjera J. Boškovića D. I.*, auktora Petra Perice D. I., te zamalo istoimeni hvalospjev *U slavu Rugjera Josipa Boškovića*, što napisao ga je Ante Anić, a uglazbio Vjekoslav Ráha. Ante Anić auktor je također i osvrta *Život i rad Rugjera Josipa Boškovića*. Članak *Rad R. J. Boškovića na polju atomistike, meteorologije i geodezije* napisao je Božo Cvjetković, a Petar Vlašić priložio je članak naslovljen *Boškovićeve nazori o Bogu i duši*. To su samo neki od mnogih u *Spomenici* otisnutih prinosâ obilježavanju Boškovićeve dvjestote obljetnice rođenja. Valja spomenuti i da je u Dubrovniku povodom ovoga jubileja utemeljeno prosvjetno društvo »Bošković«.

Uz Dubrovnik, obilježena je ta Boškovićeve obljetnica i u drugim hrvatskim gradovima. Tako je u Zagrebu 14. svibnja na svečanoj sjednici JAZU održao nadahnut govor njezin predsjednik Tadija Smičiklas, a potom je akademik Vladimir Varićak pročitao svoju studiju *O radu i životu Rugjera Boškovića*. Otkriveno je te godine 2011., na Strossmayerovu trgu, nadomak Akademijinoj zgradi, na visok postament uzdignuto Boškovićevo kameno poprse, rad splitskoga kipara Tome Rosandića.

Godina 1937. – dvjesto i pedeseta godišnjica Boškovićeve smrti

Ne će biti suvišno ako se prethodno podsjetimo da Dubrovačka Republika nije običavala postavljati spomen-obilježja svojim zaslužnim građanima. Dubrovčani su to, prije Boškovića, učinili samo jednom prilikom, postavivši poprse Mihi Pracatu u atriju Kneževa dvora. Na još dostojnijemu mjestu, u dubrovačkoj katedrali, postavljena je odlukom Senata spomen-ploča s uklesanim latinskim tekstom, zahvalno i harno istaknuta u čast Ruđeru Boškoviću. Na dotičnoj spomen-ploči među inim piše: HUIC OPTIME MERITO DE REPUB. CIVI (»Ovome za Republiku najzaslužnijem građaninu«).



Boškovićeva rodna kuća sa spomen-pločom postavljenom 1937.

Stoljeće i pol nakon toga događaja postavljena je u Dubrovniku kamena spomen-ploča i na Boškovićevu rodnoj kući, koja se nalazi u današnjoj Boškovićevu ulici. Na tu je ploču uklesana sržna, a u isti mah sadržajna i značajna poruka:

RUĐERU JOSIPU BOŠKOVIĆU
SVEĆENIKU DRUŽBE ISUSOVE
SVJETSKOG GLASA
MATEMATIKU ASTRONOMU FILOZOFU
OVU SPOMEN-PLOČU
NA KUĆU GDJE SE ON RODI 18.V.1711.
O STOPEDSESTGODIŠNJICI NJEGOVE
SMRTI
BRAĆA HRVATSKOGA ZMAJA
POSTAVIŠE 1937.

Te su riječi višestruko značajne: svjedoče o Boškovićevu svećeništvu odnosno pripadništvu Družbi Isusovoj (što mnogima, mahom iz ideoloških razloga, bijaše zazorno), zatim spominju Boškovićevu veličajnost u svjetskim razmjerima (što još i za njegova života uglavnom ne bijaše sporno, ali kod mnogih još uvijek nedovoljno posvijesteno) te na kraju implicitno ali jasno upućuju na Boškovićevu pripadnost narodu hrvatskomu (što je i danas neprihvatljivo mnogim, kako istočnim tako i zapadnim, našim susjedima).

Godina 1987. – dvjestota godišnjica Boškovićeve smrti

U predgovoru zbornika *Filozofija znanosti Ruđera Boškovića. Radovi simpozija Filozofsko-teološkog instituta, DI*, njegov urednik Valen-

tin Pozaić (danas pomoćni biskup zagrebački) piše: »U ovom zborniku objelodanjuju se radovi znanstvenog međunarodnog simpozija *Filozofija znanosti Ruđera Boškovića*, što ga je, uoči 200. obljetnice Boškovićeve smrti, priredio Filozofsko-teološki institut Družbe Isusove u Zagrebu od 11. do 13. prosinca 1986. godine. Ruđer Josip Bošković, hrvatski svećenik-isusovac, ušao je u europsku i svjetsku kulturnu povijest kao filozof prirode, astronom, fizičar, matematičar, arhitekt, geodet, arheolog, diplomat i pjesnik. [...] Stoga je sasvim razumljivo da su prigodom 200. obljetnice Boškovićeve smrti na programu razni međunarodni znanstveni skupovi o njemu i njegovu dijelu, koliko nam je do sada poznato u Beču, Zagrebu, Parizu, Varšavi, Rimu i Dubrovniku. *Filozofsko-teološki institut*, studijska ustanova Hrvatske Provincije Družbe Isusove, tj. naroda i reda kojim je Bošković po rođenju i životnom izboru pripadao, smatra ne svojom dužnošću već povlasticom da znanstvenim simpozijem međunarodnog značaja, kao i objavljivanjem njegovih radova, obilježi taj značajan datum povijesti znanosti«.

Također je i u Dubrovniku, od 5. do 7. listopada 1987. godine, upriličen u organizaciji JAZU »Međunarodni znanstveni skup o Ruđeru Boškoviću«, a radovi s tog skupa objedinjeni su u popratnom zborniku (JAZU, Zagreb, 1991).

Zanimljivo je k tomu spomenuti da je beogradska »Jugomarka« povodom dvjestote godišnjice Boškovićeve smrti izdala poštansku marku s njegovim likom. Uz marku stoji objašnjenje gdje među inim piše: »Najveći hrvatski naučnik svog vremena«. Premda se činilo da je time pitanje Boškovićeve nacionalne pripadnosti bilo kod Srba jednom zavazda riješeno, svojatanja toga znamenitoga Hrvata nahrupila su mitomanijskom bezočnošću te svoju kulminaciju doživjela u godini obilježavanja Boškovićeve jubileja 2011., a životna bijahu također neposredno prije i poslije jubileja, prilikom čega piratska posezanja dospijevahu od najviših znanstvenih, kulturnih i političkih predstavnika srpskoga naroda i njihove države.

Godina 2011. – tristota obljetnica Boškovićeva rođenja

Središnja nacionalna proslava »Godine Ruđera Boškovića«, proglašene povodom tristote obljetnice rođenja toga glasovitoga našeg sunarodnjaka, čiji je značaj u svjetskim razmjerima toliki da jedva ga je moguće primjereno posvijestiti, održana je pod visokim pokroviteljstvom Predsjednika Republike Hrvatske, Predsjednika Hrvatskoga sabora te Predsjednika odnosno

Predsjednice Vlade Republike Hrvatske. Organizatori bijahu Ministarstvo znanosti, obrazovanja i športa te Hrvatska akademija tehničkih znanosti, a njezin glavni tajnik Goran Granić bio je izvršni producent. Program proslave režirao je kazališni umjetnik Krešimir Dolenčić, a njezino uprizorenje, uz izravni prijenos Hrvatske televizije, odvijalo se 17. svibnja, dan uoči Boškovićeve rođendana, u Koncertnoj dvorani Vatroslava Lisinskoga u Zagrebu.

U ime organizatorâ i pokroviteljâ govorili su Stanko Tonković, predsjednik Hrvatske akademije tehničkih znanosti; Radovan Fuchs, ministar znanosti, obrazovanja i športa; Luka Bebić, predsjednik Hrvatskoga sabora, te Ivo Josipović, predsjednik Republike Hrvatske. Nakon njih, svečarska su i stručna izlaganja održali najmerodavniji poznavatelji Boškovićeve života i rada: Ivan Koprek: *Boškovićeve biografije i svećeničko zvanje*, Stipe Kutleša: *Boškovićev doprinos istraživanjima u fizici, geoznanosti, kartografiji i izradi instrumenata*, Žarko Dadić: *Boškovićev rad u astronomiji, matematici i tehnici*, Ivica Martinović: *Ruđer Bošković: filozof, meteorolog, arheolog i književnik*. Sadržaj tih izlaganja, kao i cijelog programa proslave, zabilježen je u prigodnoj brošuri čiji je urednik Goran Granić (*300-ta godišnjica rođenja Ruđera Boškovića = 300th anniversary of the birth of Ruđer Bošković*).

Valja svakako spomenuti da je u glazbenom dijelu programa te nacionalne proslave izvedena *Oda u slavu Ruđera Boškovića D. I.* (stihovi Petar Perica; glazba Domagoj Koščak), zatim kantata za orgulje i pet sola (sopran, alt, tenor, bariton i bas) pod nazivom *Carmen Boscovichianum illi Spomen mali velikom nam Ruđi* (tekst Vojmil Rabadan; glazba Boris Papandopulo).

Tri dana nakon toga, 20. svibnja, održan je na Kemijskom odjelu Prirodoslovno-matematičkog fakulteta u Zagrebu međunarodni znanstveni simpozij »Ruđer Josip Bošković – Physicist and Astronomer«. Organizaciju simpozija prihvatio je Institut »Ruđer Bošković« u suradnji sa Sveučilištem u Zagrebu a pod pokroviteljstvom HAZU. Ne bi nikako smjelo ostati nespomenuto da je među ostalim sudionicima održao predavanje i dobitnik Nobelove nagrade iz područja kemije za godinu 1987., francuski znanstvenik Jean Marie Lehn.

Također je u Dubrovniku, od 29. svibnja do 2. lipnja, upriličen međunarodni znanstveni simpozij pod nazivom »Od Ruđera Boškovića do danas – doprinos hrvatskih znanstvenika svjetskoj znanstvenoj baštini«, u organizaciji Instituta »Ruđer Bošković«, Grada Dubrovnika i Biskupijske klasične gimnazije »Ruđer Bošković« u Dubrovniku (negdašnjeg isusovačkog učilišta *Collegium Ragusinum*), a pokrovitelji su bili predsjednik Republike Hrvatske Ivo Josipović i predsjednica Vlade RH Jadranka Kosor. Va-

lja spomenuti da su taj simpozij svojom nazočnošću uveličali i neki gradonačelnici europskih gradova i veleposlanici zemalja gdje je Ruđer Bošković boravio i djelovao.

Ne će biti suvišno dometnuti da je na Sveučilištu u Dubrovniku upriličen 25. svibnja studentski simpozij o Ruđeru Boškoviću, a sudionici bijahu s raznih hrvatskih sveučilišta. Zatim je u organizaciji Sveučilišta u Dubrovniku, Zavičajnoga kluba »Ruđer Bošković« – Orahov Dô te Općine Ravno ostvaren svečani posjet rodnoj kući Ruđerova oca Nikole, gdje su otkriveni spomen-ploča i poprsje Ruđerovo, a u Ravnome je otkriven njegov brončani spomenik, rad kipara Ilije Skočibušića.

Kada je o Dubrovniku riječ, izuzetno je važno spomenuti izložbu postavljenu u Kneževu dvoru, koja je bila središnji dio velikog projekta Dubrovačkih muzeja nazvanog »Hrvatska slavi svoga genija povodom 300. obljetnice rođenja – Ruđer Bošković ponovno u rodnom Dubrovniku«. Izložba je svečano otvorena na Boškovićev rođendan, 18. svibnja, a realizirana je u suradnji Dubrovačkih muzeja, Dubrovačke knjižnice i Državnog arhiva u Dubrovniku. Kao auktor stručne koncepcije te izložbe iskazao se Ivica Martinović, a za primjeren likovni postav pobrinula se Ivona Michl. Zbog izuzetnog zanimanja izložba je trajala više od što isprva bijaše planirano: zatvorena je 18. listopada, a podatci govore da ju je razgledalo više od 200 000 posjetitelja, mahom inozemnih. Uz tu dubrovačku izložbu valja spomenuti i DVD s dokumentarnim filmom *Ruđer Josip Bošković*, redatelja Jakova Sedlara. Također je i Filozofski fakultet Družbe Isusove u Zagrebu izdao prigodni DVD naslovljen *U slavu Ruđera Boškovića DI (1711-1787) povodom 300-te obljetnice rođenja*. Posrijedi je slikopisno i zvukopisno ostvarenje sastavljeno od dokumentarnog filma i vokalnog-glasovirskog izvedbe (Nikolina Pinko i Domagoj Koščak) ode Ruđeru Boškoviću (uglazbljene na stihove isusovca Petra Perice). Zgodnim se čini ovdje dometnuti da je tijekom cijele Boškovićeve obljetnice bio emitiran veći broj njemu posvećenih radijskih i televizijskih emisija.

Istodobno s otvaranjem spomenute velike dubrovačke izložbe, otvorena je izložba i u Tehničkom muzeju u Zagrebu, naslovljena »Ruđer Bošković – portret znanstvenika«. Auktori stručne koncepcije bili su Ivan Halić i Kristina Kalanj, a izložba se mogla razgledati do početka srpnja. No i nakon zatvaranja izložbe, ostala je njezina popratna, dvojezična hrvatsko-engleska, publikacija *Ruđer Josip Bošković* (Tehnički muzej, Zagreb, 2011). Autor te knjige je Stipe Kutleša. Premda je ta zagrebačka izložba trajala znatno kraće i ugostila znatno manje posjetitelja nego dubrovačka izložba u Kneževu dvoru, nedvojbeno je vrijedna spominjanja, kao i ma-



Spomenik Boškoviću ispred zgrade HAZU (autor Toma Rosandić)



Naslovnica *Spomenice Rugjera Josipa Boškovića* iz 1911.



Naslovnica Rada JAZU iz 1887/88.

nifestacija »Dani Ruđera Boškovića«, upriličena od 18. do 20. svibnja također u zagrebačkom Tehničkom muzeju. Tom su prigodom održana zanimljiva predavanja, znanstveno-popularna u najboljem smislu tog izričaja. Slijede imena predavača i tema: Stipe Kutleša: *Genijalne ideje Ruđera Boškovića*, Mladen Martinis: *Ruđer Bošković u svjetlu moderne znanosti* i Tatjana Kren: *Astronomski izazovi u stoljeću Ruđera Boškovića*.

Uza spomenutu Kutlešinu knjigu *Ruđer Josip Bošković*, ugledala su u »Godini Ruđera Boškovića« svjetlo dana još tri »boškovićoslovna« djela. Leksikografski zavod »Miroslav Krleža« objavio je *Leksikon Ruđera Boškovića*, čija je urednica Antonijela Bogutovac. Stjepan Špoljarić objavio je naslov *Ruđer Bošković u službi diplomacije Dubrovačke Republike* (Diplomatika akademija, Zagreb, 2011). Otisnuta su dva dvojezična izdanja: hrvatsko-francusko i hrvatsko-englesko. Zatim je Marito Mihovil Letica objavio knjigu *Odnos metafizike i znanosti: Boškovićeva metafizičko prirodoslovlje* (Filozofsko-teološki institut Družbe Isusove, Zagreb, 2011).

Nadalje, pred kraj »Godine Ruđera Boškovića«, 4. studenoga, održan je na Filozofskom fakultetu Družbe Isusove u Zagrebu – u čijoj je auli postavljeno povodom Boškovićeve obljetnice njegovo brončano poprsje, rad kipara isusovca Marijana Gajšaka – međunarodni znanstveni simpozij pod nazivom »Filozofija Josipa Ruđera Boškovića«. Organizatori simpozija bijahu Filozofski fakultet Družbe Isusove, Hrvatski studiji, Institut za filozofiju te Papinsko sveučilište Gregoriana u Rimu. Na simpoziju je nastupilo sedamnaest predavača, od čega četiri inozemna. Prethodno je otisnuta brošura s programom simpozija te sažetcima predavanja na hrvatskom i engleskom jeziku. Odlučeno je da će cjelovita predavanja biti objavljena u prigodnom zborniku. Kao pokrovitelji simpozija i zbornika iskazali su se Hrvatska pošta, Grad Zagreb te Ministarstvo znanosti, obrazovanja i športa. Valja spomenuti da je Hrvatska pošta izdala u Boškovićevu jubileju prigodnu poštansku marku s njegovim likom i kupolom bazilike sv. Petra, a identičnu glede likovno-grafičkog dizajna poštansku marku izdala je i Država Vatikan.

Uputnim biva u tom smislu uza sve navedeno spomenuti da su se Hrvati ne samo u Hrvatskoj trudili predstaviti Boškovićevu veličajnost za trajanja 300. obljetnice njegova rođenja – nego su to zdušno i na primjeren način činili i u inozemstvu. Tako je Stipe Kutleša tijekom Boškovićeve obljetnice održao brojna predavanja u organizaciji Matice hrvatske; ne samo u Zagrebu, Virovitici, Orahovici, Slatini, Slavonskom Brodu, Osijeku i Vukovaru nego i u Mostaru, Subotici, Beču i Bruxellesu. Nadalje, Ivica Martinović je prigodom 300. obljetnice Boškovićeva rođenja i 250. obljetnice njegova uclanjenja u

Royal Society postavio u Londonu izložbu »Ruđer Bošković and the Royal Society«. Izložba je bila otvorena od 23. studenoga 2011. do 15. veljače 2012. Tom je prigodom tiskan i popratni katalog, čiji je auctor također Ivica Martinović. Uz London, Martinović je u suradnji s Ivonom Michl postavio izložbu o Boškoviću i u Parizu (UNESCO), a bila je ta izložba otvorena znatno kraće vrijeme, od 5. do 9. prosinca 2011. godine.

Uz Englesku i Francusku, Boškovićeva se obljetnica dostojno obilježila i u Italiji. Naime, na Papinskome sveučilištu Gregoriana, u sklopu »Boškovićeva dana u Rimu«, 10. prosinca, održan je skup za koji se bez nekakve preuzetnosti može ustanoviti da je njegovo značenje u posve određenom smislu povijesno. Važno je pritom spomenuti kako je riječ o jedinom međunarodnom znanstvenom skupu o Ruđeru Boškoviću koji je s hrvatske strane organiziran u inozemstvu na poticaj Ministarstva vanjskih poslova i europskih integracija Republike Hrvatske. Konceptiju simpozija dogovorili su u ožujku 2011. Ivan Šestak, dekan Filozofskog fakulteta Družbe Isusove u Zagrebu, i François-Xavier Dumortier, rektor Papinskoga sveučilišta Gregoriana. Simpozij je naslovljen »*Simposio scientifico internazionale. Padre Ruđer Josip Bošković: cultore della verità*« (*Međunarodni znanstveni simpozij. Pater Ruđer Josip Bošković: njegovatelj istine*). Jer upravo je tako Boškovića – »njegovatelj istine« – nazvao papa Benedikt XVI. unutar govora u HNK-u za svojega pastoralnog posjeta Zagrebu, Hrvatskoj.

U sklopu Boškovićeva dana u Rimu, otvoren je u atriju Gregoriane još jedan izložbeni postav o Boškoviću. Naslovljena je ta izložba *Ruđer Bošković i Rimski kolegij* (*Ruđer Bošković e il Collegio Romano*), a mogla se razgledati do 22. prosinca. Za prezentaciju njezina postava pobrinuo se i ovaj put Ivica Martinović, a izložbom je obuhvaćeno djelovanje Ruđera Boškovića u njegovu rimskom razdoblju, kada je bio profesor matematike na Rimskom kolegiju, najznačajnijem onodobnom isusovačkomu učilištu. Bošković je tom izložbom predstavljen kao čovjek s trima identitetima: rođen u Dubrovniku, isusovac te profesor i putnik. Ivica Martinović priredio je i prigodnu brošuru (*Ruđer Bošković e il Collegio Romano*). Uz postav izložbe zasebno je bila postavljena i maketa kupole bazilike sv. Petra s bistom Ruđera Boškovića povrh nje. Kipar Josip Divković time je upozorio na Boškovićevu genijalnu statičku ekspertizu kojom je sanirao kupolu bazilike, spasivši ju tako od urušavanja. Zatim, na ulazu u Papinsko sveučilište Gregoriana u Rimu otkrivena je spomen-ploča o Ruđeru Josipu Boškoviću, isusovcu i profesoru matematike na Rimskom kolegiju (današnjoj Gregoriana). Tu kamenu ploču (dimenzija 115 x 65 cm) postavile su Družba Isusova i Republika Hrvatska. Auktor na njoj uklesanog teksta je Ivica

Martinović, a u latinski jezik dotičnu povijesno značajnu poruku pretočio je Neven Jovanović.

Izuzetno važnim biva spomenuti da je sudionike toga međunarodnog skupa pozdravio su-tradaj, u nedjelju 12. prosinca, nakon Angelusa u Vatikanu, i sâm Sv. Otac Benedikt XVI. sljedećim riječima: »Srdačno pozdravljam sve hrvatske hodočasnike, a osobito sudionike simpozija o Ruđeru Josipu Boškoviću, velikome sinu hrvatskoga naroda, koji je ostavio svoj trag i u gradu Rimu. Taj isusovac, znanstvenik i diplomat na izvrstan način utjelovljuje i svjedoči svezu između vjere i znanosti. Dragi prijatelji, neka Gospodin blagoslovi vas i vašu domovinu. Hvaljen Isus i Marija!«.

Također ne bi smjelo ostati nespomenuto da je skup zatvorio kardinal Josip Bozanić, predvođeni svečano euharistijsko slavlje u crkvi sv. Jeronima. Toj su euharistiji nazočili predstavnici Ministarstva vanjskih poslova i europskih integracija Republike Hrvatske, veleposlanik Republike Hrvatske pri Svetoj Stolici Filip Vučak, veleposlanik Republike Hrvatske u Italiji Tomislav Vidošević, diplomatski predstavnici drugih zemalja te hrvatski vjernici koji se u crkvi sv. Jeronima redovito sastaju na misnim slavljinama. Takvim završetkom proslave »Godine Ruđera Boškovića« došlo je opetovano do izražaja da je Papinski hrvatski zavod sv. Jeronima »istaknuto hrvatsko središte koje kao integrativna institucija povezuje sve Hrvate u Rimu«, kako je to na početku euharistijskog slavlja istaknuo u svojem pozdravnom govoru rektor Zavoda mons. Jure Bogdan.

Svojega naroda, hrvatskoga, bijaše u svojem kozmopolitizmu, što je svojevrzni sinonim za katoličanstvo, duboko svjestan i Ruđer Bošković, povezavši se s Hrvatskom bratovštinom sv. Jeronima u Rimu (osnovanom 1453. godine) i postavši ujedno njezin dobročinitelj.

Zaključak

Bez ikakve bi se preuzetnosti i posve utemeljeno moglo ustanoviti da Ruđer Josip Bošković pridolazi u najuži krug paradigmatičkih i uzornih povijesnih likova čiji život i djelo na najizvrsniji način svjedoče o povezanosti naroda hrvatskoga s Rimom kao središtem Crkve i ujedno zapadnoga kulturnoga kruga. Ruđer Bošković uz to »vrlo dobro utjelovljuje sretnu svezu između vjere i znanosti, što se uzajamno potiču na propitivanje, koje je istovremeno otvoreno, raznoliko, ali i sintetičko«, kako je to istaknuo papa Benedikt XVI. za svojega pastoralnog posjeta Hrvatskoj.

Potrebno je u tom smislu sa zadovoljstvom spomenuti da se i nakon proteka »Godine Ruđera Boškovića« nastavljaju objavljivati djela ko-

ja svjedoče ne samo o njegovoj veličini nego i o svojstvenoj mu interdisciplinarnosti, o njegovoj osebujnoj višenaspektivosti i plodonosnoj svestranosti. Jer Bošković ne bijaše samo znanstvenik, kakvim ga u redukcionističkom poimanju mahom pozitivističke i scijentističke provenijencije nerijetko žele prikazati, nego Bošković bijaše punokrvni polihistor, a ponajprije uvjereni kršćanski vjernik i spekulativni filozof, metafizičar široko otvoren neiskustvenim, prediskustvenim i nadiskustvenim, odnosno transcendentnim i transcendentnim zbiljnostima. Bijaše Ruđer Bošković duboko svjestan ograničenih dosega svojega i općenito ljudskoga znanja o prirodi, materijalnom svijetu i ljudskoj duši. »Ja smatram da to iz samih prirodnih pojava, a i razmatranjem i razmišljanjem o svemu što stoji s njima u vezi, ne ćemo nikada saznati«, napisao je primjerice Bošković u *Teoriji prirodne filozofije* (»Dodatak, koji spada u metafiziku, o duši i Bogu«, br. 534).

Da se ishodište i temelj Boškovićevih znanstvenih promišljanja te iz njih proizlazećih znanstveno-tehničkih dostignuća nalaze u filozofiji, objašnjava Stipe Kutleša u svojoj najnovijoj knjizi *Filozofija Ruđera Boškovića* (Kružak, Zagreb, 2012). O našem Ruđeru kao klasičnom pjesniku svjedoči Boškovićev latinski spjev *Pomrčine Sunca i Mjeseca* (*De Solis ac Lunae defectibus*) što ga je za hrvatsko čitateljstvo izdala Matica hrvatska 2012. godine. Riječ je o dvojezičnom latinsko-hrvatskom izdanju koje je prema prepjevu Branimira Glavičića priredio Stipe Kutleša. U tisku je i druga Matičina knjiga izabranih djela Ruđera Boškovića *Pisma, pjesme i rasprave*, koju je također priredio Stipe Kutleša.

Zaključiti je naposljetku da Ruđer Bošković nije tek znameniti povijesni lik, koji bi pripadao samo prošlosti – njegovo nam je svezretno i zadužbinsko prirodnoznanstveno djelo još uvijek kadro otvoriti nove perspektive, što nisu do kraja sagledane i kao takve ostaju otvorene možebitnim i očekivanim reafirmacijama odnosno aktualizacijama. Perspektive su to iz čijih se nedogleda s pravom mogu očekivati dimenzije budućnosti. Upravo zato Boškovićevi jubileji trebaju biti nešto neprocjenjivo više od svečarskog vremena kada se samosvjesno i ponosno navraćamo na kolektivnu kulturnu uspomenu, na njezino s vremenom staloženo i prigodničarski probuđeno značenje, na komemorirani kult nečijeg života i djela kojega periodično slavimo kao osobitu nacionalnu vrijednost – Boškovićeve nam je jubileje shvaćati i prihvaćati kao smjerokazne vremenske postaje između kojih svjetlo ne samo da ne splašnja i trne nego tijekom vremena sve jasnije odsijeva sa znanstvenim osvjetljavanjem tajni prirode i svemira, što u svojoj su fizičkoj i metafizičkoj biti nikada posve i u tančine spotratljiva djela Božja. ➤

Ruđer Bošković nije tek znameniti povijesni lik, koji bi pripadao samo prošlosti – njegovo nam je svezretno i zadužbinsko prirodnoznanstveno djelo još uvijek kadro otvoriti nove perspektive, što nisu do kraja sagledane i kao takve ostaju otvorene možebitnim i očekivanim reafirmacijama odnosno aktualizacijama. Perspektive su to iz čijih se nedogleda s pravom mogu očekivati dimenzije budućnosti.

Milorad Pavić

TRAGOM STARIH SVJEDOČANSTAVA O HRVATSKOM JADRANU

Portulani u srednjem i ranom novom vijeku

Netko je jednom kazao: »Narod bez prošlosti je poput djeteta bez roditelja«. Želeći dakle istražiti svoje korijene i definirati svoje postojanje, istražujemo blisku i daleku prošlost, koja se, nažalost, često zapostavlja i zanemaruje. U našoj prošlosti važnu je ulogu tako odigrala pomorska tradicija, a odnos prema Jadranu aktivno je su-

Brodski kompas iz ranoga novog vijeka



djelovao u kreiranju hrvatskoga bića kroz povijest. Jadransko more imalo je i daleko širi značaj. Ono je, zahvaljujući svojoj ulozi u povezivanju različitih regija kroz povijest, s pravom steklo značaj poveznice triju kontinenata. Tom je statusu tijekom kasnoga srednjeg i ranog vijeka svakako najviše pridonijela važnost Mletačke Republike kao mediteranske i svjetske pomorske i trgovačke sile. Shodno sve većoj važnosti Jadrana u pomorskom smislu, rastao je interes za njegovim prikazom i opisom plovidbenih putova. S obzirom na to da se radilo o terestričkoj navigaciji, pri čemu se pozicija broda i drugi navigacijski elementi određuju neposrednim vizualnim opažanjem karakterističnih prirodnih ili umjetnih objekata na obali, neophodno je bilo poznavanje njegovih obala. Ne treba posebno napominjati da se pomorski tranzit Jadranom uglavnom odvijao njegovom istočnom obalom, čime je i hrvatski prostor bio u središtu zanimanja.

Povećanim zahtjevima za kakvim-takvim poznavanjem prostora kojim se plovilo uspješno su odgovorili portulani. U nas se pod ovim terminom podrazumijevaju priručnici isključivo plovidbenog karaktera, koji su kroz opis plovidbenih ruta, međusobnih udaljenosti pojedinih luka i otoka te opisom niza ostalih elemenata neophodnih za uspješnu navigaciju pridonijeli stvaranju jasnije geografske slike o dotičnom akvatoriju. U širem smislu, portulani označavaju i posebne nautičke karte, naširoko primjenjivane u navigaciji svjetskim morima od 14. do konca 17. stoljeća. O portulanima, u prvom redu o portulanskim kartama, već se pisalo u »Hrvat-

skoj reviji« (2005/3), a u ovom će broju više riječi biti o portulanima u pravom smislu riječi.

Bilo da je riječ o tekstualnim uputama ili pak o nautičkim kartama, za ove je priručnike ključna bila primjena kompasa u navigaciji. Kompas je, doduše, našao primjenu u plovidbi već tijekom druge polovice 12. stoljeća, no tek od sredine 13. stoljeća uslijedila je njegova široka upotreba. Nije dugo trebalo čekati na pojavu prvih portulanskih karata (*Carta pisana*), odnosno portulanskih tekstova (*Compasso da navegare*), čiji nastanak datira s konca 13. stoljeća.

Ako bi se tražila neka analogija portulanskih karata s današnjim plovidbenim kartama Jadrana, po razmjeru i namjeni najbliže bi im bile kursne plovidbene karte. Razmjera otprilike takvog da se na jednom listu može prikazati čitav Jadran (1 : 500.000 – 1 : 2,500.000), omogućeno je preciznije ucrtavanje kurseva između luka dviju suprotnih jadranskih obala. Na portulanskim kartama u tu svrhu služile su vjetru-lje, obično koncentrično postavljene, svaka sa 16 ili 32 zrake, sukladne glavnim i sporednim stranama svijeta, odnosno vjetrovima. S obzirom na njihovu brojnost, čitava karta je bila prekrivena mrežom pravaca, kojima se omogućavalo lakše određivanje pravaca plovidbe iz određene luke ili neke druge točke. U početku su linije na karti ručno iscrtavane, a napredak tiska u 16. stoljeću omogućio je njegovu primjenu i na polju izrade te vrste karata. Karte su bile dekorativno ukrašavane različitim bojama, čime su bile preglednije i umjetnički dorađene. Za razliku od većine njima suvremenih karata, portulanske karte nisu bile zasnovane na matematičkim temeljima, no to nije nužno značilo i nedostatak. Na portulanskim se kartama obalna crta često izvlačila proizvoljno, onako kako su dotični akvatorij doživljavali pomorci, ne vodeći računa o unutrašnjosti. S druge strane, kod karata izrađenih na matematičkim temeljima i s ljestvicama geografske dužine i širine često se stvarala sustavna pogreška zbog netočnog prikazivanja dijela zaleđa, što se potom odražavalo na izgled obalne crte.

Sve do druge polovice 16. stoljeća upotreba portulana i portulanskih karata bila je usko povezana te su se oni međusobno nadopunjavali. Karte su bile neophodne za planiranje i promjenu kurseva plovidbe, dok je na mikrorazini trebalo dobro poznavati plovidbene uvjete izražene u opisima priručnika. Njihovim sinergijskim učinkom i stalnim potvrđivanjem u praksi nezostavno je dolazilo do poboljšanja u kvaliteti prezentiranih podataka.

Do početka kasnoga srednjeg vijeka nije ni bilo sustavno uređenih tekstova za pomoć pomorcima u navigaciji. Tako su prvi portulanski tekstovi morali uvažavati sve ono što je pomorcima moglo biti od značenja pri njihovoj plovidbi istočnim Jadranom. Na tom putu zna-



Fragment *Carte pisane*
s prikazom Jadrana

čajan doprinos imali su antički peripli – priručnici s opisom ondašnje plovidbe. Najstariji poznati među njima s opisom istočnoga Jadrana je Pseudo-Skilakov *Peripl* iz 4. stoljeća prije Krista. Radi se o geografskom djelu koje donosi cjelovit prikaz istočnoga Jadrana, od Istre do izlaza iz Jadranskoga mora. U njemu se ističu nazivi naselja, etničkih skupina i ostalih geografskih pojmova te podaci koji se odnose na društveno uređenje pojedinih plemena, njihov način života i slično. Ono što su budući portulani mogli baštiniti od takvoga djela bila je međusobna udaljenost otoka i luka. Dužina trajanja plovidbe izražena u broju dana i noći između polazišta i odredišta mogla je poslužiti kao kontrolni element za izračunavanje udaljenosti. Bez obzira na ograničenu mogućnost praktične upotrebe za pomorce, peripli su dosta korišteni jednostavno zato što nije bilo boljeg djela koje bi pomorcima svojim uputama moglo olakšati plovidbu i učiniti je donekle sigurnijom.

U razdoblju koje je uslijedilo, pa sve do izuma broskog kompasa, na području primjene plovidbenih priručnika bilježe se poneki noviteti, bez pravih pomaka u kvaliteti. Antički geografski priručnici dopunjuju se informacijama i izvješćima s putovanja. Najveća zasluga za sigurnu i uspješnu plovidbu dugovala se iskustvu i snalažljivosti pomoraca koji su napisane obavijesti s više ili manje uspjeha provodili u praksi. Na području Mediterana pod utjecajem Bizanta javljaju se stadijazmi. U njima se donose međusobne udaljenosti luka na određenom plovidbenom pravcu, informacije o raspoloživosti pitke vode, sidrišta i zaklone za brodove, kao i objekti važni za terestričku navigaciju. Obavijesti o stanovništvu i društveno-ekonomskim prilikama područja kojim se plovi više se ne navode. Izborom informacija koje se tiču gotovo isključivo pomoraca stvara se okosnica za njihovu daljnju nadgradnju i nastanak specijaliziranih plovidbe-

Antička vjetrovlja



nih priručnika. U istu svrhu korištena su i stara djela izrađena na matematičkim i astronomskim temeljima. Zasiurno je najpoznatije takvo djelo *Geografija* Klaudija Ptolemeja iz 2. stoljeća. Od *Geografije* nisu sačuvane karte, ali su zato ostali sačuvani geografski podaci, ponajprije geografske koordinate brojnih naselja čitave tadašnje ekumene.

Ni u 11. stoljeću u tekstovima za pomorce nije vidljiv značajniji napredak. I dalje su korišteni tekstovi vrlo škrti informacijama, a temeljne obavijesti odnosile su se na udaljenosti izražene u danima i noćima plovidbe. Adam iz Bremena u svom djelu iz 11. stoljeća donosi tako udaljenosti između pojedinih sredozemnih luka pa će, primjerice, plovidba od Barcelone do Marseillea potrajati dan i noć plovidbe, a od Marseillea do Messine plovilo se četiri dana i noći. Preračunavši udaljenosti u brzinu plovidbe dolazi se do zavidnih 140–180 milja tijekom jednog dana i noći plovidbe.

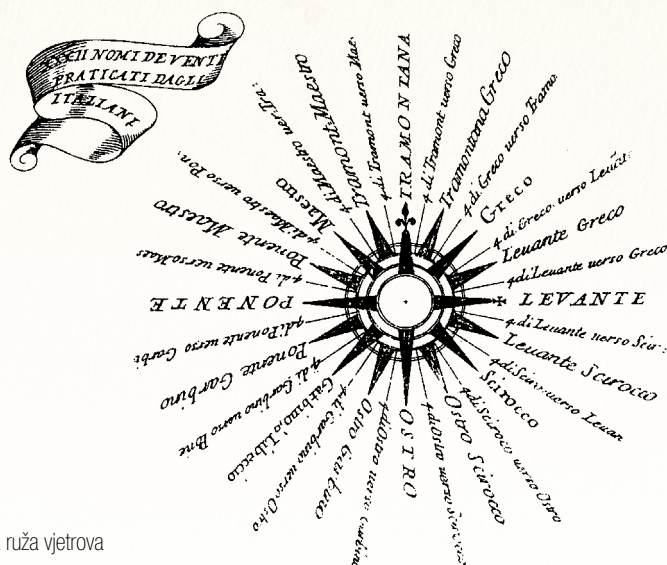
Plovidba je još bila određena smjerom koji se izražavao u stranama svijeta prema antičkoj vjetrovlji koja je imala 12 vjetrova. Glavne strane svijeta (Aquilone – N, Auster – S, Favonius – W,

Subsolanus – E) odgovarale su glavnim vjetrovima s kompasne ruže vjetrova, ali su na antičkoj vjetrovlji između dviju glavnih strana bile dvije pomoćne zrake s međusobnom lučnom udaljenosti od 30°. S obzirom na to da su razmaci zrak vjetrova na kompasnoj vjetrovlji udaljeni 11° 15' od »četvrt-vjetrova«, 22° 30' od »poluvjetrova«, a cijeli 45° od glavnih i sporednih, na taj se način većina vjetrova s antičke ruže vjetrova nije mogla izraziti vjetrovljom s 32 zrake.

To djelo i kasniji srednjovjekovni talijanski portulani sabrani su u zbirci *Die italienischen Portolanen des Mittelalters* (Talijanski srednjovjekovni portulani) Konrada Kretschmera, njemačkoga geografa i profesora Berlinskoga sveučilišta, tiskanoj 1909. u Berlinu. Ne treba čuditi što su glavni oslonac pomorcima u plovidbi Jadrana bili portulani objavljeni na talijanskom jeziku i najvećim dijelom nastali u Veneciji. Mletačka Republika nije se samo smatrala gospodaricom Jadrana, već je to stvarno i bila. Stoga je bila razumljiva njezina predanost u nastojanju za stalnim usavršavanjem plovidbenih priručnika.

U portulanskim tekstovima kasnoga srednjeg vijeka od kraja 13. stoljeća udaljenosti se sve više izražavaju u miljama. Udaljenost dviju točaka često se određivala aproksimativno, najčešće na temelju brzine broda. Brzina kretanja broda isprva se izračunavala tako da se na površinu mora u visini pramca bacio komadić drva koji pluta te bi se brojile sekunde tijekom kojih će komadić dospjeti u visinu krme. Najtočniji način izračunavanja sve do otkrića kronometra bio je tzv. »brodski log«. U more bi se bacio komad drveta u obliku štita koji je na dnu imao olovni uteg, a za drvo je bila pričvršćena tanka uzica namotana na kalem. Na uzici su pak bili čvorići, koji su mogli biti i drukčije obojeni radi brzjeg i lakšeg izračunavanja prijedene udaljenosti. Drvo bi u moru ostalo na mjestu, a vrijeme odmotavanja bi se mjerilo pomoću pješčanog sata. Svaki brod imao je po nekoliko pješčanih satova različitog vremena curenja pijeska: od nekoliko desetaka sekundi pa do nekoliko sati.

U pomorstvu većine talijanskih država, pa tako i Mletačke Republike, najviše je korištena manja talijanska milja (oko 1478 m), sljednica antičke rimske milje duge 1482 m, ili 1/75 jednog ekvatorijalnog meridijanskog stupnja. Od 17. stoljeća u pomorstvu se sve više upotrebljava veća talijanska milja, duga oko 1855 m, odnosno 1/60 ekvatorijalnog stupnja. Iz nje će se kasnije razviti današnja nautička milja (1852 m), nakon preciznijeg mjerenja opsega Zemlje. Uz već spomenute, u talijanskim je državama u upotrebi bilo još nekoliko različitih milja (mediteranska milja – 1230 m, mletačka kopnena milja – 1739 m) te različite lige duge 3 ili 4 milje. Ako se tomu pridodaju mjerne jedinice za udaljenosti različitih europskih pomorskih država, može

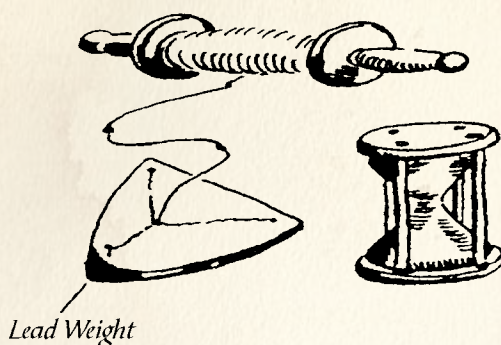


Talijanska kompasna ruža vjetrova s 32 zrake

se nazrijeti kakva je zbrka vladala na tom planu. Korištene su i kraće mjere za duljinu, ponajprije za udaljenost broda od obale, te za dubine morskog dna, poput strelometa (*balestrata*), dužine pramčanog užeta (*provese*), dvostrukih koraka (*passi*), hvati (*braccia*), stopa (*piedi*) i dr.

S upotrebom kompasa počinju se rabiti nazivi smjerova prema zrakama ruže vjetrova sa 16 ili 32 vjetra. Glavne i pomoćne strane svijeta imale su nazive prema vjetrovima iz tog smjera. Budući da su tekstovi portulana bili uglavnom na talijanskom, tako se kod nas ustalilo takvo nazivlje. *Tramontana* je označavala sjever, *Ostro* ili *Mezzogiorno* jug, *Ponente* zapad, a *Levante* istok, a od sporednih strana svijeta *Greco* sjeveroistok, *Scirocco* jugoistok, *Libeccio* jugozapad, te *Mae-stro* sjeverozapad. Osam poluvjetrova, odnosno vjetrovi između glavnih i sporednih strana svijeta, ime su dobivali kombinacijom obaju imena vjetra, pa se sjever-sjeveroistok (NNE) nazivao *Tramontana Greco*, i tako redom, pri čemu se uvijek glavna strana svijeta pisala prva. Između svih tih 16 vjetrova bili su smješteni četvrt-vjetrovi, a ime su dobivali počevši od najbližeg lijevog punog vjetra 1/4 prema najbližem desnom. Tako bi prvi četvrt-vjetar nakon sjevera bio 1/4 *di Tramontana verso Greco*, ili doslovce »četvrt od sjevera prema sjeveroistoku«. Ipak, hrvatsko nazivlje vjetrova odudara od takvog označavanja četvrt-vjetrova pa se za I. kvadrant upotrebljavaju: sjever za istok, sjeveroistok za sjever, sjeveroistok za istok, istok za sjever. Doduše, tijekom 14. i 15. stoljeća u portulanima se rijetko navode četvrt-vjetrovi za označavanje smjera kretanja broda ili orijentacije, dok je to od sredine 16. stoljeća gotovo pravilo.

Vrlo važan segment obavijesti portulanskih tekstova bili su podaci o morskome dnu, i to dubina i kvaliteta dna. Dubina se mjerila dubinomjerom. Još u antici za tu svrhu upotrebljavao bi se kamen privezan za konop. Kasnije se počinje rabiti visak pravilnog oblika kako bi što brže potonuo na dno. Budući da je trebalo brzo očitati dubinu nakon što visak dotakne dno, na konopu bi se označavali čvorovi za svaki hvat, a svaki peti ili deseti bio je posebno označen, radi lakšeg očitavanja dubine. Za manje dubine na konopima bi se označavale stope. Mjerilac je tijekom mjerenja stajao na dasci ili posebnoj platformi pripremljenoj za tu svrhu. Visak bi se na vrhu ili u posebnom udubljenju namazao lojem kako bi se na njega nalijepile čestice s morskog dna. Time bi se ustanovila njegova kvaliteta (kamen, pijesak, mulj) te bi se ustvrdilo je li na nekome mjestu dno pogodno za sidrenje, i koje sidro upotrijebiti. Poseban problem za posadu bilo je mjerenje velikih dubina, jer bi za poništavanje utjecaja struja i valova visak trebao biti puno teži (radi bržeg potonuća), a time i jači konop za koji je visak bio privezan, što je iziskivalo anga-

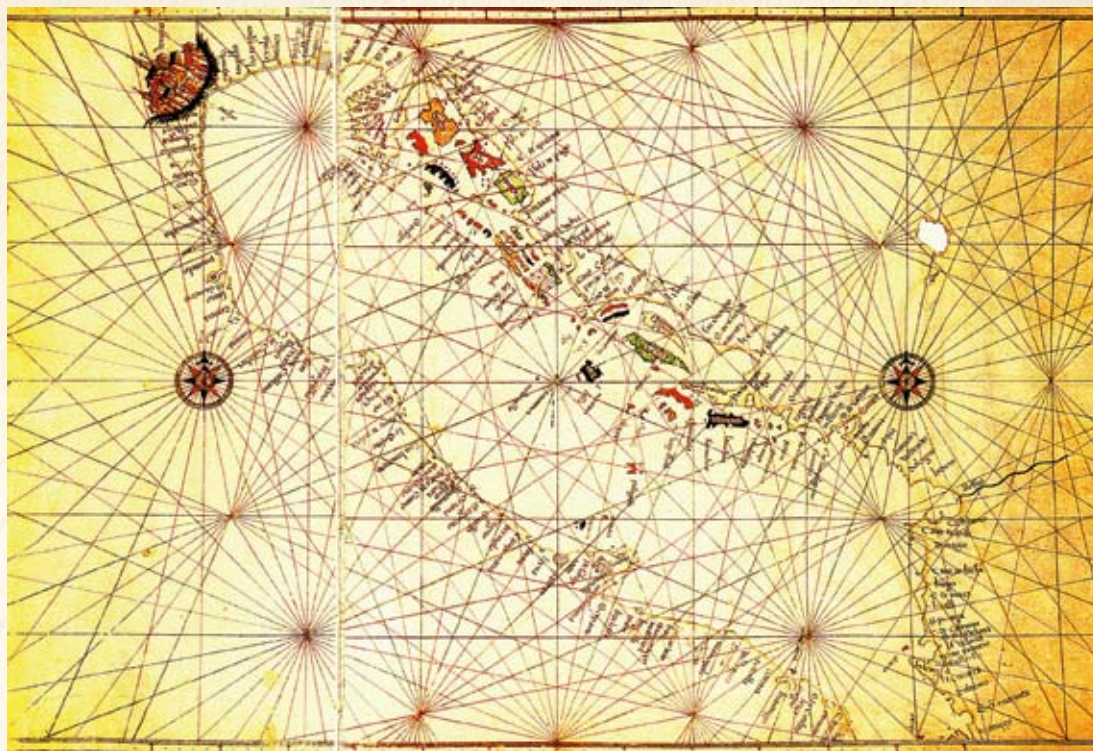


Lead Weight

Pomagala za određivanje brzine kretanja na moru

žiranje nekoliko ljudi prilikom mjerenja. U svezi s time, u portulanu su posvuda označena sidrišta (*sorgitore, ferratore, statio*, dok se *ancoraggio* kao moderniji termin javlja u kasnijim portulanima), no samo sidrenje ovisilo je još o režimu morskih struja i vjetrova u dotičnom akvatoriju. Uz te obavijesti, u tekstove portulana postupno se ubacuju obavijesti o opasnostima za pomorce, koje vrebaju od plićina na određenim plovidbenim rutama, ali i o specifičnostima pojedinih luka, vezane za uplovljavanje ili isplovljavanje iz njih.

Od kasnosrednjovjekovnih portulana za Jadran su najvažniji, kronološkim redom, portulan iz Marciane, koji nije sačuvan u cijelosti, potom portulan Pietra de Versi, Parma-Magliabecchi, portulan Gratosusa Benincase te Rizzov portulan. Svaki od njih ima svoje osobitosti i različit pristup. Moglo bi se reći da se tek od početka 15. stoljeća zapaža osjetan odmak u sadržaju od starih tekstova koji slijede antičku tradiciju. Primjerice, portulan Pietra de Versi više od polovice teksta koji se odnosi na Jadran posvećuje opisu luka Venecije, te Poreča i Rovinja na zapadnoj obali Istre. Za ulaz u Veneciju daje praktične savjete vezane za plimu i oseku te kako se po smjeru u kojem se vidi Mjesec zna je li plima ili oseka, a istu stvar tumači i za dane Mjesečevih mijena. S obzirom na važnost Poreča i Rovinja kao luka Venecije odakle su peljari navodili brodove do Venecije i natrag, ne čudi njihov podroban opis. Posebna pažnja pridaje se svjetioniku iz 1403., na otočiću Sv. Nikola ispred Poreča, i orijentaciji prema njemu. On je upozoravao na nužnost promjene kursa za brodove u pravcu Venecije. Ostatak opisa Jadrana odnosi se uglavnom na nabranje udaljenosti između luka, kako longitudinalnih, duž plovidbenog pravca, tako i važnijih transverzalnih pravaca s talijanskim lukama Ravennom, Anconom, Tranijem, među njima posebno ističući najvažniji pravac preko otoka Visa, Palagruže i Tremitija do Vieste ili Manfredonije na talijanskoj obali. Izuzev udaljenosti i smjerove, u nastavku upozorava tek na opasnosti od plićina blizu rta Kamenjak na Premanturi te kod otočića Unije.



Portulanska karta Gratiosusa Benincase iz 1472.

Nešto je zanimljiviji portulan Gratiosusa Benincase. Dijelom po tome što je, prema vlastitim riječima, Benincasa opisao samo ono što je vidio na svojim putovanjima od 1435. do 1445., a dijelom i zato što je od 1461. na temelju zapisa s putovanja razvio kartografsku izdavačku djelatnost portulanskih karata, na kojima je radio veći broj stručnjaka. Njegova portulanska karta Jadrana iz 1472., jedna od uspješnijih onoga doba, sigurno mu je priskrbila više slave nego Portulan. Karta ima 16 kružno postavljenih kompasnih ruža ili vjetrulja, svaka s po 32 zrake. Uz bogatu dekoraciju u različitim bojama, ona pokazuje zavidnu točnost za onodobne prilike. Inače je Jadransko more bilo vrlo zahvalno za prikazivanje na portulanskim kartama zbog svoje relativno male širine i smjera pružanja, gdje problem određivanja zemljopisne dužine nije toliko dolazio do izražaja kao kod mora položenih u smjeru istok – zapad. Kako na portulanskim kartama ne bi dolazilo do zbrke zbog gustoće toponima, obalni toponimi upisivali su se od obale prema unutrašnjosti, dok bi se otočni toponimi upisivali od obale prema otvorenom moru. Toponima u zaleđu nije bilo budući da su portulani kao geografski priručnici, pa tako i portulanske karte, bili orijentirani na plovidbu te su tretirali isključivo otočni i obalni dio. Luke i otoci u tekstu nisu predloženi geografskim slijedom, a česti su prijelazi opisa s jedne strane Jadrana na drugu. Tako je Poreč (*Parenzo*) opisan u 6. poglavlju, Zadar (*Giara*) u 12., Molat (*Melata*) u 15., Rogoznica (*Lo Ficho*) u 16., Koločep (*Chalamuta*) u 23., Manfredonia u 24., Kornat (*Lanchorona-*

ta) u 25., Brindisi (*Brandizo*) u 29., Drač (*Durazo*) u 30., Bar (*Antiuari*) u 35., Šipan (*Giupana*) u 36., Molfetta (*Porto malfettano*) u 38., Molunat (*Malonto*) u 40., Tremiti u 49. poglavlju, itd. I u točnosti sadržaja može se naći više propusta i pogrešaka, pa se tako otočić Sv. Andrija smješta ispred Poreča (umjesto Rovinja).

Iz 15. stoljeća svakako je najvažniji Rizov portulan (iz 1490), ne toliko po svom izdavaču koliko zbog činjenice da se njegovo autorstvo pripisuje mletačkom pomorcu u portugalskoj službi, Alviseu Ca' da Mostu. Po njemu će se nazvati čitava serija portulana koji će se tiskati u Veneciji, gotovo nepromijenjeni funkcionirati tijekom čitavoga ranog novog vijeka. Premda je Alvise da Mosto umro već 1488., ne može mu se osporiti autorstvo nad portulanom Rizo, izdanim dvije godine kasnije. Po uzoru na Rizov portulan javlja se početkom 16. stoljeća *Opera nova chiamata Portolano*, potom *Portolano nuovo* iz 1544., a iz njih ubrzo evoluiraju i *Portolano del mare*. Svi su ti portulani bez potvrđenog autorstva, a nastali su na tragu prije spomenutog Rizova portulana, što daje za pravo da se pripisuju da Mostu. Plovidbeni pravac iskazan u Rizovu portulanu ipak se jednim svojim dijelom ne podudara s onim iz *Portolano del mare*.

U Rizovu portulanu opis plovidbenog pravca istočnim Jadranom započinje od Pirana (*Piram*), nakon čega slijedi zapadnu obalu Istre te spominje njezina naselja i luke Novigrad (*Citanoua*), Poreč (*Parenzo*), Vrsar (*Orsera*), Figarolu (*Figarola*), Rovinj (*Rouigno*), Gospu na Velikom Brijunu (*Marchodena*), Pulu (*Pola*), Verudu

(*Veruda*), Volam (*Olmo*), Valmižeju (*Olmisiello*) i Medulin (*Medolin*). Izbivši na krajnji jug istarskoga poluotoka, Rizov portulan u daljnjem opisu plovidbenog puta ne slijedi u našoj historiografiji već ustaljeni pravac plovidbe za to, a i za prethodna razdoblja, da se zbog opasnosti od vjetrova bure i juga nastoji što prije dohvatiti Osorski tjesnac ili Unije, već prati istočnu obalu Istre, navodeći luke koje su dobra zakloništa od bure: Budava (*porto Bado*), zaljev Raša (*Larsa*), Labin (*Albona*), Plomin (*Fianona*) i Porozina na Cresu (*Faraxina*). Na istočnoj obali Kvarnera od luka navodi Rijeku (*Fiume*), Martinšćicu (*san Martin*), Bakar (*Bochari*) i Kraljevicu (*porto Re*), Kotor (*Chotor*), te Krk (*Uegla*) na otoku Krku, te ostavlja mogućnost plovidbe prema Senju donoseći njegovu udaljenost (15 milja). Osim što je bio važno vojno središte kapetanije, ne treba zaboraviti ni njegovu ondašnju pomorsko-gospodarsku važnost, budući da je bio važna luka za izvoz drva iz kojih su se pravili brodski jarboli, a poznat je bio i po proizvodnji brodskih potrepština, poput vesala, užadi, i sl.

Potom kao sljedeću luku navodi tek Zadar (*Zara*), bez navođenja međusobne udaljenosti i uz nejasan pravac pružanja plovidbe do tog dijela. Očito je da taj nedostatak predstavlja lakunu u opisu plovidbe pa se brodovima ostavlja mogućnost da se sami koriste jednim od uobičajenih pravaca. U plovidbi od Zadra prema jugu do srednje Dalmacije većih odstupanja nije ni moglo biti zbog longitudinalnog pružanja otoka i njihove blizine obali, pa se tako spominju Biograd (*Zara vechia*), Murter (*Morter*), Prvić (*Preuichio*), Šibenik (*Sibinico*), Primošten (*Chauo cesta*), uvala Arkandel (*Sancto archanzolo*), Trogir (*Trahu*) i Split (*Spalato*). Odatle put više ne slijedi obalu, već ide između srednjodalmatinskih otoka; zaobilazeći otok Hvar (*Liesna*) sa zapadne strane, koristeći se po potrebi lukama otoka Šćedra (*Torchola*), te se od rta Lovišća (*Chauo cumano*) južnom stranom poluotoka Pelješca, uz Korčulu (*Churzolla*), Majsan (*San Maximo*) i Žuljanu (*Juliana*), nastavlja prema Dubrovniku (*Raguxi*), a odatle prema jugu: Cavtatu (*Raguxi vechio*), potom slijede Gornji i Donji Molunat (*Malonto pizolo* i *Malonto grande*), pa sve do crnogorske – Kotor (*Chataro*), Rose (*Sancta Maria roxa*), Budva (*Budoa*), Bar (*Antiuari*) – i albanske obale: Shengjin (*Medoa*).

Nastavkom konjunktive u pomorstvu i brodogradnji, usavršavanjem navigacijskih uređaja i opreme, u prvom redu brodske kompasa, te daljnjim razvojem trgovine i pojavom novih luka, na temeljima srednjovjekovnih portulana izrastaju novi plovidbeni priručnici koji će gotovo kroz cijelo razdoblje, od 16. do 18. stoljeća, funkcionirati nepromijenjeni. Talijanski gradovi u kojima su nastajali i tiskali se takvi priručnici i dalje nastavljaju s takvom tradicijom. Oni



◀ Naslovnica jednog od izdanja najviše korištenog *Portolana del mare*, iz 1612.

su ujedno i središta pomorske moći. Uz Veneciju, koja je glavna pomorska sila na Mediteranu u doba nastanka portulana, od talijanskih središta još su važni Ancona na Jadranu, Genova i Napulj, te Barcelona u ostatku Mediterana. Od tih pomorskih centara svaki na svoj način odgovara na potrebe za boljim poznavanjem određenih dijelova Mediterana, povodeći se ponajprije za stajalištima vlastitih potreba i favoriziranjima svoje interesne sfere, što je rezultiralo različitim pristupom u opisu plovidbe Jadranom, a time i različitim viđenjem Jadrana i njegove važnosti u okviru mediteranskih plovinih putova. I dalje su portulanski tekstovi bili jezgroviti i razumljivi, a kako se plovidbeni uvjeti u promatranom razdoblju nisu bitno mijenjali, nije ni bilo velike potrebe za promjenom informacija koje su se u njima nalazile. Nepoštovanje većine od tih uputa značilo je velik rizik za sudbinu broda i robe na njemu te za živote putnika i posade. Stoga je razumljivo zašto bitno različitih portulana nije bilo mnogo. Ako su razlike i postojale, one su se u prvom redu odnosile na isticanje, odnosno favoriziranje određenog plovidbenog pravca ili rute. Sadržaj se unatoč tomu obogaćuje novim informacijama. Dodatno se nastoji dočarati vizura kraja kojim se plovi; opis kvalitete luka sve više dolazi do izražaja posebno kada se radi o dubinama i kvaliteti dna.

Za plovidbu Jadranom najviše korišteni i najčešće izdavani portulan ranoga novog vijeka svakako je već spomenuti *Portolano del mare*. Tijekom nešto manje od tri stoljeća doživio



Pomorska karta Williama Barentsa iz 1595.

je barem petnaestak sadržajno gotovo identičnih izdanja. Plovidbeni pravac opisan u njemu prema očekivanju se poklapa s onim iz Rizova portulana. Izuzetak čini tek dio plovidbe od rta Kamenjak do zadarske luke. Da bi se izbjegla opasnost od bure, ali i olujnih južnih vjetrova, nastojalo se u čim kraćem roku prijeći Kvarnerski zaljev. Nastavak plovidbe upućivao je u pravcu otoka Unija (*Nia*), te lukā zapadne obale otoka Lošinja. Plovidbu se moglo nastaviti srednjim ili vanjskim otočnim nizom, gdje se u slučaju potrebe preporučuju luke otoka Silbe (*Selua*) i Premude (*Buda*). I ovdje se sugerira, po potrebi, skretanje prema luci Senj na hrvatskom kopnu. Odatle se plovilo prema Zadarskom kanalu te se nastavljalo obalom zadarskog i šibenskog područja prema jugu.

Drugi ne manje važan portulanski tekst djelo je Bartolomea Crescenzija, pomorskoga kapetana i zapovjednika flote u službi Svete Stolice, koji je 1602. u opširnom djelu *Nautica mediterranea* popratno donio i tekst portulana. Uvidom u izvorni tekst Crescenzijeva portulana uočljivo je da on nije ništa drugo doli dopunjen i mjestimično prerađen tekst iz da Mostova portulana. Najmanje uspješan u prezentiranju istočne jadranske obale jest *Portulano del Mare Mediterraneo* Sebastiana Gorgoglionea, pomorskoga kapetana u službi Genove. I to je djelo doživjelo više izdanja, od 1682., kada je prvi put tiska-

no, do 1815. Međutim, tomu sigurno nije razlog opis Jadrana (podaci o istočnom Jadranu sve do izdanja iz 1815. prilično su oskudni), već ponajprije opis obale Sredozemlja i zapadne talijanske obale. To je i razumljivo budući da Jadran nije bio u središtu zanimanja Genove, nego prvenstveno ligurska i tirenska obala.

Jadran je predstavljen na prilično skroman način. Plovidba započinje s južne strane Jadrana zapadnom talijanskom obalom, a nakon toga prelazi se na njegovu istočnu stranu. Zapadnoj obali Jadrana posvećeno je mnogo više pažnje nego istočnoj obali. Očituje se to po znatno većoj količini teksta, a slijedom toga i većem broju naziva luka, otoka, rtova i dr. S druge strane, opis istočnog Jadrana je takav da ne jamči sigurnu plovidbu njegovom obalom. Predočeno je samo nekoliko razdaljina, i to uglavnom za njegov sjeverni dio. Portulan je specifičan po iskazivanju udaljenosti u velikim talijanskim miljama, što se može zaključiti prema odnosima udaljenosti u tom i ostalim portulanima. Tako je Rovinj (*Rovigno*) od luke Malamocco (*Porto di Malamocco*) udaljen 76 milja. S obzirom na udaljenost luke Malamocco od Venecije (5 milja) te međusobnog odnosa dužine velike i male talijanske milje (1 : 4/5), dobiven iznos približno odgovara udaljenosti Venecija – Sv. Ivan na Pučini (*S. Giouanni in pelago*) od 100 milja, izraženoj u manjim talijanskim miljama u većini ostalih portulana.

U rovinjskom akvatoriju autor prvenstveno upozorava na pličinu 4 milje sjeverozapadno od Rovinja, pod čime misli na plitvac Mramori zapadno od Vrsara. Treća razdaljina odnosi se na 20 milja udaljenosti od Rovinja do Premanturskih otoka. Njome se samo potvrđuje sve prethodno izloženo o većoj talijanskoj milji korištenoj u ovom portulanu. Naime, u *Portolanu del mare* za istu se relaciju donosi 25 milja, što iznosi točno četvrtinu više negoli u Gorgoglioneovu portulanu. Iz opisa je također očito da se pod Premanturskim otocima smatraju otok Fenoliga i hrid Porer, kako je to i kod ostalih portulana. Njihov opis otklanja svaku sumnju u svezi s tom tvrdnjom: »Na 20 milja u pravcu jugoistoka nalaze se Premanturski otoci: dva su otočića koji leže u pravcu rta Kamenjak. Jedan je veći i bliži kopnu. Između jednog i drugog nalazi se pličina«. Toj tvrdnji može se spočitnuti jedino pogrešan naziv rta Kamenjak (*Capo della Puglia*). Kao što samo ime govori, *Capo della Puglia*, ili »rt Pule«, izvorni je romanski naziv za rt Kumpar, koji zatvara pulsku luku s južne strane. Ovaj slučaj nije izoliran budući da se u izvorima može naći i naziv *punta del Compare*, što je također naziv za rt Kumpar. Posljednja relacija na prostoru istočnog Jadrana odnosi se na udaljenost od Premanture do Dugog otoka (*Isola lunga*), koja iznosi 68 milja, a koja u drugim portulanima nije izravno izražena budući da se donose brojna skretanja s glavnoga plovidbenog pravca.

Očekivani nastavak plovidbene rute vodio bi kroz morski prolaz Sedmovrača u Zadarski kanal, čime bi se plovidba najsigurnijim putem nastavila prema jugu. Nakon Dugog otoka, plovidbeni pravac bezrazložno je prekinut i nastavlja se tek nakon izlaska iz Jadrana.

Znatan manjak obavijesti u odnosu na prethodna dva portulana nadoknađen je jednim od naknadno dopunjenih Gorgoglioneovih portulana iz 1815., gdje je istočni Jadran prikazan u onom svjetlu kakvo zaslužuje.



Plan pulske luke nakon premjeravanja obalne crte i dubina pulskog akvatorija (J. N. Bellin, 1771)

Unatoč međusobnoj oslonjenosti jednih na druge u svojoj uporabi, portulanski su tekstovi ipak uspjeli nadživjeti kompasne karte. Njihov sve bogatiji i raznovrsniji opseg informacija portulanske karte svojim sadržajem nisu mogle pratiti. Osim toga, na zahtjeve koji su se od kraja 16. i početka 17. stoljeća postavljali pred nautičke karte – klasične portulanske karte više nisu bile u stanju odgovoriti. Sve više raste potreba za izradom specijaliziranih pomorskih karata koje će pomorcima moći ponuditi specifične obavijesti vezane za određenu luku, ili pak dijelove plovidbenog puta, istovremeno ne gubeći kvalitete portulanskih karata. Kao rezultat toga nastaje pomorska karta Nizozemca Williama Barentsa iz 1595.

Ta karta također pokazuje Jadran u cjelini, ali novitet predstavljaju planovi brojnih jadranskih luka. Štoviše, na nekima od njih (porečka luka te



Način izmjere pomorskog akvatorija i morskog dna potkraj 18. i početkom 19. stoljeća

Segment karte 1822–1824. s prikazom užeg dijela zadarskog akvatorija



luka Polače na otoku Mljetu) upisane su dubine, što je još jedan novitet koji će značajno izmijeniti odnos prema nautičkim kartama. Pomorske karte poput Barentsove sve više potiskuju portulanske karte pa interes za njima jenjava.

Pomak u kvaliteti sadržaja, kako portulanskih tekstova ranoga novog vijeka tako i pomorskih karata, moguće je bilo ostvariti samo daljnjim angažmanom u izmjeri čitavog akvatorija istočnog Jadrana. Važan korak u tom pravcu načinila je francuska mornarica pod vodstvom kartografa i geografa Jacquesa Nicolasa Bellina, početkom 70-ih godina 18. stoljeća. Na njegovim zasadama posao će nastaviti inženjer francuskoga Hidrografskog instituta Charles-François Beautemps-Beaupré, u razdoblju od 1806. do 1807., prvenstveno za potrebe tadašnje francuske uprave u Dalmaciji.

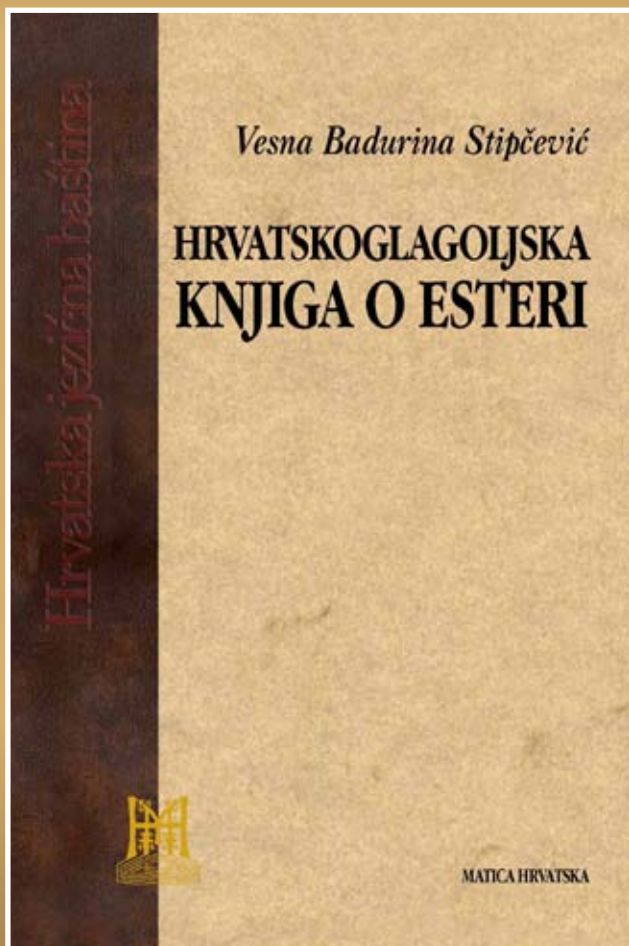
Potkraj 18. stoljeća raniji portulani još uvijek egzistiraju, ali se polako stvaraju uvjeti za nastanak pomorskih priručnika koji će ih vrlo brzo istisnuti. U tom smislu najvažnije je djelo *Portolano del Mare Adriatico* iz 1830., Talijana Giacoma Marienija, kapetana u službi Austrije. Prije njega, austrijske su vlasti 1822–1824. dale tiskati u mjerilu 1 : 175.000 velike karte obalne plovidbe Jadrana u 20 listova, *Carte di cabotaggio del Mare Adriatico*. I te se karte također mogu smatrati portulanima, unatoč tomu što im to nije bila prvotna namjena. Naime, svaki od listova uz prikaz dijela obale sadrži planove važnijih luka, ali i tekstualni dio koji je poslije poslužio za izradu Marienijeva portulana. Važno je istaknuti da je Marieni prepoznao duh novoga vremena u plovidbi te je u portulan uključio i suvremene podatke koji dotad nisu krasili portulane, među kojima geografske koordinate važnijih točaka, vrijednosti magnetskih deklinacija, potom informacije o plimama i oseka, svjetionicima,

i dr. Ondje gdje nije bilo dostatnih informacija, nije se libio ni savjetovati se s domaćim ljudima. Najvažniji segment informacija je opis – ne samo glavnoga plovidbenog pravca već obiju jadranskih obala sa svim otocima. Vrijednost toga djela prepoznali su suvremeni peljari jadranskih obala, pri čemu je ono postalo temelj za nadgradnju i nastanak suvremenih peljara kakve imamo danas.

Ovdje predstavljeni portulani tek su neznatan djelić bogatog pomorskog ali i duhovnog te materijalnog naslijeđa, čiji je Hrvatska subaštini. Zapitajmo se dakle vrijedi li to samo jednu kunu, ili ćemo pak njegovati pomorsku baštinu i razvijati odnos prema moru i pomorstvu kakav zaslužuju. ➡

Izvori i literatura

- Crescenzo, B., *Nautica mediterranea di Bartolomeo Crescenzo Romano... con un Portolano di tutti i posti da stantiar vascelli co i loghi pericoli di tutto il Mare Mediterraneo*, Roma, 1602.
- Kozličić, M., *Istočni Jadran u djelu Beautemps-Beaupréa*, Split, 1996.
- Kretschmer, K., *Die italienischen Portolane des Mittelalters*, Berlin, 1909.
- Marieni, *Portolano del Mare Adriatico*, Milano, 1830.
- Marković, M., *Descriptio Croatiae*, Zagreb, 1993.
- Muljačić, Ž., Naša obala u najstarijim talijanskim portulanima, *Pomorski zbornik* (9/1971), str. 131-153.
- Pet stoljeća geografskih i pomorskih karata Hrvatske*, priredili D. Novak – M. Lapaine – D. Mlinarić, Zagreb, 2005.
- Portolano (Il), *Nel qual si dichiara minutamente del sito di tvtti i porti, qvali sono da Venetia in Leuante, & in Ponente: & d'altre cose utilissime, et necessarie à i Nauiganti*, Venetia, 1612.



Vesna Badurina Stipčević
HRVATSKOGLAGOLJSKA KNJIGA O ESTERI

biblioteka
HRVATSKA JEZIČNA BAŠTINA
Knjiga 7.

format: 13 x 20 cm
opseg: 252 str.
tvrdi uvez
Matica hrvatska, 2012.
cijena: 180,00 kn

ISBN 978-953-150-985-5

*Bi pripeljana jedna divica iz Babilonije
veliko lipa ka ne imiše otca ni matere
razve jednoga strica imenom Mar'docej ·
Koj divici biše ime Eštor ·
A plemenem biše Židovka ...*

(Vinodolski zbornik, poč. 15. st.)

Stari biblijski tekstovi jedinstveni su filološki izazov. Kada znamo da iz najranijega doba hrvatske pisane riječi, onoga srednjovjekovnog, ne posjedujemo niti jedan primjerak cjelovitoga prijevoda **Biblije** na hrvatskom jeziku, tada je jasno da pojedine sačuvane biblijske knjige i čak fragmenti pred filologiju postavljaju posebne zadatke.

Na ovome mjestu pruža se uvid u hrvatskoglagoljske prijevode **Knjige o Esteri**, biblijske priče koja zbog važnosti povijesnih i arheoloških podataka kojima obiluje, no još više zbog visokostiliziranoga iskaza o sudbini jedne lijepe mlade Židovke u krutom patrijarhalnom društvu Staroga svijeta, već stoljećima zaokuplja maštu pisaca i umjetnika.

Vjerujem da hrvatskoglagoljska **Estera**, osim što postavlja niz filoloških i književnopovijesnih pitanja na koja sam nastojala odgovoriti, može zainteresirati i današnjega čitatelja.

Ljepota staroga hrvatskog jezika osjeća se u rečeničnim konstrukcijama, u pomno odabranim riječima.

A koliko su u prenošenju iz latinskih predložaka naši nepoznati srednjovjekovni prevoditelji uspjeli sačuvati od slojevitosti značenja i osjećajnosti izvornoga hebrejskog teksta, moguće je naslutiti iz kritičkih izdanja hrvatskoglagoljske **Estere**.

Vesna Badurina Stipčević

Ante Bralić

POGLED NA RAMU

Ramu bi svatko trebao vidjeti. Jednostavno je prelijepa. Moj prvi susret s Ramom odigrao se u srpnju 2001., kada sam s tadašnjom djevojkom, a sadašnjom suprugom, inače Ramkinjom, prvi put došao onamo iz Zadra. Tada je od Zadra do Rame trebalo 4,5 sati vožnje, jer onda još nije bila gotova autocesta od Zadra prema Splitu, a iz Splita se penjalo uz Klis, pa preko Biska i Trilja, do graničnog prijelaza Kamensko. Odatle vas vodi put do Tomislavgrada, te kod Mokronoga, iza benzinske crpke, umjesto da krenete za Šuicu i Kupres, skrenete prema Rami. Tadašnji je put preko Paklina (28 km), inače proširen i probijen krajem Domovinskoga rata, bio u najvećoj mjeri neasfaltiran (bilo je asfaltirano samo 4,5 km). Tu ste, iako nadomak Rame, morali izgubiti 45 minuta spore i krajnje neugodne vožnje. Međutim, isplatilo se, pogled na Ramu i Ramsko jezero bio je očaravajući. Kombinacija plavetnila jezera i zelenih planina koje ga okružuju davala je i još daje fascinantnu sliku. Danas kad je napravljena

autocesta sve do izlaska Bisko i brza cesta do Trilja, a cesta preko Paklina se napokon asfaltirala, iz Zadra treba manje od 3 sata vožnje do Rame.

Ako dođete u Ramu, obavezno morate pogledati kompleks franjevačkog samostana na Šćitu, koji je prije potapanja ramske doline bio na vrhu brijega, dok je danas poluotok u Ramskom jezeru. U sklopu samostana možete vidjeti etnografski muzej, zanimljive umjetničke prikaze hrvatskih renomiranih kipara (Kuzma Kovačić i Mile Blažević). Samostan ima posebne sobe koje se iznajmljuju vjernicima željnim duhovne obnove ili jednostavno željnim mira i sabranosti. Također, na cesti prema Uskoplju / Gornjem Vakufu nalazi se zanimljiva Ramska kuća, u kojoj se nude lokalni specijaliteti. U gradu Prozoru postoji motel u kojem se također možete smjestiti. U posljednje se vrijeme nastoji razviti turizam, pa ako ste ljeti u Rami, predlažemo kupanje u Podboru, gdje postoji neki oblik plaže i više ugostiteljskih objekata. Što se zimskog turizma tiče, Rama je blizu Kupresa, a tijekom 2010. su se na Maklenu, prema Uskoplju, počele graditi žičare i smještajni prostori za skijaše. Vrlo je intrigantno prošetati branom hidroelektrane, koja ujedno služi i kao lokalna cesta od Mluše prema Kovačevu polju, i osjetiti svu moć hidroenergije. Zanimljive su također planinske visoravni, kao što su Zahum i Jaklička planina (u kojima je priroda očuvana, a koje su nekada služile kao ljetna ispaša za stoku ali i za sadnju povrtnica), te nepregledne livade koje bi kosci tijekom lipnja i srpnja kosili.



Mile Blažević, Ramski križ

Geostrateški položaj Rame

Rama je kotlina koju je formirala istoimena rijeka, pritok rijeke Neretve. Okružena je planinama; na istoku je Ivan planina, na sjeveru Raduša, na zapadu Vran, a na jugu Čvrstnica. Sama Rama dijeli se na dva dijela, Gornju i Donju Ramu. Na području stare župe Rame, u sklo-

pu ramskog dekanata, danas djeluje sedam župa (Rama-Šćit, Doljani, Gračac, Prozor, Rumboči, Solakova kula i Uzdol). Župe Uzdol, Prozor i Solakovu kulu danas opslužuje dijecezansko svećenstvo. Današnji izgled Rame, osobito Gornje Rame, bitno je određen gradnjom hidroelektrane 60-ih godina 20. stoljeća, kada je velik dio područja Gornje Rame bio potopljen. Simbolički se ta promjena može vidjeti na najpoznatijem simbolu Rame, šćitskom samostanu koji je prije potapanja bio na brijegu, a sada ga lociramo kao otok spojen nasipom s ostatkom kopna. Rama je relativno prometno izoliran kraj, udaljena od bitnih komunikacija u Bosni i Hercegovini, jer je zapadno od Rame komunikacijska linija Hercegovina – Šuica – Kupres – Bugojno, a južno prometna žila kucavica: dolina rijeke Neretve tj. Mostar – Jablanica – Konjic – Bosna. Ramu dotiču dvije manje komunikacijske linije: Tomislavgrad – Prozor – Uskoplje – Bosna te Jablanica – Prozor – Uskoplje – Bosna.

Što se pripadnosti Rame Bosni ili Hercegovini tiče, tu su mišljenja podijeljena. Danas, općina Prozor-Rama politički i administrativno pripada Hercegovini, točnije, Hercegovačko-neretvanskoj županiji, dok crkveno pripada Bosni odnosno Vrhbosanskoj nadbiskupiji i franjevačkoj provinciji »Bosni Srebrenoj«. Sami stanovnici Rame u najvećoj se mjeri smatraju Ramcima, tj. ne smatraju se pripadnicima niti Bosne niti Hercegovine. Taj stav se najbolje vidi kada se opisuju zemljopisne odrednice, npr. kada netko dolazi iz Uskoplja (Gornji Vakuf), za njega će Ramci reći da dolazi iz Bosne, a kada netko dolazi iz posušškoga kraja, reći će da dolazi iz Hercegovine. U zemljopisnom smislu, ako je distinkcija Bosne od Hercegovine pripadnost slivnom području (tj. rijeke koje se ulijevaju u Jadran pripadaju području Hercegovine, a rijeke koje se ulijevaju u Crno more području Bosne), onda bi Rama po tom principu pripadala Hercegovini.

Kratka povijest Rame

Prije početka 20. stoljeća nije bilo dokaza o naseljenosti Rame u starom vijeku. Postojala je indicija da je krajem osmanske vladavine došlo do nekih starovjekovnih nalaza u Varvari,¹ ali se zbog opstrukcija muslimanskog stanovništva prema mogućim arheološkim istraživanjima odustalo od znanstvenog istraživanja. Tek će se slučajnim otkrićem starokršćanske bazilike u Varvari poviše izvora Rame 1905. započeti znanstveno istraživati ramsko područje. Istraži-

vanje je vodio Karlo Patsch, arheolog Zemaljskog muzeja u Sarajevu. On je, uz starokršćansku baziliku, otkrio i četiri stele koje govore o Flaviju Liciniju, dekurionu naselja Bistua Vetus.²

Nakon slavenskog naseljavanja ovih prostora i sloma kasnoantičkog društvenog uređenja, sve do 12. stoljeća nema puno vijesti o srednjovjekovnoj Rami. Međutim, upravo u tom stoljeću Rama ulazi u povijest na velika vrata. Ona je naime ušla u kraljevsku titulu ugarskih kraljeva kao četvrta po redu intitulirana kraljevina. Iako se prije smatralo da je titula u uporabi još od 1135., tj. od kraljevanja Bele II., ipak je, sudeći prema istraživanjima Nade Klaić, vjerojatnije da se titula pojavljuje s razdobljem vladavine Bele III. (1172–1196), kada mu ju je dodijelio bizantski car Emanuel Komnen (1143–1180). Očito je da je s vremenom intulacija Rame u kraljevskom naslovu počela pokrivati čitavo područje Bosne, o čemu govore isprave kralja Žigmunda iz 1405. i kronika ugarskoga ljetopisca Thwroez.³ Zašto je bizantski car davao kraljevsku titulu za jedno relativno maleno područje, do danas u historiografiji nije do kraja objašnjeno. Austrougarske su vlasti prihvatile ramski grb kao autentični bosanski grb.⁴

O Rami u srednjem vijeku govori i *Ljetopis popa Dukljanina*, koji pripovijeda kako je dukljanski kralj Predimir razdijelio svoju zemlju sinovima. Tako je najmlađem sinu dao Podgorje sa županijama Neretvom i Ramom. Toma Arhi-

² O slučajnom otkriću starokršćanske bazilike u Varvari piše Patsch u »Glasniku Zemaljskog muzeja« 1906.: »U aprilu 1905. naumio je seljak Ahmed Manšuk da više svoje kuće u selu Varvari, u kotaru Prozoru, sagradi štalu. Da bi prištedio dovoz kamena, on je iskopao kamenje koje je ležalo na zemlji oko guvna, neposredno poviše štale. Tom prilikom otkrio je fragmente rimskih nadgrobnih spomenika, pa je o tome obavijestio Zemaljski muzej. To je bio povod da se u augustu iste godine na onom mjestu poduzme sistematsko iskopavanje. Dva kamena koja su bila naknadno dorađivana, upućivala su na mogućnost da se tu nalazi neka kasnija građevina. Ta se slutnja obistinila, pa su na tom mjestu otkriveni ostaci crkve.« Đuro Basler, »Spomenici ranog kršćanstva u Rami«, u: *Selidba Ramljaka. Radovi s povijesno-teološkog simpozija u povodu 300. obljetnice franjevac i puka iz Rame u Cetinsku krajinu, održanog na Šćitu 4. i 5. rujna 1987. godine*, Sarajevo, 1988., str. 11–14.

³ Ugarski kralj Žigmund u pismu od 31. svibnja 1405. navodi: »...pro rectificandis et restaurandis regni nostri confiniis versus regnum nostrum Ramae seu Bosnae« (»poradi ispravljanja i obnavljanja granica našega kraljevstva prema Rami ili Bosni«), dok ljetopisac Thwroez piše: »Bosnae regnum, quod et Ramam vocamus« (»Bosansko kraljevstvo koje i Ramom zovemo«). Anto Jelić, »Rama pod turskom upravom«, u: *Selidba Ramljaka...*, str. 37. Jeronim Vladić, str. 21.

⁴ O austrougarskom izboru ramskoga grba za službeni bosanskohercegovački grb vidi: Tomislav Kraljačić, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini (1882–1903)*, Sarajevo, 1987.



Mile Blažević, *Ramska majka*

Kuzma Kovačić, *Posljednja večera*, dvorište samostana na Šćitu



¹ Jeronim Vladić, *Uspomene o Rami i ramskom franjevačkom samostanu*, Zagreb, 1991. (reprint izdanja iz 1882), str. 15–16.



▲
Kuzma Kovačić, Diva Grabovčeva

đakon spominje kako je Rama u 10. stoljeću bila granična zemlja između hrvatske i dukljanske države, tj. kako su se Bijela i Crvena Hrvatska razdvajale negdje između Rame i Duvna.⁵

Pojedinačni se ramski lokaliteti relativno rijetko spominju u srednjovjekovnim spisima. Tako se u povelji bana Stjepana II. Kotromanića iz 1323. spominje »ot Rame knez Ostoja i z bratijom« u njegovoj pratnji. Godine 1433. Tvrtko II. u Prozoru prima dubrovačke poslanike. Nešto više informacija o Rami imamo potkraj postojanja bosanske srednjovjekovne države. Naime, Turci su 1463. osvojili bosansku državu, a time i područje Rame. Međutim, ugarsko-hrvatski kralj Matija Korvin već je krajem iste godine izvršio protuudar i oslobodio dijelove bosanske države. Tom prigodom daruje Ramu s gradom Prozorom Vladislavu, sinu hercega Stjepana Kosače.

Rama pod osmanskom vlašću

Kada je ramski kraj ponovno potpao pod tursku vlast, nije točno utvrđeno, ali to se sigurno dogodilo prije 1470., kada je osnovan vilajet Neretva sa sjedištem u Konjicu. Ispočetka je Rama bila dio livanjskog, potom kliškog sandžaka, a na kraju je (1826), poslije ukidanja kliškog sandžakata, potpala pod bosanski sandžak.⁶ Prozor je sjedište nahije. U Prozoru stoluje naib sarajevskoga mule, a grad je za vrijeme Bajazida II. (1481–1512) proglašen kasabom te je u njemu na državni trošak izgrađena džamija.⁷ Ramski je kraj, kao i ostali bosanski krajevi, bio izložen islamizaciji. Osim grada Prozora koji je brzo islamiziran, najveći utjecaj u Rami imali su begovi Kopčići u istoimenom naselju.⁸ Oni su bili vlasnici većega dijela zemlje koju je katoličko stanovništvo u kmetskom statusu obrađivalo. Muslimanskog stanovništva bilo je u nizu drugih naselja, a u nekim naseljima su činili većinu stanovništva (kao što su Varvara, Duge, Here, Kovačevo polje, Lapsunj). Međutim, treba naglasiti da je katoličko stanovništvo u Rami za čitavoga razdoblja ostalo većinsko. Od značajnijih Ramaca muslimana treba spomenuti dvojicu najznačajnijih. Prvi od njih je Ali-paša iz Varvare, koji je kao kršćansko dijete bio uzet u janičare, a potom je u osmanskoj upravi postigao visoke upravne položaje, postavši beglerbegom Anatolije. Drugi značajan Ramac bio je Mehmed-paša

Defterdarović Prozorlija, koji je 1649. postao bosanski valija.⁹

Ramska mučeništva

Franjevački samostan u Rami izgrađen je najvjerojatnije krajem 14. stoljeća te je ubrzo dočekaio osmansku vlast na svom području. Iako su, formalno, bosanski franjevci imali najveću moguću zaštitu, ipak je u vrijeme političke nestabilnosti, a osobito ratova, dolazilo do nasilja nad njima. U tom su pogledu ramski fratri dijelili sudbinu ostalih katoličkih dušebrižnika. Prvo pouzdano mučeništvo franjevac bilo je 1557., kada je ubijeno 6 ramskih franjevac, od kojih je petorici sačuvano ime: fra Luka iz Bročna, fra Lavoslav iz Vrljke, fra Luka iz Duvna, fra Marko iz Tihaljine i fra Petar iz Rame. Tom prigodom spaljen je i samostan, koji je naknadno obnovljen. Prigodom obnove spaljene ramske crkve (1856) nađen je natpis: *Iam justificati in coelis, quamvis corpora eorum iacent in terris* (»Iako njihova tjelesa leže u zemlji, oni su kao pravednici na nebu«). Na drugom grobu stajao je i datum: *INRI 4. Jnar. C. A. MDLVII*. Dakle, ramski su franjevci bili ubijeni, kako kaže *Ljetopis sutješkog samostana*, »U Rami, Bosni Srebrenoj, šest blaženih mučenika koje su zbog Krista pobili razjareni Turci«, i to 4. siječnja 1557.¹⁰

Godine 1653. (u razdoblju Kandijskoga rata) janičari su po drugi put opljačkali samostan te su ubili pojedine fratre. Tamo su se ponovno pojavili 1662. Kako je to očito bila manja skupina, napadači nisu uspjeli otvoriti vrata samostana. Tada su pozvali gvardijana fra Bernardina Galijaša te su ga, kad je prišao, ubili kroz otvor na vratima.

Ramski samostan ponovno je spaljen 1667., kada je prema franjevačkim izvorima stradalo sve crkveno ruho, preko 300 misnih odora, a »jedna sva od suha zlata spletena«. Zgradu su i ovaj put franjevci brzo podigli. Treće paljenje samostana (1682) veže se uz čudnu povijesnu legendu. Naime, te je godine završena obnova samostana (mijenjali su se drveni dijelovi krova). Prema fra Boni Beniću i njegovu *Ljetopisu sutješkog samostana*, ovo paljenje izazvao je majstor pravoslavac i njegovi suradnici iz Vukovskog, koji se našao uvrijeđen što je u svojoj čorbi našao kost, i to srijedom, kada su pravoslavci tradicionalno postili. Prema toj priči, majstor se našao uvrijeđen te je za osvetu spalio samostan. Iste su večeri pobjegli sa Ščita, a narodna tradicija kaže da su se izgubili na području ramskog sela Ripaca. Njihovo lutanje postalo je sumnjivo kopčičkim Turcima koji su ih ujutro uhvatili,

⁵ Ljubo Lucić, *Rama kroz stoljeća*, Rama-Ščit, 2002., str. 14.

⁶ A. Jelić, »Rama pod turskom upravom«, str. 41–42.

⁷ Lj. Lucić, str. 19.

⁸ Danas to naselje ne postoji, jer je potopljeno za vrijeme izgradnje hidroelektrane.

⁹ Lj. Lucić, str. 20.

¹⁰ Lj. Lucić, str. 24–25.



Samonstanska crkva Male Gospe na Šćitu

Franjevački samostan na Šćitu

odveli do zgarišta samostana te ih tamo »posjekli«. Prema predaji, oni su pokopani na obližnjem brežuljku Bristu, a zanimljivo je da su tamo 1974. nađene kosti koje su izbacili jezerski valovi. Samostan je ipak vrlo brzo obnovljen, kako kaže franjevačka kronika, »i to u boljem i većem obliku, brigom i nastojanjem redovnika i pomoću dobročinitelja«. ¹¹ Narod je pričao kako su zgrade građene od kamena, kako je samostan bio četvrtasta oblika kao klaustar, a puk i redovnici radili su zajedno kao pomoćnici pri gradnji, noseći na sebi kamen iz kamenoloma udaljenog pola sata hoda. Budući da fratri nisu imali dovoljno novaca za gradnju samostana, posudili su ga od Kasum-bega Kasapovića. Beg im je posudio 1700 groševa, uz visoke kamate. Dug nije bio isplaćen do seobe jer se tijekom 18. stoljeća vode parnice između Kasapovića i fojničkih franjevaca, koji su nakon odlaska ramskih franjevaca pastoralno preuzeli područje Rame. ¹² Obnova je bila kratka vijeka jer je već 1687. samostan ponovno spaljen.

Seoba Ramljaka 1687.

Tijekom povijesti poneki događaji dobiju svoju mitsku potku, kada se na zbiljni događaj navežu povijesna sjećanja i narodna epika. Takvu konotaciju ima seoba Ramljaka ¹³ (od listopada 1687) i njihovo putovanje u novu postojbinu – Cetinsku krajinu. Preduvjeti za mitsko poimanje događaja bili su pojačano prisutni; prvenstveno velika i dugotrajna ratna zbivanja,

tj. Morejski rat (1684–1699), koji je vođen i kao sukob križa i polumjeseca, kršćanstva i islama. Zasigurno je mitologizaciji pripomogla činjenica da su seobu Ramljaka vodili franjevci. Upravo će oni u svojim kronikama potencirati svu tragediju događaja. Također, u ovom ratu masovno je sudjelovalo domicilno stanovništvo, bilo u vojnim pohodima ili kao selidbene skupine. S tim su povezane »herojske« figure narodnih vođa, kao npr. Stojana Jankovića ili Smoljana Smiljančića. Doseljeno stanovništvo naselilo se u Cetinsku krajinu, gdje su upravo ramski, poslije sinjski, fratri razvili osobiti kult Gospe Ramske, koja je s vremenom postala Gospa Sinjska. Upravo će ona i kao božansko biće i kao čudotvorna slika imati veliku ulogu u obrani Sinja 1715. Kao spomen na to razvio se jedan od najdugotrajnijih tradicijskih događaja u Hrvata – Sinjska alka. Kada svemu ovome pridodamo trilogiju hrvatskog pisca Ivana Aralice, koji je u svojim djelima maestralno opisao seobu i život Ramaca, onda nam je jasniji kontekst nastale mitologizacije koja se vezuje uz taj događaj.

Mletačka Republika je 29. travnja 1684. objavila Porti rat, u historiografiji poznat kao Morejski rat (1684–1699). Venecija je, slično kao u Kandijskom ratu (1645–1669), najveći dio svojih snaga angažirala u istočnom Sredozemlju, točnije, na Peloponezu (odnosno Moreji), dok je Dalmacija bila sekundarno bojište.

Misao o bijegu iz Osmanskoga Carstva rasla je zbog ratne nesigurnosti, ali i zbog osвете spahija, koji su se zbog pretrpljenog poraza iskaljivali na siromašnom katoličkom puku i nezaštićenim franjevcima. Godine 1685. napušten je samostan u Modriči, a godinu dana poslije izgorio je s gradom samostan u Srebrenici te su fratri pobjegli jer više nisu mogli podnositi zlostavljanja. U Olovu je 1687. zapaljen samostan, a sljedeće godine napušteni su samostani u Konjicu, Visokom, Gradovrhu te 1690. u Donjoj Tuzli.

Provincijal Bosne Srebrene fra Mijo Radnić opisao je u najcrnjim bojama stanje bosanskih

¹¹ Lj. Lucić, st. 42.

¹² Lj. Lucić, str. 36.

¹³ Za stanovnika Rame može se reći »Ramljak« (mn. »Ramljaci«) i »Ramac« (mn. »Ramci«), oba su naziva ispravna. Ipak, valja napomenuti da se u pisanim tekstovima češće nalazi oblik »Ramljak«, dok se u govornom jeziku današnjih stanovnika Rame može čuti izraz »Ramac«. Ovaj tekst sadrži oba oblika.



▲
Etnografska zbirka Luce Fofić
Rumboci

franjevaca (1686) Kongregaciji za širenje vjere (*Congregatio de propaganda fide*): »...Životarim samo na časove, držeći smrt u ustih, ter se skrivamo danju i noćju, da ju utješi«. ¹⁴ Iste godine pridružila su se i druga dva »jahača apokalipse«: glad i kuga. Da bi platili razna mita i izmišljene globe, franjevci su se morali dodatno zaduživati kod lokalnih muslimanskih lihvara, pritom dajući u zalog crkveno posuđe. U takvim okolnostima migracije naroda s franjevcima nisu bile plod njihova promišljena plana – nego spašavanje života. Usto su mislili da je njihov odlazak privremen. Odlazak je olakšavala činjenica da su npr. ramski franjevci i prije rata pastoralizirali cetinski kraj, a Bosna Srebrena imala je svoje samostane u Zaostrogu, Živogošću, Makarskoj, Sumartinu, Imotskom i Visovcu.

Neposredni povod seobi Ramljaka bila je odluka Cornara da 1687. osvoji Herceg-Novi i preotme ga iz turskih ruku. Kako bi opkoljenom Herceg-Novom onemogućio pomoć bosanskih i hercegovačkih Turaka, Cornaro je uputio sinjskoga kapetana i providura konjice Antonija Zena da dodatno pojača upade mletačkih i vlaških snaga na šire hercegovačko i bosansko područje. U takvim nesigurnim trenucima pojačanog pritiska ramski fratri su se odlučili na napuštanje Rame i odlazak u Cetinsku krajinu.

O samom odlasku postoje različite informacije. Prvo ćemo uzeti franjevačke kronike i narodne legende, koje ćemo komparirati sa suvremenim izvorima. Prema fratarskim kronikama, seobu je vodio serdar Stojan Janković, a broj bijeglih fratara varira od 15 prema Zenu do 35, o čemu govori generalni providur Cornaro. ¹⁵ U kronici sinjskog samostana – ili, kako fra Petar Filipović piše, »Arhivu samostana nekoć svetog Petra u Rami u Bosni a sad svete Marije na nebo uznesene u Sinju u Dalmaciji« – iz 1756., jedno-

sno 69 godina nakon seobe ramskih fratara, fra Filipović piše o seobi:

»Godiscta 1686. rata Bečkoga, osvojisje Mlečani Sign grad u Cetini, a godiscta sslidechiega 1687. Stojan Jankovich Serdar Kotarskii, vridnii i rabrenii vojnik, ali okornicza i pripredena haraka, skupi voisku, i ulize u Bosnu robechi Livno, Duvno i druga mista tja do Rame i buduchi unissao u Ramu, doge sa svojom vojskom k' Manastiru, a Manastir pravo onu večer u očči gniegova dossastja, bisce poslii drugoga saxgagnja posve svarsцен, i dospiven, i rčče Fratom, akochie ostat, neka ostanu, akolichie pocj sc'gnim u Dalmaciu pod krilo Principovo, da igiu. Fratri ostat nesmidosce, jerbi Turczii rekli, da su onni vojsku naveli, i Tursku zemgliu porobili, tako sc'gnim u Dalmaciu pogiosce. Napartisce na'kognie ono Ruha Sacristie, i Pratechi drughe varlo mallo, a ostalo vojska popadde, razjaghmi, i odnese. Nai-posli u dilegnju Guardian svojom vlastitom rukom dadde oggagn Manastiru, koiga saxgja tja do zidova, kako onda, tako i danas. Ovi manastir u ono vrime darxasce Xupe i u Bosni, i u Dalmaczii. U' Bosni Skopje, Ramu, Duvno i Livno. U Dalmaczii, svu Cettinu, i sve Zagorje do vode Karke«. ¹⁶

Prema Filipoviću, iz Rame je otišlo 19 fratara te jedan novak i brat laik: fra Stipan Matić, gvardijan, fra Pavao Vučković, fra Andrija Peratović Ripčanin, fra Ivan Mialjić, fra Šimun Cvitković, fra Jure Nakić, fra Jakov Pavlinović (za njega Filipović piše opasku: »Ovo ovoga biosam karsten na' Ogorju god. 1703.«), fra Frano Antunović, fra Brne Sovičanin, fra Antun Pletikosić Bučica, fra Lovro Jazičić, fra Stipan Vučemilović (»Ovi poghibe u Otoku godiscta 1715.«), fra Lovro Marković, fra Miho Buljan, fra Ivan Bešlić, fra Ilija Rabelj, fra Šimun Filipović, fra Grgo Čović, fra Luka Vukasović (novak) i fra Matija Ivanović (laik).

Narodna legenda o seobi Ramljaka govori kako je serdar Stojan Janković (inače pravog prezimena Mitrović) na poziv gvardijana Stjepana Matića došao iz Dalmacije u Ramu, usput robeći mnoga sela i odžake (dvorove). Iz pravca Duvna krenuo je s četom na planinu Ljubušu, tu se zaustavio te je sreo mladića iz kuće Milasovića, kršćanina iz Proslapa. Njemu je rekao da odmah, bez ikakva zaustavljanja, kaže gvardijanu neka spremi konak i večeru za njega i 1500 njegovih momaka. Međutim, momak nije otišao izravno na Ščit, nego je pošao kući, javiti tu vijest. Ovi pak, pred strahom od Turaka, otiđoše u Prozor i tu vijest javiše Turcima. Prozorski Turci tada su napravili varku; tijekom noći su zapalili vatru na Tominu polju na potoku Slatini, »jedan puškommet niže samostana«, te su počeli larmati

¹⁴ Provincijal će već sljedeće godine (1687) pobjeći iz Bosne. J. Vladić, str. 63.

¹⁵ J. A. Soldo, str. 49.

¹⁶ Lj. Lucić, str. 41–42.

i vikati kao da je tu čitav tabor vojske. U samostanu zbog toga nastade strah, te su se franjevci molili cijelu noć. Stojan Janković istovremeno je krenuo niz Ljubušku do sela Orašac, da »onda len po noći nit viđen nit čuven spane do samostana«. U tom trenutku vidio je u dolini vatru, viku i zveket oružja pa je pomislio da ga izdao gvardijan, što ga je razljutilo. Došao je do samostana te je sabljom zahtijevao da se otvore vrata. Gvardijan Matić ih je u strahu otvorio te ga je ovaj udario tupom stranom sablje. Gvardijan se opravdavao kazavši da nije čuo za njegov dolazak te da ga nitko nije obavijestio. Stojan Janković ga na to ponovno udari sabljom i kaže da mu je to poručio po Milasoviću. Nakon toga, gvardijan je izrekao kletvu nad Milasovom porodicom: »Da Bog da mu se pletivo [pleme] ne širilo«. U tom trenutku Stojan mu povjerova. Janković je rekao fratri neka nikome ne govori o dolasku, a on će uskoro ponovno doći u Ramu da ih odvede u Dalmaciju. Potom je, po predaji, Janković za nekoliko dana sišao u selo Kopčić i spalio ga do temelja, »sasjekao« muslimane koji nisu pobjegli dok je noćio pred džamijom te ispekao ovna. Sutradan je krenuo na Ščit i pozvao franjevce da bježe u Dalmaciju. Iako su životarili, franjevci nisu željeli napustiti Ramu, ali kako je narod počeo napuštati ognjišta, ipak su i oni krenuli za njima.¹⁷

Najbolji suvremeni izvor koji svjedoči o seobi je Antonio Zeno, providur konjice. On je iz Sinja koordinirao seobu Ramljaka. Upravo su njegova pisma mletačkom Senatu, napisana neposredno nakon seobe Ramljaka krajem 1687., najbolji izvor kako o samoj seobi tako i o mletačkoj politici spram nje. Zeno je tako već 27. listopada iz Splita uputio pismo u kojem opisuje tijek seobe Ramljaka:

»Oci franjevci samostana sv. Petra u Rami, koji ne mogu više podnositi barbarske postupke i neprekidne zulumе kojima ih Turci muče, poslaše mi prošli tjedan jednog svog subrata, preporučena na vlašku, da mi priopći njihovu odluku da će napustiti samostan i zemlju ako im dadem jaku pratnju, pod čijom će zaštitom preći u državu Vaše Presvjetlosti. Javio mi je ujedno da se istom namjerom nose i mnoge od onih kršćanskih obitelji koje su to fratriba u ispovijedima povjerile.

Kako su se upravo tih dana okupljali svi Morlaci radi općeg pohoda koji je trebao opustošiti i popaliti onu pokrajinu, iskoristio sam tu prigodu da im smjesta udovoljim želji. Sporazumjevši se s fratrom otpravim njega i još neke pouzdane nazad k fratriba s porukom da budu spremni kako bi se pridružili pohodu čim se ovaj pojavi. Digoše se Morlaci na put i, mada je kraj vrlo dalek (od Sarajeva ga dijeli samo dan i pol hoda),



Ženska narodna nošnja
Etnografska zbirka Luce Fofić
Rumboci

posluži ih sreća te u putu ostadoše nezapaženi i stigoše nenadano. Kako onaj kraj nije ni u prošlosti ni u ovome ratu bio napadan, žitelji su se smatrali sigurni od prepada, pa je tim lakše bilo zaskočiti ih, isjeći i mnoge zarobiti. Naših je, što pješaka što konjanika, bilo do četiri tisuće ljudi. Oni su, podijeljeni po raznim selima onoga prostranog kraja, zapalili mnoge kuće, od kojih su se neke isticale veličinom, te više od stotinu skladišta sijena i žita za vojsku, koja obično zimuje u onom predjelu. Pošto je kraj plodan (a to potvrđuju i sami fratri), ne da se opisati bogatstvo zaliha, namirnica i krme, koje je ovom prilikom smeteno i uništeno. Mnogo je Turaka s čitavim porodicama izgorjelo zajedno s kućama, mnogo ih je izginulo u obrani, a zarobljeno ih je preko dvije stotine, što muških, što ženskih. Morlaci su izgubili samo četiri čovjeka, a ranilo ih se isto toliko, ali je gubitak nadoknađen velikim plijenom, koji se penje na šest do sedam tisuća glava što sitnog što krupnog blaga. I na povratku su nastavili haranjem predjela kroz koje su prolazili, tako da je jedan velik dio toga kraja opustio, te će Turci imati muke kod zimovanja u tim stranama.

Oci, njih petnaestorica što svećenika što đaka što laika, vrlo su zadovoljni; sklonili su se ovamo, donijevši sa sobom najvažnije stvari iz samostana,¹⁸ koji su, zajedno s hranom, volje-

Luca Fofić Rumboci u narodnoj
nošnji



¹⁷ J. Vladić, str. 64–67.

¹⁸ Franjevci su sa sobom ponijeli nešto knjiga, među kojima je bila inkunabula u tri dijela, gotički pozlaćen kalež iz 1402., svečano ruho i slika *Gospe od Milosti*,

li predati ognju i prije polaska vidjeti uništen (a bio je znatna građevina, prilagođena za stanovanje osamdesetorice i više misnika), nego ga ostaviti objesti i poruzi barbara.

Njima su se pridružile i mnoge obitelji koje će, s onima nedavno izbjeglih iz Duvna, davati pet stotina i više ljudi od oružja, od kojih stotinu i pedeset konjanika na dobrim konjima.

Došao sam ovamo da se radi smještanjem ovih novih obitelji, pa kako je moje mišljenje bilo da je vrlo korisno naseliti ih po sinjskome polju, tješi me što od istoga prelata čujem da to želi i uzvišeni generalni providur Cornaro radi naseljavanja tog upustjelog kraja, i što se broj sposobnih za oružje može osigurati onu granicu bez državnog troška. Kako noćas dolazi jedan brod za Kotor,¹⁹ javit ću sve Njegovoj Uzvišenosti, a odluku ću odložiti dok ne saznam njegovu namjeru.²⁰

Kao što se može vidjeti u navedenim izvorima, oko seobe postoji zajednička narativna jezgra. Svi izvori govore o teškom stanju katolika u Bosni i Hercegovini za vrijeme Bečkoga (Morejskoga) rata, o egzistencijalnoj ugroženosti, gladi i željom za sigurnošću. Istovremeno velike uspjehe postižu kršćanske države, a osobito privlačna poveznica je djelovanje domaćih ljudi-krajišnika. U narodnoj su pjesmi upravo harambaše glavni junaci. Nesumnjiva je velika uloga šćitskih franjevaca u seobi i upravo su oni poveznica između izbjeglica i mletačkih vlasti. Međutim, realnija je slika svećenstva u ulozi pratitelja migracija, jer su uzroci navedenih seoba daleko dublji.

Seoba Ramljaka iz 1687. i dan-danas izaziva kontroverze. Razlog tomu je perpetuiranje problema koji povezuju današnje Ramce i njihov zavičaj. I nakon »velike« seobe 1687. Ramci kontinuirano napuštaju svoj rodni kraj. Nesređene političke prilike, česte krvave ratne borbe, zločinstva i materijalna uništenja u narodu potiču iseljavanje. Kada tomu pridodamo gotovo konstantno teško gospodarsko stanje, a nakon potapanja ramske doline 1968. i gubitak dijela kopnenog teritorija, jasnija nam je teška dilema pred kojom su se nalazili i još uvijek se nalaze pojedini stanovnici Rame. I uvijek postoji dilema; ostati ili otići, opstajati na rodnoj grudi ili osigurati bolju egzistenciju svojoj obitelji. U za-

što je stajala u udubini kod »Gospinih vrata« (poslije nazvana Gospa Sinjska), te više slika. Među starijim knjigama nalaze se djela Nicolasa de Lyrea iz 1482. o Starom zavjetu, Giuseppea Lealija di Verona iz 1685. o Svetom pismu, gdje na naslovnoj stranici piše: *Ad usum fratris Antonii Beslich 1687. – spectat ad Conventum S Petri Rame* itd. J. A. Soldo, str. 49–50.

¹⁹ U tom se trenutku generalni providur Cornaro nalazi u Boki kotorskoj kako bi kontrolirao stanje nastalo zbog borbi za osvajanje Herceg-Novog.

²⁰ B. Desnica, str. 331–332.

dnjih 70 godina Rama je doživjela svojevrstu kalvariju. Riječ je o masovnim zločinima tijekom Drugoga svjetskog rata, od kojih je najbolniji bio četnički pokolj više od tisuću Ramaca 1942. Komunistička represija i široko rasprostranjena ubojstva neposredno nakon rata nadovezali su se na gradnju hidroelektrane koja je potopila najplodnije dijelove Rame. Tada ponovno započinje masovno iseljavanje u Slavoniju i bjelovarski kraj, uz kontinuirano doseljavanje u Zagreb. U općini Prozor za vrijeme socijalističke Jugoslavije gotovo da i nije bilo industrijskih pogona te se stoga domicilno, hrvatsko stanovništvo i nije moglo zaposliti. Početak »privremenog rada u inozemstvu« u drugoj polovici 60-ih godina 20. stoljeća odveo je, na početku, golem broj muške radne snage, ponajviše u Njemačku i Austriju. Njih su poslije slijedile i njihove obitelji. Na to se nadovezao Domovinski rat, a u Rami su se odvijale neke od najkrvavijih borbi u Bosni i Hercegovini. Upravo su se na prostoru općine Prozor dogodila najveća dva zločina muslimana (Bošnjaka) nad civilnim hrvatskim stanovništvom u Bosni i Hercegovini – Uzdol i Doljani. Nakon završetka rata iseljavanje se nastavlja, sada ponajviše u Republiku Hrvatsku, a osobito na područje Dubrovačko-neretvanske županije.

I uvijek se, na osobnoj kao i na kolektivnoj razini, postavlja pitanje koje se postavljalo fra Pavlu Vučkoviću; ostati u Rami i živjeti u politički nesigurnim okolnostima, ili pak »prijeći planinu praga rodne kuće« i obitelj odvesti »na sigurno«, u krajeve u kojima se odvija prosperitet? I to uvijek znači tragediju i bol. Otići u »tuđi« kraj znači napustiti bliske ljude, krajolike, govor i običaje i tegobno se prilagođavati novim prilikama. I zato čitajući radove o seobi koje su pisali Ramci poput Vladića, Jelića i Lucića osjećamo jaku emocionalnu angažiranost, jer oni promišljajući o fratrima iz 1687. zapravo promišljaju o sebi.

Obnova crkvenog života i nova mučeništva

Nakon seobe Ramljaka 1687. nije bilo nikakve crkvene građevine sve do 1774., kada je ramski župnik Jeronim Milasović u svom selu Proslapu napravio župnu kuću. Ona je bila tu sve do 1818., kada započinje gradnja kuće u selu Jaklići, pa potom u Podboru. Nakon nasilnog provođenja Tanzimata i njegovih reformi što ih je proveo Omer-paša Latas, katolici su napokon mogli jednostavnije graditi vjerske objekte. Jedan od prvih obnovljenih vjerskih objekata je franjevački samostan na Šćitu, koji je obnovljen 1857. Nakon višegodišnjih priprema, što uključuje široko rasprostranjeno podmićivanje turskih službeni-

ka, franjevci su 1873. dobili dozvolu za podizanje crkve kod samostana. Međutim, što zbog ustanaka u Bosni i Hercegovini (1875–1878), što zbog nerodnih godina, gradnja crkve završena je tek 1881. Završetak izgradnje obilježen je postavljanjem spomen-ploče na pročelju crkve: »Na slavu Božju i poštenje Bl. Dj. Marije s pomoćju Njeg. Veličanstva Cara Franje Josipa I. i nastojanjem M. P. O. Ant. Vladića s pukom sagrađi O. Josip Čurić«. Nažalost, samostan je gorio i četvrti put, kada su ga partizani zapalili, 13. srpnja 1942. Što je još tragičnije, tom su prigodom spaljene matične knjige vođene od 1773. Novije matice od 1884. spaljene su u četničkom pokolju i paležu u Rami početkom listopada 1942. Nakon toga, Rama je praktički ostala bez svoje pisane povijesti i gotovo je nemoguće rekonstruirati lokalnu povijest toga kraja, jer se ona dobrim dijelom temelji na matičnim knjigama.²¹

Nacionalni sastav stanovništva općine Prozor-Rama i demografske prilike

Nacionalnost	Popis 1991.		Popis 1971.	
	Broj	Postotak	Broj	Postotak
Hrvati	12.259	62,03	11.792	65,64
Muslimani	7226	36,56	5988	33,33
Srbi	45	0,22	94	0,52
Jugoslaveni	100	0,50	42	0,23
Ostali	130	0,65	47	0,28
Ukupno	19.760	100,00	17.963	100,00

Nacionalni sastav općine Prozor-Rama po popisima stanovništva 1991. i 1971.

Kao što smo već ukazali, Domovinski rat značio je prekretnicu u demografskom smislu. Za vrijeme rata Ramu napuštaju mnogi stanovnici, osobito obitelji koje su već imale svoga »hranitelja« u inozemstvu. Međutim, unatoč prestanku ratnih djelovanja, broj stanovnika i dalje se smanjuje. Od početka 21. stoljeća započinje velik val iseljavanja mladog stanovništva iz Rame. Uzroci su višestruki. S jedne strane, nepostojanje stabilnog političkog sustava u Bosni i Hercegovini, osobito za Hrvate, otežava investicije kao i gospodarski razvitak. To, s druge strane, čini Republiku Hrvatsku još privlačnijom za useljavanje. Trenutno je u ramskom kraju samo hidroelektrana »Rama« stabilan gospodarski subjekt koji zapošljava veći broj ljudi. Dapače, ni malo poduzetništvo nije pokazalo veću vitalnost u Rami. Čitava ta gospodarski stagnantna a politički nestabilna situacija potiče stanovništvo, osobito mlado, na iseljavanje. Prvi put Du-



Ramski žrtvoslov – popis poginulih u Drugom i Domovinskom ratu (samostansko dvorište na Šćitu)

brovnik s okolicom postaje područje u koje se iseljavaju Ramci u većem broju. Pad broja katolika vidljiv je iz župnih popisa koji nastaju za vrijeme božićnoga blagoslova domaćinstava. Tako župa Rama-Šćit, koja je 1991. imala 3500 duša, 2002. ima 3194 katolika; župa Doljani imala je 1991. oko 1000, a 2002. samo 338 vjernika; župa Gračac je 1991. imala oko 2000 katolika, a 2002. 1207 vjernika; župa Prozor 2002. ima 4129 vjernika; župa Rumboci je 1991. imala 2250 katolika, a 2003. ih je bilo 1747; a župa Uzdol spala je 2002. na samo 528 vjernika. Proces iseljavanja i dalje se nastavlja, a prekrasna se Rama i dalje prazni. ↩

Literatura

- Desnica, Boško, »Smrt Stojana Jankovića i seoba ramskih franjevaca u Dalmaciju«, u: *Sabrana djela*, Zagreb, 2008., str. 328–333.
- Džaja, Srećko Matko, *Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine, predemancipacijsko razdoblje 1463–1804.*, Mostar, 1999.
- Džaja, Srećko Matko, »Od bana Kulina do austro-ugarske okupacije«, u: *Katoličanstvo u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1993., str. 42–75.
- Kraljačić, Tomislav, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini (1882–1903)*, Sarajevo, 1987.
- Lucić, fra Ljubo, *Rama kroz stoljeća*, Rama-Šćit, 2002.
- Ljetopis Kreševskog samostana 1765–1817., Sarajevo, 1984.
- Rama, nekoć i danas*, zbornik, Prozor-Rama, 2010.
- Rumboci, ramska župa*, Rumboci, 2004.
- Selidba Ramljaka. Radovi s povijesno-teološkog simpozija u povodu 300. obljetnice odlaska franjevaca i puka iz Rame u Cetinsku krajinu, održanog na Šćitu 4. i 5. rujna 1987. godine*, Sarajevo, 1988.
- Soldo, fra Josip Ante, *Sinjska krajina u 17. i 18. stoljeću, knjiga prva*, Sinj, 1995.
- Stanojević, Gligor, *Dalmacija u doba Morejskog rata 1684–1699.*, Beograd, 1962.
- Vladić, fra Jeronim, *Uspomene o Rami i ramskom franjevačkom samostanu*, Zagreb, 1991. (pretisak izdanja iz 1882)

²¹ Lj. Lucić, str. 110–117.

Marija Ott Franolić

O DNEVNIKU DRAGOJLE JARNEVIĆEVE, O DVJESTOTOJ OBLJETNICI ROĐENJA

Dragojla Jarnević pisala je dnevnik od 1833. do 1874., od svoje 21. do 62. godine. U početku je pisala na njemačkom, a od 1841. iz domoljublja počinje pisati na hrvatskom, da bi 1870-ih sama prevodila njemački tekst na hrvatski i pritom izostavljala ili dodavala neke dijelove.

»Ilirkinja iz Karlovca«

Ove se godine obilježava 200. obljetnica rođenja Dragojle Jarnević (1812–1875), slavne književnice hrvatskoga narodnog preporoda i aktivne sudionice društvenih zbivanja hrvatske kulture 19. stoljeća. Bila je prva profesionalna hrvatska spisateljica, učiteljica, pedagoginja, najpoznatija žena hrvatskoga narodnog preporoda, a drži se i prvom hrvatskom planinarkom i alpinisticom. Školu na njemačkom jeziku polazila je u Karlovcu, u Grazu je izučavala krojački zanat, a u Mlecima i Trstu radila je kao odgojiteljica u plemićkim obiteljima. U domovinu se vratila 1840., počela pisati pjesme i surađivati s preporodnim časopisima. Neko je vrijeme u Karlovcu vodila privatnu djevojačku školu, a u Pribiću i Krašiću podučavala seosku djecu. Godina 1870-ih postala je članicom Hrvatskoga pedagoško-književnog zbora, zanimala se za pedagoške probleme, održavala predavanja i objavljivala stručne priloge u časopisima »Narod«, »Napredak«, »Obzor« i »Narodne novine«. Iako odgojena na njemačkom jeziku i književnosti, iz domoljubnih se razloga u lirici okušala na hrvatskom, objavljujući u »Danici ilirskoj« i »Kolu«. Nikad se u hrvatskom jeziku nije posve izvještala pa su sva njezina ostvarenja jezično pomalo nezgrapna. Stihovi Dragojle Jarnević bili su ispod ondašnjega prosjeka, dok je u prozi bila uspješnija. Najpoznatije prozno djelo ove ilirke su *Domo-rodne poviesti* (1843), s naglašenom sentimentalnom notom i trivijalnim zapletima. Tijekom 1850-ih i 1860-ih objavila je niz pripovjedaka u »Nevenu«, »Leptiru«, »Glasonoši« i »Domobra-
nu«. Autorica je jednoga od prvih romana novije hrvatske književnosti, *Dva pira* (1864), u kojem se životni put glavne junakinje poklapa s osnovnim crtama autoričine biografije, što romanu

daje gotovo dnevničku crtu. Dragojla Jarnević napisala je i tri drame, *Duvna*, *Veronika Desinićeva* i *Marija, kraljica ugarsko-hrvatska*, no, nažalost, nijedna nije izvedena niti tiskana u cijelosti. Najvažnije njezino djelo je opsežni *Dnevnik*.

Tekst natopljen suzama

Dragojla Jarnević pisala je dnevnik od 1833. do 1874., od svoje 21. do 62. godine. U početku je pisala na njemačkom, a od 1841. iz domoljublja počinje pisati na hrvatskom, da bi 1870-ih sama prevodila njemački tekst na hrvatski i pritom izostavljala ili dodavala neke dijelove. Izabrane zapise iz dnevnika prvi je objavio Stanko Dvoržak, pod naslovom *Život jedne žene: odabrane strane dnevnika* (1958), ali njegov je izbor više bio usredotočen na dijelove dnevnika koji odražavaju povezanost autorice s ostalim ilircima, istaknutim »mužima« toga doba, nego li na zapise koji odražavaju njezinu individualnost. Dnevnik Dragojle Jarnević u potpunosti je 2000. objavio karlovački ogranak Matice hrvatske, čime je prvi put ovaj dragocjeni povijesni dokument, ali i vrlo zanimljiv autobiografski tekst, postao široko dostupan. To je izdanje zaista impresivno, lijepo ilustrirano, s umetnutim faksimilima originalnog teksta, popisom radova Jarnevićeve, kritičkih izdanja o njezinu životu i radu, popisom važnijih osoba i događaja koje autorica spominje, indeksom te rječnikom manje poznatih termina. Priređivačici Ireni Lukšić svakako treba čestitati na obavljenom poslu – prepisala je za ovo izdanje čitav tekst dnevnika, koji u rukopisu broji 1194 stranice. Dnevnik Dragojle Jarnević priča tužnu priču o životu žene koja je u 19. stoljeću odabrala vlastiti put i

svjesno se usprotivila konvencijama svoga vremena, prema kojima je za žene bilo normalno udati se i imati djecu, brinuti se za kuću i članove obitelji, ostati u privatnoj sferi i ne ulaziti u javnu. Dragojla Jarnević odlučila je ostati samostalna, nije se udala, te u dnevniku opisuje mnoge zapreke i predrasude na koje je naišla zbog te odluke (doktori su joj primjerice savjetovali da se uda ne bi li joj prošla bol u grudima!). Priča je to natopljena suzama (rukopis je bio poliven bijelom tekućinom – vodom ili suzama?), nesrećom i borbom za preživljavanje u sredini punoj nerazumijevanja. Iz dnevnika je vidljivo da je neudana žena u građanskom sloju 19. stoljeća bila posve nezaštićena, da ju je vlastita obitelj mogla iskorištavati koliko je htjela – bilo kao ispomoc u kućanstvu, bilo financijski, osobito kad je ova ilirka počela zarađivati vlastitim radom. Osim vlastitih unutarnjih stanja, emocionalnih promjena i sitnih svakodnevnih događaja, Jarnevićeva je u dnevnik bilježila događaje u rodnom Karlovcu, život Pribića, Zagreba i Krapine, u kojima je obitavala, važnije događaje i osobe s kojima se susretala, odnose muškaraca i žena, obiteljske odnose i očekivanja te način života u Mlecima, Trstu i Grazu, u kojima je neko vrijeme obitavala. Zbog svega toga tekst dnevnika dragocjen je izvor za proučavanje svakodnevnog života 19. stoljeća, a pruža uvid i u subjektivnost jedne vrlo posebne žene.

Priča o budućoj prosvjetiteljici tužna je od samoga početka. Otac joj je umro rano, a majka ju nije voljela, zbog čega je patila cijeli život, a u predgovoru dnevnika napisala je »rođena majka bijaše mi maćuha«. Životni je put Dragojle Jarnević obilježila i neugodna bolest – patila je od inkontinencije. Danas je teško i zamisliti što je inkontinencija značila u vrijeme bez prikladnih uložaka, perilice za rublje i ostalih modernih praktičnih pomagala. Inkontinencija ju je činila izoliranijom no što bi inače bila, čak je i mržnju majke pojačavala: »Moja naravska falanga činila ju mene mrziti, ali ja tomu nisam kriva« (20. siječnja 1842). No Dragojla Jarnević često je patila i od drugih bolesti. Nije to ništa neobično za ranija razdoblja, kad je društvo bilo patrijarhalnije nego danas; tada su kod žena fizičke bolesti često bile i pokazatelj depresije, jer je ponekad bilo lakše »pobjeći« u polje fizičke boli nego suočiti se s nezadovoljavajućim psihičkim, intelektualnim ili duhovnim životom, što je kod Dragojle Jarnević vrlo vjerojatno bio slučaj. Sličan je primjer Alice James (1848–1892), sestre velikoga američkog pisca Henryja Jamesa, iz čijega je dnevnika vidljivo da joj je bolest bila poput izlaza u nuždi, način izbjegavanja sigurnoga i dosadnoga života te opasnoga dokazivanja intelektualne sposobnosti, a istovremeno je u bolesti pronašla i ispriku za vlastiti neuspjeh. No Dragojla Jarnević nije se dala smesti. Unatoč

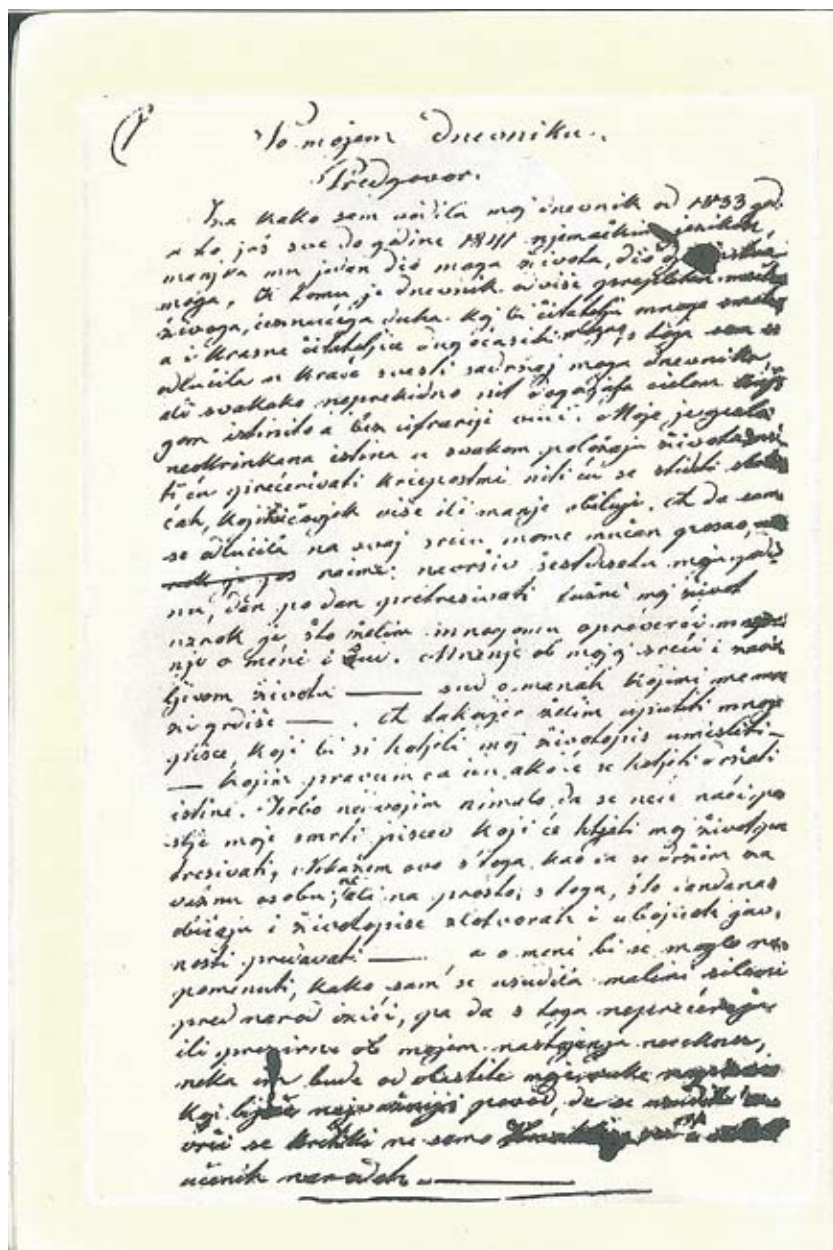


◀ Naslovnica *Dnevnika* Dragojle Jarnević

neugodnim praktičnim zaprekama i nedostatku formalnoga obrazovanja, hrabro se uputila izvan domovine, pokušavši si ondje stvoriti novi život – u Grazu, Trstu i Mlecima, iz kojih se vratila zbog pjesnika, prijatelja i pobratima Ivana Trnskoga, koji ju je nagovorio na pisanje i pod čijim je utjecajem osjećala i propagirala domoljublje. Živjela je u doba ilirskoga pokreta, kojem nije službeno pripadala, ali je razmišljala u preporodnom duhu – željela je promjene, izlazak iz ustaljenih normi, slobodu izražavanja domoljublja i zanosa. Pod utjecajem prevladavajuće romantičarske domoljubne retorike, u dnevniku je pisala o neukosti i siromaštvu hrvatskoga naroda, lošim uvjetima u kojima živi, te svojoj želji da pomogne, nekako pridonese boljitku svoga naroda, iz čega izvire i želja za podučavanjem djece, osnivanjem škole za siromašne.

Identitet čuvarice kolektiva ili romantičke individualke

Formalno se Dragojla Jarnević obrazovala samo do trinaeste godine, dok je poslije napredovala vlastitim naporima, s vrlo izraženom voljom za čitanjem i učenjem. Važno je napomenuti da autorica piše dnevnik u vrijeme kad se identitet izjednačava s muškošću kao reprezentativnim principom, kad se žene nije držalo individualnim bićima, već ih je njihova majčinska uloga činila čuvaricama kolektiva, obitelji ali i domovine, što je bilo osobito važno u vrijeme



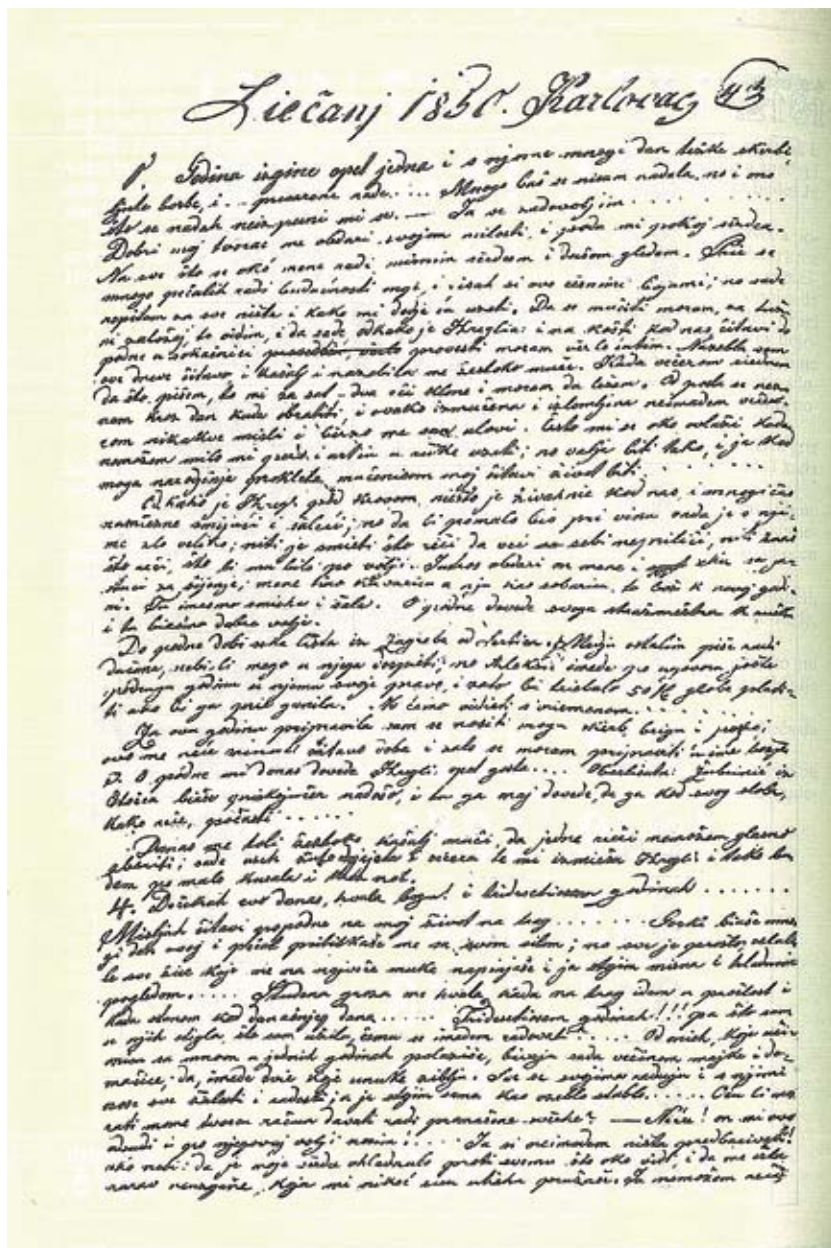
Predgovor Dnevnika

hrvatskoga narodnog preporoda. Muškarci su se bavili prosvjetiteljstvom, opismenjivanjem i kulturom, a od žena se očekivalo da imaju što više djece zbog opstanka hrvatskoga naroda. Ivana Brlić Mažuranić, tada još Ivana Mažuranić, očito je, već krajem 19. stoljeća, potpuno usvojila taj stereotip kad je u četrnaestoj godini u dnevnik napisala: »Nije li mužkarac, baš on čovjek? Nije li sve što se je na svijetu sbilo po mužkarcih učinjeno? Nije li bio Aleksandar, Cesar, Napoleon, nisu li bili mužkarci? Jesu žene išle u boj za domovinu? Jesu li one izumile parobrode, željeznice.... Pak koliko imadu muževi čvrste karaktere... Koliko mogu podnesti! Oni su muževi a žene su ništ, osim majke dobre i mile... Moj ideal ženske je moja majka; ta dobrota, ta požrtvornost!« (8. srpnja 1888). Ta je rodna podjela razvidna i u roditeljskom domu Dragojle Jarnević, u kojem majka financira školovanje sinovima, jer »kćeri će lako«, a sinovi moraju izučiti zanat »da posta-

nu valjani muževi«. Nije čudo da je Jarnevićeva zabilježila: »Materina nepravедnost mi izgriza srdce...« (u ožujku 1835).

Pisanje je ova ilirka odabrala kao način života i profesiju – s osamnaest godina napisala je prvu priču, u dvadeset prvoj počela voditi dnevnik, autorica je jednoga od prvih romana u hrvatskoj književnosti, dvadesetak pripovijesti od kojih su neke za djecu, te nekoliko neobjavljenih drama. Moglo bi se činiti da je sve u životu Jarnevićeve bilo protiv njezina bavljenja književnim radom; nedostatak obrazovanja činio ju je nesigurnom i zdvojnomo, imala je malo slobodna vremena, knjige je tada bilo vrlo teško nabaviti, sestra i majka su joj zaključavale i to malo knjiga što je imala, društvo ju je osudilo jer je pisanje i čitanje stavila ispred udaje, svoje »prirodne« uloge, ali autorica nije odustajala: »Ja bih htjela svim svojim srcem biti književnicom, ali položaj u kojem se nalazim, premalo mi omogućava koristiti pero« (30. prosinca 1841). Nikad nije imala dovoljno vremena obaviti sve što je naumila, te često piše da nema toliko snage i vremena koliko bi željela raditi: »Zdravje mi odveć dobro nesluži, ali ja ću ipak raditi; ništa zato ako se pod naporom i slomim...« (31. prosinca 1843). U dnevniku je ova ilirka detaljno pratila izlaženje svojih pjesama, bilježila suradnju s časopisima, procese cenzure, korekture; to joj je bilo važno, jer se ponosila svojim literarnim postignućima, i nije se lako mirila kad bi urednici mijenjali njezin tekst. Zadovoljstvo nije nalazila samo u pisanju već i u objavljivanju, koje joj je donosilo i vanjsku potvrdu o vrijednosti njezinih napora: »Ovo moje pisanje jedina mi je duševna zabava, i ako mi bude u buduće dobro primljeno, bit će mi to opet jedina naslada« (23. siječnja 1853). Pet godina kasnije zabilježila je isto: »Od strane ljubavi imam jade, a od strane moga spisateljstva zadovoljnost, jerbo izlazi moja povjest 'Ljepota djevojka' u Nevenu...« (31. srpnja 1858). Vrlo je suvremeno autoričino povezivanje samostalnosti sa zarađivanjem, kao i činjenica da na pisanje ponekad gleda kao na neplaćeni rad. Rano je shvatila da imati vlastite novce znači biti donekle slobodna, što za žene njezina vremena nije bilo tipično. Nije Dragojla Jarnević bila jedina spisateljica u vrijeme hrvatskoga narodnog preporoda. U isto vrijeme pisale su pjesnikinja Ana Vidović iz Šibenika, također iz građanskoga kruga, autorica ljubavnog spjeva *Anka i Stanko* (1841), te Jagoda Brlić-Torkvat iz Slavenskoga Broda, čija je sudbina, iako je rođena u uglednoj intelektualnoj obitelji, bila uobičajeno ženska – vrlo se malo školovala, mlada se udala i čitav život žrtvovala za obitelj. Unatoč tomu, pisala je pjesme, objavljene tek postumno, a njezin je dom bio postao sastajalište uglednih političara i intelektualaca.

Biti žena i baviti se vlastitim interesom bilo je u preporodno vrijeme vrlo teško izvedivo. Dragojla Jarnević zato je i na brak gledala kao na gubitak samostalnosti, držala ga je institucijom koja bi je onemogućila u spisateljstvu, i nikad se nije udala. U njezino joj je vrijeme status neudane žene omogućavao slobodu pisanja, jer bi uskladiti jedno i drugo – ona je to dobro znala – zasigurno bilo nemoguće. Čak i bez djece i supruga, često je toliko vremena obavljala kućanske poslove da nije dospijevala do čitanja i pisanja, onoga što joj je bilo najvažnije. Tipična je to žalopojka žena koje bi se htjele baviti intelektualnim radom: »...ja nakon svega kućnog posla, kada trudne i sumorne udi u večer u krevet donesem, ljuto plačem, da sam dan izgubila i da bi bila morala što plemenitija raditi, nego-li variti, peći, mesti i šiti...« (12. siječnja 1845). Intenzivnim duhovnim životom željela je izbjeći svakodnevne »trice« koje je nisu zanimale. Dragojla Jarnević nije htjela ni mogla prihvatiti ulogu supruge i majke koja se od nje očekivala, ulogu koja bi je u očima drugih učinila normalnom i društveno prihvatljivom. Iz dnevnika je vidljivo da je cijena odluke da ostane neudana za Dragojlu Jarnević bila visoka. Naišla je na osudu okoline, na »zle jezike«; pričalo se da je gizdava, ohola, da joj nitko nije dovoljno dobar, pa čak i da je rodila izvanbračnu djecu! Nije čudno da je ova ilirka kao neudana žena bila na meti ogovaranja kao drukčija od većine, kad je 1974. francuski sociolog i romansijer Pascal Lainé o neudanim ženama pisao da je »stara cura« rubna egzistencija jednako kao i svaka žena koja bilo kako protuslovi pravilima braka i majčinstva, primjerice neudana majka ili prostitutka. Dragojla Jarnević bila je te osude itekako svjesna: »Sviet si stvorih u vlastitoj grudima, a moja savjest mi je sudija komu javno mnjenje ništa ne smeta, dok se na pravom putu nalazi... Javno mnjenje me već osudilo davno, a na svoju sramotu...« (29. svibnja 1833). Ali znala joj je i prkositi, kao kad je odlazila pjesniku Ivanu Trnskom: »Ali ako Těrnskomu odem, što će si on misliti, što će sviet suditi!? [...] Neka svaki što mu drago misli i sudi« (31. ožujka 1849). Majka joj je spočitavala da je bezosjećajna, bez »čutjenja«, nazivala je »starom partom«, čak joj je prijetila i izbacivanjem iz kuće ako ostane neudana. Majka je samo jedna od mnogih koji njezin izbor nisu razumjeli i nisu se ustručavali o tome govoriti, jer je njihov izbor bio društveno prihvatljiv, »normalan«; oni su, za razliku od Jarnevićeve, bili potpuno ispravni: »...pitaju me, čemu živim na svijetu? Da samo sanjarim i mudrujem, a najljepše godine probavljam ma i bez kakva užitka« (25. listopada 1834). Jer njezin je užitak drugdje, u obrazovanju, pisanju, samoaktualizaciji – tamo gdje većina žena u društvu užitka ne vidi. Do koje je mjere za žene važno uklopiti se, ne od-



skakati, najbolje se vidi na primjeru autoričine sestre, koju muž alkoholičar zlostavlja, ali ona ga ne ostavlja jer »bi sva varoš na nju viknula« (21. siječnja 1853); ženi je dakle bolje biti i sa zlostavljačem, nego ostati sama. Unatoč svemu, Dragojla Jarnević nepokolebljivo je ostala pri svojoj odluci: »Ja na bračno življenje nemislim jerbo za njega nemirni moj duh nie; samo na čuvstvo prijateljstva ja računam...« (6. studenoga 1842). I u predgovoru dnevnika napisala je: »Mnjenje ljudsko me osudi bez obzira, bez smilenja. [...] Ulovih se knjigah. Hotijah postati mudračicom. Ta mudraci su ljudi studena srca, razborita uma...« Opreka srca i uma, inače tipična za razdoblje romantizma, često je prisutna u njezinu dnevniku pa je tako i za Ivana Trnskog napisala da bi mu bilo bolje »za književnost raditi, a ne se zaljubiti«. Zbog takva položaja autorice kao žene, nije čudno da je maštala kako bi bilo bolje da je muškarac: »Da sam muž, eto me u Talijanskoj, gde se

▲
Rukopis Dnevnika

►
Kuća Dragojle Jarnević



bune... To bi bila slavna smrt. Ali kao žena mi je izjedati se...» (10. lipnja 1833). Čak devet godina kasnije postavlja isto pitanje: »...o bože zašto sam ja žena!!!? Dèržovito se moje sèrdce uzbune, kad pomislim, da bi mužu podložna biti morala, da bi samo za njegovu volju u sviuh dielah pitati morala; a ja i ne znam što je pokornost!« (22. studenoga 1842).

Moderna ideja braka i libida

Pjesnik Ivan Trnski bio je autoričina nerealizirana ljubav i uzor, njezin »brat po duši«. Čitala mu je svoj dnevnik, povjeravala mu se, on joj je imponirao, »On je jedini s kojim se moja duša zabavlja...« (8. studenoga 1849). Dragojla Jarnević i Ivan Trnski bili su pripadnici dvaju svjetova – ona ženskog i građanskog, on muškog i plemićkog. On je dakle u socijalnom i rodnom smislu na neki način bio predodređen za uspjeh, dok je Jarnevićeva kao žena iz građanskog sloja o društveno priznatom uspjehu mogla samo sanjati. Trnski se oženio drugom i s njome imao djecu, postao poznat i priznat, ali s autoricom je ipak cijeli život ostao blizak. Što se emotivnosti u dnevniku tiče, treba naglasiti da je »Ilirkinja iz Karlovca«, kako se ponekad potpisivala, u dnevniku o sebi, prijateljstvima i emotivnim odnosima pisala pod utjecajem pročitane romantične literature, zapleta lakih romana, ali ne treba prebrzo zaključiti da se nije udala zbog prevelikih romantičnih očekivanja. Vjerojatnije je objašnjenje da je ona, koja je i u svemu ostalom znala što želi, tražila ravnopravan odnos s nekim tko bi je razumio, s kime bi mogla suvislo razgovarati i dijeliti misli. Dragojla Jarnević željela je ljubav, a ne bezuvjetan brak: »Neljubljenu mužu neću da budem ženom i majkom djece mu...« (2. siječnja 1836). Shvaćanje braka kao zajednice dvoje ljudi koji se vole i razumiju je vrlo moderno, iako je posve moguće da ideja o njemu potječe iz romana. Sama u predgovoru dnevnika spominje da joj je »mašta [...] stvarala ideal od muža«: »Hrvati na niskom stupnju nabraženja stoje, i da su prostaki u svojoj naravi... Pa da se ja vežem na ovakova kakova surovnjaka, da mu postanem ženom, robkinjom?... A kuća bi s punim vatrenim srcem, šta bi mašta, koja

si stvarala ideal od muža, koja bi ga ljubiti mogla?« Ne samo da Dragojla Jarnević brak shvaća moderno, već je gotovo nevjerojatno da ona u devetnaestostoljetnom kôdu razmišljanja, dobu suzdržavanja od izricanja osjećaja, osobito seksualnih nagnuća, otvoreno piše o svojim osjećajima, strastima, potrebi za »razbludom« i seksualnim iskustvima. Ne treba zaboraviti da je ova romantička spisateljica odrasla i odgojena u vrijeme koje je pojedincima nametalo štednju, suzdržavanje od potrošnje i poštovanje autoriteta. Patrijarhalna obitelj podrazumijevala je odricanje od uživanja i stvaranje jakog osjećaja dužnosti, a devetnaestostoljetna se štednja nije odnosila samo na materijalna dobra već i na štedljivo izražavanje osjećaja. Osječka spisateljica Vilma Vukelić (1880–1956) zapisala je u memoarima *Tragovi prošlosti* (1994): »Među bračne navike ubrajalo se i to da supruga ne smije pokazivati svoje stvarne osjećaje i potrebe. Njezina hladnoća i suzdržanost u društvu cijenjene su kao vrline... Od žene koja se prema vlastitom suprugu odnosila pasivno... i koja je bračne dužnosti ispunjavala jedino iz obveze, bez zanosu i vlastite inicijative, od takve se žene ni izvan braka nije trebalo bilo čega pribojavati. Takvi patrijarhalni propisi vrijedili su dakako samo za ženu, dok su se muškarci mogli izživljavati po vlastitoj volji«.

Dragojla Jarnević s jedne strane usvojila je devetnaestostoljetni princip po kojemu je izražavanje osjećaja – njezinim riječima »čućenja« – nezamislivo, te joj je neugodno pisati o razbludi: »...što sam starica sve me više uznemirava razbludna neka čut... stid mi obilazi, pišuć ovo...« (4. prosinca 1853). S druge pak strane nije se libila relativno opširno opisati okolnosti pod kojima je prvi put imala spolni odnos. Taj je zapis ustvari gorko priznanje do koje su mjere očekivanja pod utjecajem romantične literature iznevjerena – čak je morala sebi priznati da je doživljaj bio bolji kad je ranije samo »gèrlila« svoga prijatelja Ivana Trnskog. Ovaj puta čak se i otimala, i to sve u četrdesetoj godini, i naravno da je prvo seksualno iskustvo u takvim okolnostima moralo ispasti nezadovoljavajuće: »Stvar je činjena – i ja nekoliko slabih časovah u naručju muža prebavila... Topusko je moralo dakle biti svèdok moga čovèčestva, i Tošo Milić lieutenant kod druge Banske regimente onaj muž kojega sam pèrvog razbludno bez granice zagèrlila? – Stvar je činjena – niti je nesmiem žaliti. Četrdesetu godinu sam minula, i u ovoj dobi tek razbludila se... [...] Ja se otimah, on siliše... No valaj moram iskreno reći, da sam očekivala više ugodne čuti kod ovaka posla, nego što sam je počutila. [...] no to znam: da nebiše niti deseti dio onake čuti danas kod čitava posla, kao što to biše onda kada sam Tèrnskog samo gèrlila i na sèrdcu mu ležala... Če me valjda narav kazniti, što joj se nisam prije pokorila, i uzkratjuje mi

sad onu ćut koju sam toli dugo mučila» (2. kolo-voza 1852).

Ne samo da Dragojla Jarnević opisuje seksualni odnos (izvanbračni!), zbog čega je prije dnevnik proglašavan i »pornografskim štivom«, već bilježi promjene na svome tijelu, osobito starjenje: »Zgrada moga tiela se sve više i više razpada...« (4. siječnja 1859). Tema tijela vrlo je suvremena i ni po čemu ne pripada u njezino vrijeme – zatvoreno prema tjelesnosti, nasladi, prepuno moralnih i društvenih osuda. Zbog spominjanja tijela i seksualnosti Stanko Dvoržak govori čak o nimfomaniji u dnevniku Dragojle Jarnević, iako on piše 1958., kad devetnaestostoljetno načelo »štednje« već odavno nije bilo aktualno.

Žena u muškoj sferi

Dragojla Jarnević, pokazuje se često iz dnevnika, bila je proturječna osoba, vječito razapeta između društvenih i čudorednih zakona te vlastite želje za samoostvarenjem. Kao da ponekad nije svjesna da je njezin način života u potpunom neskladu s prevladavajućim konzervativnim parolama, koje je možda i po inerciji ponavljala. Tako je, primjerice, u dnevnik pisala o slabosti žena, unatoč tomu što je po ondašnjim standardima živjela kao muškarac te nije baš pokazivala ženske slabosti: »mene zanima ljudska ludorija, ponajpače ženska. Slabe smo istina je, i muževi znadu sliepit, ali bi se ipak imale žene značajnije ukazati...« (25. travnja 1870). S jedne strane, Dragojla Jarnević bila je progresivna i moderna, pisala je, čitala i javno objavljivala, dakle bavila se aktivnostima u to vrijeme rezerviranim za muškarce. Namjerno je odbacila nametnutu, »prirodnu« žensku ulogu – nije se udala i imala djecu. Korespondirala je s književnikom Gjurom Deželićem, posjećivao ju je filolog i književnik Veber Tkalčević, bratimila se s pjesnikom Ivanom Trnskim, prijateljivala s pedagogima Marijom i Skenderom Fabkovićem (unatoč tomu što joj se Marija nije dopadala, držala ju je pretjerano muškobanjastom), te se u tom smislu o njoj može govoriti kao o iznimci. Učinila je iskorak iz sredine, uspjela se nametnuti kao spisateljica, a da nije uzela muški pseudonim kako bi si olakšala javno djelovanje, kao primjerice George Sand (1804–1876) u Francuskoj. Svojom je pojavom i uspjesima prokrčila put drugim, obrazovanijim učiteljicama koje su krajem 19. stoljeća bile pokretačice ideja o ženskoj ravnopravnosti i stvaralačkoj samosvijesti, prve moderne intelektualke. I sama je bila svjesna svoga kretanja u muškoj sferi djelovanja – primjerice, kad je prijavila svoju dramu za nagradu, unaprijed je mislila da je neće dobiti »jerbo bio bi stid i sramota mužkarcem da bi ženska pred-

nost stigla« (8. rujna 1861). No, s druge strane, autorica je itekako robovala nekim stereotipima svoga vremena. Primjerice, u pedeset i devetoj godini života u dnevniku otvoreno piše protiv emancipacije: »...ako i jesam sama svoja svoj vjek živila, nisam za takovo emancipiranje, kakovo ludost prenapeta pojedinih ženah zahtjeva. A najsmješnije pak je, da se je ženah uzhtjelo sjediti u sabornicah i glasovati s muškarcima...« (7. srpnja 1871). Osim toga, držala je da su žene koje nesmotreno ostanu u drugom stanju same krive »zašto bo se tako daleko mužem pustaju...« (4. rujna 1849). Kad se Ivan Trnski zabavljao s drugim ženama dok je čekao odobrenje da se oženi zaručnicom, Jarnevićeva je to opravdala njegovom prirodom, jer »oni su muževi i bez obzira si života uživaju« (5. svibnja 1850).

Drugo je proturječje u tekstu Dragojle Jarnević njezin stav o udaji. S jedne strane, autorica piše protiv udaje, jer njome gubi samostalnost i postaje poslušna sluškinja suprugu, no unatoč tomu zapisala je više puta da bi je udaja učinila štovanom gospodaricom, kao primjerice u dvadeset i četvrtoj godini: »Moja bi bila želja udomiti se uz ljubljenu muža, i postati štovanom gospodaricom, sretnom suprugom i majkom. Ali neimadem izgleda!« (2. siječnja 1836). Čak i više od toga, pokazuje se da ova ilirka ima i grižnju savjesti što se nije udala, jer je zbog toga na neki način promašila svrhu svoga života: »Jučer bijah s time više nemirna. Što majku jednu s decom opazivah – jednu majku koja četvoro djece imade... Zašto ja na svetu živim – to neznam i nemo-gu dokučiti sverhe moje« (12. svibnja 1845).

Čak i u kasnijim razdobljima posve je uobičajena takva grižnja savjesti – žene bi trebale težiti brizi za druge, a ne vlastitom zadovoljstvu, ostvarenju individualnih ciljeva. Sofija Tolstoj, rođena u Rusiji trideset godina nakon Dragojle Jarnević, zapisala je u dnevnik da samu sebe pokušava uvjeriti da sreća dolazi iz ispunjavanja dužnosti, potpuno u duhu vremena u kojem je odgojena, kad je ženski život prije svega bio posvećen brizi i njegovanju drugih: »Pokušavam uvjeriti samu sebe da prava sreća dolazi iz ispunjavanja dužnosti... ali ponekad se probudim, i poželim sebi samoj zadovoljstvo, privatnost i vlastiti posao...« (15. srpnja 1897). Pjesnikinja Marina Cvetajeva, rođena čak osamdeset godina nakon Dragojle Jarnević, također je pokazala da je internalizirala društvene konvencije i poglede na »muške« i »ženske« poslove, kad je u autobiografskoj prozi napisala: »Preko dana ne stižem ni da čitam, ni da pišem, bavim se domaćinstvom do pozno u noć, jer imam samo dve ruke. Moj muž... vrlo je bolešljiv, a osim toga muškarac ne može da obavlja ženske poslove, to ružno izgleda (za ženu, naime)«.

Posljednja se proturječnost u dnevniku Dragojle Jarnević tiče osamljenosti, o kojoj je u



▲
Portret Dragojle Jarnević

dnevniku često pisala. S jedne se strane žalila da uvijek živi s nekim kome u domaćinstvu pomaže i da nikad nema vremena za sebe: »Sama stojim, sama kao oklaštreno drvo i od nikuda mi se podpora ne pruža« (5. travnja 1846), a kad bi ostala sama, teško bi izdržavala u samoći: »Željela sam si samoću, a sad mi ubija i gubi dušu« (u veljači 1858). Outsajderi, što je Dragojla Jarnević sigurno bila, istovremeno žele kontakte s drugima i odbijaju ih od sebe. Htjela je razgovor s nekim tko bi joj bio blizak, s kime bi mogla podijeliti misli, ako ne i voditi ozbiljnije razgovore koji bi je ispunjali, ali pokazalo se da većina ljudi nije sposobna za takvu komunikaciju, ili čak da ona za nju nije kadra. Autorica je itekako bila svjesna svoje otuđenosti: »Na prozor oslonjena i baveća se duhom prieko polja i planine, probiju me ljute suze i ja iz duboke grudi uzjecam... Pusti moj život!« (28. travnja 1850). Dvije godine kasnije još je jasnije zapisala: »...među svēt ne idem – ohrabriti ću se sama, uzeti knjige, artium i pero sa divitom pa nikome ništa« (12. prosinca 1852). Na kraju, kad su iznevjerili očekivanja društva koje ih je obilježilo, ako ne i ozbiljnije izopćilo, outsajderima preostaje čitanje i pisanje: »da neimam knjige poludjela bih...«, piše Dragojla Jarnević.

Dnevnik kao komunikacija osamljenikā

Dnevničko zapisivanje događa se nakon proživljenih događaja i doživljaja. Istovremenost je nemoguća – život se prvo živi, a tek se onda može zapisivati. Zato je za dnevnički žanr tipičan nedostatak zapisivanja onda kad je život najintenzivniji, kad se najviše događa, kao što je primijetila Sofija Tolstoj: »Uvijek kad nam se u životu najviše toga događa nemam vremena pisati dnevnik, a to je baš ono što bi bilo najzanimljivije« (19. rujna 1891). Život se dakle već dogodio, i otkud onda Dragojli Jarnević tolika potreba za zapisivanjem onoga što je prošlo? Potreba »ilirkinje« za dnevnikom izvire iz dublje želje za komunikacijom. Ona komunicira sama sa sobom ne bi li nadomjestila nedostatak stvarnih kontakata s drugima. To joj nije moglo ojačati socijalni status, jer žanr dnevnika nije kompatibilan s javnim djelovanjem, ali samo joj je »ispisivanje sebe« pomoglo u suočavanju s okolinom. U dnevniku je ova outsajderica imala potrebu svoju različitost fiksirati tekstem. U predgovoru objašnjava zašto vodi dnevnik, obraća se budućim čitateljima, želeći im razjasniti svoju životnu priču i pozvati ih da se potrudu ne osuđivati je. Bila je svjesna da čovjek ne piše dnevnik isključivo za sebe, unatoč uvriježenim stereotipima o dnevniku kao isključivo privatnom žanru: »Mo-

je je geslo: neokrunkana istina u svakom položaju života, niti ću prećerivati kriepostmi, niti ću se stideti slaboćah, kojimi čovjek više ili manje obiluje... Jerbo ne dvojim nimalo, da se neće naći poslje moje smrti piscev, koji će htjeti moj život pretresivati. Nekažem ovo stoga, kao da se držim za važnu osobu; ne, ali na prosto s toga, što dan-danas običaju i životopise zlotvorah i ubojicah javnosti predavati – a o meni bi se moglo napomenuti, kako sam se usudila malimi silami pred narod izaći [...] neka im bude od vlastite moje ruke napisano koji bijaše najvažniji povod, da se usudih izvrći se kritiki ne samo Hrvatah već i ostalih učenih narodah«.

Dragojla Jarnević pisala je dnevnik i kako bi nešto ostavila budućim generacijama: »Ako me odviše urano stisne, i ja se na put otpremiti budem morala, to nebudem nikakove uspomene iza mene ostavila, i bez svake i najmanje koristi će moj život izćeznut« (2. kolovoza 1844). U oporuci je napisala da dnevnik ostavlja »Učiteljskoj zadrugi«, da bi se mogao koristiti »na podporu udovah i sirotah učiteljskih«. Pisanje autobiografskih žanrova iz želje za ostavljanjem traga, želje da se prošlost ne zaboravi, prilično je često. I ruska pjesnikinja Marina Cvetajeva otimala je svoj život zaboravu kad je u autobiografskim zapisima notirala »Svi su oni umrli i ja sam dužna ispričati« (u kolovozu 1933). »Ilirkinji« je dnevnik ispunjavao i želju za samopotvrđivanjem. Ženski su dnevnik, osobito u ranijim razdobljima, autoricama omogućavali slobodno izražavanje, a onima koje su naginjale pisanju i profesionalno ostvarivanje. U tekstu dnevnika mogle su iznositi svoje stavove vezane za profesionalne i osobne nemogućnosti u patrijarhalnom društvu. Zato se ženske dnevnike može promatrati subverzivnima u odnosu na prevladavajuće patrijarhalne društvene okolnosti. Žene su često pisale dnevnike, ali i druge književne tekstove, ne bi li otkrile ili definirale vlastito jastvo, što je samo rijetkima uspijevalo, jer nisu oko sebe imale puno primjera ženskog jastva, a same nisu pripadale ni muškim modelima. To se u potpunosti odnosi i na Dragojlu Jarnević, kojoj tekst dnevnika predstavlja mjesto traženja same sebe, ali i mjesto za pisanje, izražavanje u privatnom prostoru dnevnika, kad se već nije mogla izražavati u javnim prostorima društva. Iako su u dnevniku primjetna ograničenja koja autorici nameće književnost njezina vremena, prije svega ilirski zahtjevi za domoljubnom i poučnom literaturom, u tekstu dnevnika Jarnevićeva je, za razliku od proze koju je pisala, uspjela pomać knuti granice, uspostaviti osobni, ženski identitet. Vrijednost je dnevnika još veća ako se prisjetimo da Dragojla Jarnević, pišući posve osoban tekst, prkosi prevladavajućim ilirskim strujanjima, koje opće dobro stavljaju u prvi plan, guše individualno da bi istaknuli kolektivno. Pitala se,

naravno, zašto je drukčija, koja je svrha njezina bivanja na taj način: »Svaki dan mi se sve više nasiljava pitanje: Kakovoj ja svērhi živim?... Da li sam ja osuđena za čitavi život ovako nositi? Neimade u velikom, širokom svijetu ništa što bi izpunilo praznost u mojemu sērdcu, i s kime bi podieliti mogla ovu čut grudi moje, koja mi dušu mori?!... Ja više nemožem nositi života ovakovog« (5. listopada 1849). Autorica je pisala da bi si olakšala dušu, umanjila bijedu svoga položaja, možda čak da bi »popravila svoj život u tekstu«. Već u samom žanru dnevnika sadržan je paradoks želje za promjenom života u tekstu. Koliko god sebe ispisivali, život je u tekstu neuhvatljiv, a sebe je nemoguće do kraja ispisati. Živjeti i promijeniti tijek života moguće je tek u životu samom, te su očekivanja od teksta nužno uvijek iznevjerena.

To dovodi do pitanja koliko je uopće iz teksta dnevnika moguće govoriti o stvarnom životu njegove autorice ili autora. Tri značajke dnevnika sprječavaju točno iščitavanje autorova života iz teksta – negativna selekcija zapisanih događaja i doživljaja, moguća fikcionalizacija autorskoga Ja i činjenica da je dnevnički tekst uvijek *izbor*, da daje uvid u fragmente autorova života. Autori se dnevniku obično okreću kad im je teško, kad se trebaju nekome povjeriti, i zbog toga dnevnicima često obiluju negativnim sadržajima. Stoga kad se govori o autoru ili autorici dnevnika, treba sa zadržkom uzeti negativne informacije i upitati se nije li u životu autora dnevnika možda bilo i pozitivnih trenutaka, koji su u mnogo slučajeva ostali nezabilježeni. Logično je da je tomu tako. Dnevnik je vrlo pogodan prostor u kojemu se može ispisati sedam stranica o svađi s mužem, zaručnikom ili susjedima, nadugo kontemplirati o vlastitoj samoći, gluposti i(li) primitivizmu drugih ljudi, nerazumijevanju okoline, ali idilični trenuci autorova života ne moraju nužno biti zabilježeni, jer nema uvijek afekta koji bi ih na to potaknuo. O tome je u dnevnik pisala Sofija Tolstoj: »Smijem se čitajući svoj dnevnik. Koliko puno kontradikcija – kao da sam najnesretnija žena! Ali tko bi mogao biti sretniji? Bi li ijedan brak mogao biti sretniji i s više harmonije? Kad sam sama u sobi ponekad se smijem od užitka i prekrižim se i molim Boga za još puno, puno godina sreće. Uvijek pišem svoj dnevnik kad se svađamo...« (31. srpnja 1868). I američka pjesnikinja Sylvia Plath zapisala je u dnevnik u dvadeset i sedmoj godini: »Ovdje pišem samo kad sam na rubu živaca, kad ne vidim izlaz. Nikad kad sam sretna« (1959). Osim što je tekst dnevnika uvijek *izbor* događaja i doživljaja, u njemu autori mogu i fikcionalizirati svoje Ja, prikazivati se boljima ili lošijima nego što zapravo jesu, napuhati mali događaj tako da se on čini jako važnim, ili pak posve izostaviti prijelomne doživljaje zbog kojih bi se mogla promijeniti slika o njima kao

osobama. Dnevnik je hibridni žanr, neodređen i teško ga je definirati, smješten između historiografije i književnosti – moguće ga je promatrati kao (samo do neke mjere pouzdan) povijesni dokument, ili pak kao relativno realistično memoarsko književno djelo. Autore dnevnika i njihove živote ne treba prikazivati crno-bijelima, nužno je osvijestiti kompleksnost i višeslojnost svake osobe, njezinih ili njegovih motiva za pisanje te povijesnoga razdoblja u kojemu je tekst nastao. Treba priznati da se radi o *jednoj od mogućih interpretacija* autora ili autorice teksta, ali i dodati da je to jedina o kojoj se može govoriti, jer nije više živa, a iza sebe je ostavila tekst.

Upravo je iz tih razloga važno prepoznavanje kontradikcija u životu i tekstu Dragojle Jarnević, kako se priča o njezinu životu ne bi pretvorila u bilo koju vrstu idealizacije, crno-bijelo čitanje dnevnika, u čitanje teksta iz kojega želimo nešto saznati, odgovoriti na unaprijed postavljena pitanja. Tekst treba *slušati*, pustiti ga da sam govori o autoričinu životu. Nakon prihvaćanja proturječnosti koje se iz dnevnika pokazuju, jasno je da je Dragojla Jarnević samo donekle nadišla konvencije devetnaestoga stoljeća, bila posve moderna u nekim aspektima svoga života, a više nego konzervativna u drugim, i živi je dokaz da se osobu ne može promatrati izvan njezina vremena. Ipak treba napomenuti autoričinu iznimnost, jer unatoč vezanosti za neke konvencionalnosti, život koji je odabrala bio je izvan svih normi. Šteta je što izdanje dnevnika iz 2000. nije popraćeno ozbiljnijim komentarima koji bi omogućili bolje razumijevanje autoričine sredine i specifičnih povijesnih okolnosti. Propuštena je zaista velika prilika, jer su tekstovi poput ovoga vrlo rijetki, osobito ženski. Žene u ranijim razdobljima često nisu bile dovoljno pismene da bi ostavile trag o sebi. Stalno opterećene trudnoćama, malom djecom i brigom za starije ukućane, nisu imale vremena za pisanje, niti su u prevladavajuće patrijarhalnom društvu mislile da je njihova priča dovoljno zanimljiva da bi zaslužila biti zapisana. Trebala im je iznimna volja da bi, unatoč vanjskim okolnostima, ipak ispisivale sebe, opisivale svoje okolnosti, volja koje Dragojli Jarnević nije manjkalo. Osim toga, autobiografski se tekstovi rijetko objelodanjuju, neki se čak i uništavaju, i to ne samo ženski već i muški, kako bi obiteljske tajne ili moguće nepravde ostale skrivenima. Zato ovo malo sačuvanih privatnih ženskih tekstova iz prošlosti treba iskoristiti, proučavati način njihova života, i uspoređivati ih sa životima žena danas. ➤

Sanja Majer Bobetko

NE DOČEKAVŠI MENDELSSOHN

HUBERT PETTAN (1912–1989)

Uza stotu obljetnicu rođenja

Pojašnjenje naslova

Mnogim čitateljima izvan uskoga muzikološkoga kruga učinit će se naslov krajnje nerazumljivim. Kako Pettan, rođen 1912., može dočekivati Mendelssohna, umrlog 1847.? Riječ je o sljedećem. U povodu 10. obljetnice Pettanove smrti njegov je sin Svanibor Pettan, i sam ugledan etnomuzikolog u međunarodnim razmjeri-

ma, napisao i objavio jedan od rijetkih tekstova kojima se predstavlja djelovanje i život Huberta Pettana (Čekajući Mendelssohna: Hubert Pettan /1912.–1989./, *Arti musices*, 30 /1999/ 2, 221–239). U tom je radu Svanibor Pettan objasnio kako je njegov otac gdjekad u šali znao izraziti nadu da će se naći neki »novi Mendelssohn« koji će revalorizirati njegov skladateljski opus kao što je to početkom 19. stoljeća učinio Mendelssohn s Bachovim opusom, dakako bez ikakvih pretenzija da svoj rad uspoređi s onim genijalnoga baroknog i sjevremenskoga Bacha.

Životne staze

Hubert Pettan nije bio čovjek sklon putovanjima i promjenama. Njegov je životni put vezan uz grad Zagreb, gdje se i rodio 23. listopada 1912. Pettanov otac, po kojem je i dobio ime, bio je austrougarski časnik, Slovenac, a majka Slava rođena Korlević, bila je Hrvatica rodom iz Rijeke. Premda aktivan časnik, Hubert Pettan st. pokazivao je izrazitu sklonost umjetnosti, od slikarstva (sam je slikao u različitim tehnikama) do glazbe (svirao je violinu). Usto je prikupio bogatu zbirku fotografija sa šireg područja Karpata, gdje je bojevaio tijekom I. svjetskog rata. Današnjim istraživačima ta je zbirka, koja se čuva u obiteljskoj ostavštini, vrijedan etnografski dokument, kako o lokalnom stanovništvu tako i o vojnim postrojbama. Hubert Pettan st. biva ondje ranjen, prevezen u Zagreb, gdje je 1917. i preminuo.

Tako je Hubert Pettan, budući skladatelj i muzikolog, ostao kao petogodišnji dječak bez oca pa se o njegovu odgoju sama brinula maj-



Hubert Pettan 1934. godine.
Foto G. J. Reputin, Zagreb

ka Slava. A u tom je odgoju glazba imala istaknutu ulogu. Pettan je naime odrastao uz majku, koja je i sama svirala klavir, i to u doba kad kućno muziciranje u građanskim obiteljima, kakva je bila i njegova, još nije bilo izumrlo. U takvom okruženju i sam je postao zaljubljenik u glazbu. O tome može posvjedočiti činjenica da je svoj 15. rođendan proslavio u zagrebačkoj Operi, gdje je slušao Puccinijevu operu *Tosca* pod ravnanjem Friderika Rukavine i uživao u njoj. Upravo bilješkom o tom događaju započine njegov dnevnik, koji je pisao, uz povremene prekide, od 1927. do 1966. godine. Iz iste te bilješke Hubertov sin Svanibor iščitava obilježja znakovita za cijeli očev život. To su: »a) oduševljenje kazalištem i poglavito operom, o kojoj će mnogo pisati, a operu će i skladati; b) bliskost prema Puccinijevu skladateljskom slogu i u više navrata isticanje motiva Scarpije iz Tosce kao 'najmarkantnijeg motiva u opernoj literaturi'; i c) zanimanje za život i djelo dirigenta Rukavine o čemu je pripremio opsežan rukopis za objavljivanje« (*Čekajući Mendelssohna*, 226). Usto, on je nastojao održati i tradiciju kućnog muziciranja, barem u dane oko Božića, kad bi sam svirao violinu, njegova majka glasovir, supruga blokflautu, a sin violončelo.

Njegova, može se reći, opčinjenost glazbom prirodno je vodila do studija kompozicije na Muzičkoj akademiji u Zagrebu, koji je započeo kao student Blagoja Berse, ali zbog Bersine smrti završio 1935. kod Franje Dugana. Dugan mu je također predavao kontrapunkt i fugu, Fran Lhotka harmoniju, Božidar Kunc glasovir, Andro Mitrović opernu korepeticiju, Antun Dobronić vokalne partiture, Vjekoslav Rosenberg-Ružić instrumentalne partiture, a Stanislav Stražnicki povijest glazbe. Istodobno je studirao i pravo. Nakon doktorata koji je stekao 1937., profesionalni je život započeo kao pravnik službovanjem u Banskoj upravi u Zagrebu. Međutim, očito zov glazbe nije utihnuo, pa se Pettan odlučio posvetiti samo glazbi. Tako je cijeli svoj daljnji radni vijek, više od trideset godina (1941–73), predavao povijest glazbe, harmoniju, osnove kontrapunkta i glazbene oblike na srednjoj muzičkoj školi »Vatroslav Lisinski« u Zagrebu (do 1951. Srednja škola Muzičke akademije), a 1951–53. bio je i njezinim ravnateljem. Pritom je međutim nalazio dovoljno energije da zadovolji svoj snažni unutarnji nagon za skladanjem, s jedne strane, i istraživanjem hrvatske glazbene prošlosti, s druge. A u tome je imao snažnu potporu svojih dviju supruga. Njegova prva supruga Blanka Zec, prvakinja riječke Opere, kojom se oženio 1950. i ostao u braku tri godine, pjevala je njegove popijevke, a druga, Jagoda Vedriš, glazbena pedagoginja, kojom se oženio 1958., dobio sina Svanibora 1960. i ostao u braku do smrti, tipkala je njegove rukopise.

Umro je u Zagrebu, koji je rijetko napuštao, 20. studenoga 1989.

Skladatelji

Hubert Pettan imao je snažnu intimnu potrebu za skladanjem, rekla bih, čak žudnju. Prema vlastitim riječima, skladao je »iz unutarnje potrebe«. O tome ponajbolje svjedoči činjenica da je, premda nikad nije dobio narudžbu ni za jedno djelo, ustrajno skladao i bio predan svojem radu, počevši od 1933. godine, kad je nastao njegov op. 1, solo popijevka *Ja te ljubim* za tenor (sopran) i glasovir na Goetheov tekst, do kraja osamdesetih godina prošlog stoljeća. Tijekom svih tih godina bilo je i razdoblja skladateljske šutnje, koja, međutim, nikad nije (pre)dugo trajala. Zovu praznoga notnog papira uvijek se vraćao.

Pettan potpisuje skladateljski opus od 75 skladbi. Uz solo popijevke, koje su najbrojnije, valja izdvojiti kantate *Kip domovine* (tekst P. Stoos, 1965) i *Ovidijeva posljednja noć u Rimu* (1951), simfonijsku pjesmu za koloraturni sopran i orkestar *Rajska ptica* (tekst I. Trnski, 1955), oratorij *Kohan i Vlasta* (tekst H. Pettan prema istoimenom epu F. Markovića, 1975), operu *Arkun* (libreto H. Pettan prema istoimenoj priči V. Nazora, 1940–47), Misu za četiri pjevača uz orgulje, neka klavirska i komorna djela te *Simfonijetu* za tamburaški orkestar (1964). Suvremenik magične hrvatske skladateljske generacije 1906. (Brkanović, Cipra, Papandopulo), te mnogobrojnih usmjerenja i njihovih promicatelja, od neo stilova – poglavito nacionalnoga, koji je snažno promicao veći dio glazbene kritike te je dominirao glazbenim podijima između dvaju svjetskih ratova (Dobronić, Gotovac i dr.) – do poslijeratnih avangardnih postignuća, Pettan je nekako ostajao samosvojan, »po strani«, u nekim svojim glazbeničkim i intelektualnim svjetovima, medijima nezanimljiv i slabo izvođen. Pettanovoj odsutnosti iz javnoga skladateljskog prostora 60-ih i 70-ih godina prošlog stoljeća, koji je bio osobito otvoren prema »novom zvuku« što ga je u hrvatskom glazbenom prostoru u prvom redu afirmirao Muzički biennale, sigurno je pridonijelo njegovo opiranje tomu istom zvuku. Premda gdjekad i sam pomiče granice tonalitetskog sustava, on ne želi ići dalje u zvučkovne eksperimente. Atonalitetnost, serijalizam, aleatorika, minimalizam i druga usmjerenja potpuno su izvan njegova skladateljskog interesa. Štoviše, radikaln(ij)e glazbene izričaje otvoreno ne odobrava. O tome je sam kritički progovorio u jednoj radijskoj emisiji posvećenoj III. muzičkom biennalu: »Uvijek je bilo umjetnika koji su težili za nečim novim. To je razumljivo, normal-

Suvremenik magične hrvatske skladateljske generacije 1906. (Brkanović, Cipra, Papandopulo) te mnogobrojnih usmjerenja i njihovih promicatelja, od neo stilova – poglavito nacionalnoga, koji je snažno promicao veći dio glazbene kritike te je dominirao glazbenim podijima između dvaju svjetskih ratova (Dobronić, Gotovac i dr.) – do poslijeratnih avangardnih postignuća, Pettan je nekako ostajao samosvojan, »po strani«, u nekim svojim glazbeničkim i intelektualnim svjetovima, medijima nezanimljiv i slabo izvođen.

no i potrebno. Samo što su danas mnogi 'moder-nisti' vrlo agresivni. Ne priznaju ništa do svoga, a upravo u ovom traženju nečeg novog ima često traženja samo radi traženja. Nastoje svratiti pozornost na se pošto-poto, pa nekima to i uspijeva, iako srećom samo na čas» (*Čekajući Mendelsohna*, 233).

Čini se da su Pettanovoj samozatajnoj prirodi kratke skladbe, poglavito solo popijevke, koje čine, kako je već istaknuto, najbrojniji dio Pettanova skladateljskog opusa, najbolje »ležale«. Usto je Pettan bio uvjeren da će kratkim skladbama brže i lakše osvojiti koncertne podije, što se zaista pokazalo točnim. Integralne izvedbe svojih opsežnijih djela nije doživio. Među popijevkama nalazi se i najizvođenija njegova skladba uopće, solo popijevka *Vrabc* za sopran i glasovir, skladana 1934. godine na tekst V. Margetića a praizvedena 1937. Sasvim osebujno mjesto u okviru svekolikoga Pettanova skladateljskog rada pripada opet jednoj solo popijevci. Riječ je o *Torti*. Skladana je 1948. na tekst otisnut na omotnici slatkih proizvoda tada poznate tvrtke Bizjak, a praizvedena 1999. na prigodnom koncertu u povodu prve obljetnice skladateljeve smrti. Budući da je u tekstu zapravo riječ o receptu za pripremu torte, tom popijevkom Pettan je pokazao da mu ni područje glazbenoga humora nije strano.

Kao ljubitelj književnosti Pettan je bio i njezin vrstan poznavatelj, a područje solo popijevke, potom većih vokalnih, vokalno-instrumentalnih skladbi i opere otkriva njegove književne uzore, čije je tekstove uglazbljivao i/ili u njima pronalazio skladateljsko nadahnuće. Njegovu su senzibilitetu ponajprije odgovarali tekstovi Milana Begovića i Vladimira Nazora iz hrvatskoga književnog okružja, te Geotheovi, Ovidijevi i Zweigovi iz svjetske književne baštine.

U ostalim glazbenim vrstama Pettan je posebnu pozornost posvećivao glazbenim oblicima. Uz fugu posebno se bavio sonatnim oblikom, koji reinterpretira na vlastiti način. U skladu sa svojim uvjerenjem da suvremeno doba nije sklono oblicima duga trajanja, što je sonatni oblik po njegovu mišljenju bio, Pettan u Sonati za glasovir (*forma nuova*) op. 74 iz 1983. godine predstavlja nov oblik, kako stoji i u samom naslovu, a sastoji se od 1. teme, provedbe, 2. teme, provedbe i završetka. Međutim, ni ta sonata, kao ni još 18 skladbi, nije izvedena u javnom prostoru, a nije ni objavljena tiskom, kao ni veći dio Pettanovih skladbi. Stoga su one u cijelosti dostupne samo u formi autografa, koji se čuvaju u Zbirci muzikalija i audiomaterijala u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu. Barem povremenu prisutnost manjeg dijela Pettanove glazbe u hrvatskom zvukovnom prostoru osigurao je Hrvatski radio s dvadesetak tonskih zapisa koji se čuvaju u njegovoj fo-

noteci. Među njima je s četiri različite snimke i izvedbe opetovano najzastupljenija popijevka *Vrabc*.

Muzikolog i glazbeni kritičar

Pettanova se muzikološka istraživanja kreću u okvirima historijske muzikologije, na području koje se, s jednakom predanošću kakvu je posvećivao svojim skladbama, bavio istraživanjem hrvatske glazbene prošlosti, poglavito zagrebačke Opere. Njegovi istraživački naponi rezultirali su mnogobrojnim radovima, među kojima se posebno ističe nezaobilazni priručnik *Popis skladbi Ivana Zajca* (1956), zatim knjige *Hrvatska opera – Zajčevi suvremenici*, I (1969) i *Hrvatska opera – Ivan Zajc*, II (1983) te četiri dokumentarističke studije *Iz prošlosti Zagrebačke opere*: 1. *Raspored i osoblje u vrijeme Miletića i Hreljanovića* (1976), 2. *Glazbene izvedbe i osoblje u vrijeme dvaju prekida u radu Zagrebačke opere* (1979), 3. *Raspored i osoblje od 1909/10. do 1917/18.* (1982), 4. *Raspored i osoblje u Zajčevu vrijeme* (postumno, 1998). Sve su objavljene u *Kronici Zavoda za povijest hrvatske književnosti, kazališta i glazbe HAZU*. U svojim studijama Pettan čitatelju predstavlja repertoar, dirigente, ravnatelje, intendante, pjevačice i pjevače s podjelama uloga, libretiste, sadržaje obrađivanih djela, podatke o izvedbama, ulomke iz onodobnih glazbenih kritika, te u knjigama o hrvatskoj operi i melodijsku, harmonijsku, formalnu, ritamsku, orkestracijsku analizu. Temeljiti, iscrpni, krajnje akribični, ti radovi podjednako su važan prinos muzikološkim i teatrološkim, kao i općekulturološkim istraživanjima, i postaju nezaobilaznima u bilo kojem daljnjem istraživanju poglavito onodobnoga glazbenoga kazališta.

Osim Zajca i razdoblja vezanog uz njegovu djelatnost Pettanovu je posebnu pozornost privukao u hrvatskoj glazbenoj historiografiji potpuno zanemaren dirigent Friderik Rukavina (1878–1940). Premda je teško pisati monografiju o reproduktivnom umjetniku, poglavito kad nema ni jedne sačuvane snimke, kako je to, kao u mnogim slučajevima, i u slučaju Friderika Rukavine, Pettan se prihvatio toga posla i napisao monografiju *Friderik Rukavina: istaknuti hrvatski dirigent*. Knjiga o Rukavini je, prema svemu sudeći, Pettanov posljednji veliki rad, kojim se bavio više od dva desetljeća i dovršio ju 1983. godine, ali je do danas ostala u rukopisu opsega više od 400 kartica. Učinio je to s očitom namjerom da reafirmira jednoga hrvatskoga potpuno zaboravljenog dirigenta, kojega je on u svojim mladim godinama mogao vidjeti na dirigentskom podiju, a jednom prilikom ga je i upoznao.

Pettanova se muzikološka istraživanja kreću u okvirima historijske muzikologije, na području koje se, s jednakom predanošću kakvu je posvećivao svojim skladbama, bavio istraživanjem hrvatske glazbene prošlosti, poglavito zagrebačke Opere.

Iz Pettanova rada razvidne su i ostale nezanemarljive Rukavinine djelatnosti: skladateljska, redateljska, ravnateljska (u ljubljanskoj i zagrebačkoj Operi) i glazbeno-publicistička.

U razotkrivanju i rekonstrukciji osobnosti i djelovanja Friderika Rukavine Pettan se oslanjao na različite izvore: sačuvana pisma, službene dopise i dokumente, nerijetko predstavljene u formi faksimila, programe, kritike, usmene obavijesti Rukavinine sestre Božice, sjećanja nekih njegovih suvremenika, npr. Tijardovića, Stančića, Matačića i Cipre. Uključujući mnogobrojne kritike u svoj tekst, jasno je pokazao da se one ipak ne mogu tretirati kao potpuno relevantan glazbenohistoriografski izvor jer znaju biti i dijametralno oprečne, te često vođene glazbenoklanovskim i/ili političkim motivima. Mnogobrojne je izvore citirao u cijelosti ili djelomično, tako da budući čitatelj može donijeti vlastiti sud. Stoga je taj rukopis bogato vrelo podataka ne samo za upoznavanje Friderika Rukavine i njegova djelovanja tijekom izrazito turbulentnog doba nego i glazbenog života relevantnih razdoblja u Ljubljani i Zagrebu, dakle institucija, kritike, opernog i koncertnog repertoara, načina financiranja, međuljudskih odnosa, sukoba, političkih utjecaja itd. Zato je riječ o vrlo specifičnoj monografiji. Ona je daleko od bilo kakve romansirane biografije. Moglo bi se reći da je to dokumentaristička monografija jer zaista obiluje impresivnim brojem taksativno navedenih podataka.

Pitanje koje se na kraju postavlja jest bi li valjalo postumno tu rukopisnu knjigu objaviti tiskom. Odgovor je jednostavan: dakako da bi. Međutim, svakog urednika koji bi se prihvatio pripreme te knjige za tisak čekali bi veliki zahvati, zapravo temeljita redakтура. Taj bi zahtjevan posao valjalo učiniti jer bi rezultirao vrijednom glazbenohistoriografskom monografijom. A tada bi se i Friderik Rukavina vratio iz anonimnosti, kako je to Pettan s pravom želio. Usto bi objavljivanje te rukopisne knjige vratilo osmijeh i na Pettanovo lice jer je upravo njezino onodobno neobjavljivanje bilo za njega veliko razočaranje, kako je naveo Svanibor Pettan (*Čekajući Mendelssohna*, 238).¹

Glazbenom kritikom intenzivno se bavio između dvaju svjetskih ratova, počevši od 1926.,



kad je u *Hrvatskom listu* objavio članak o zagrebačkim kazalištima u sezoni 1925–26. Koliko je dosad poznato, slijede tekstovi objavljeni u *Čujmo!*, *Književnim novinama*, *Hrvatskoj straži*, *Skladu*, *Hrvatskoj reviji*, *Obzoru*, *Hrvatskom dnevniku*. Kao osoba nesklona konfliktu i polemici Pettan zapravo piše temeljite prikaze i osvrte koncertnih i opernih izvedaba, recenzije knjiga te preglede pojedinih zagrebačkih koncertnih i opernih sezona. Njegovi kroničarski pregledi pouzdan su izvor informacija svakome istraživaču onodobnoga glazbenog i kazališnog života u Zagrebu. Poslije se znatnije posvetio istraživanjima i pedagoškom radu, a svoje je stručne članke i znanstvene studije objavljivao u časopisima *Sv. Cecilija*, *Zvuk*, *Muzika i škola*, *Muzika*, *Hrvatska pozornica*, *Arti musices*.

Pedagog

Zamalo cijeli svoj radni vijek Pettan je proveo podučavajući na glazbenoj školi. Ja nažalost nisam bila njegova učenica, ali sam, radeći godinama u Knjižnici Muzičke akademije u Zagrebu, imala sreću često se s njim susretati. Dolazio je često, tiho i nenametljivo. Tim sam prigodama imala priliku upoznati njegovo golemo znanje, koje je zaista nesebično dijelio s mlađim kolegama, što sam ja tada bila. Znali smo među sobom komentirati da je prof. Pettan živ ili hodajuća enciklopedija.

O tome kakva su bila njegova predavanja u školi ponajbolje svjedoči bivši mu učenik, ugledni hrvatski skladatelj Dubravko Detoni: »Dr. Hubert Pettan bio je izvrstan predavač Povijesti glazbe, bolji govornik od dr. (!) Andreisa. Također, za razliku od Andreisa, savršeno je, još prije ispita, pogađao tko koliko zna. Imao je ogro-

▲ Sa znanstvenog skupa održanog o stotoj obljetnici časopisa *Sv. Cecilija*, Zagreb, 1977.

Kao osoba nesklona konfliktu i polemici Pettan zapravo piše temeljite prikaze i osvrte koncertnih i opernih izvedaba, recenzije knjiga te preglede pojedinih zagrebačkih koncertnih i opernih sezona. Njegovi kroničarski pregledi pouzdan su izvor informacija svakom istraživaču onodobnoga glazbenog i kazališnog života u Zagrebu.

¹ »Godinama je čekao na objavljivanje rukopisa o dirigentu Rukavini na kojemu je postupno radio kroz dulje vrijeme. Vjerovao je da je uzrok tomu nestašica sredstava, dočim se igrom slučaja nije zatekao na promociji knjige drugog autora u izdanju istog izdavača. To je iskustvo, prosuđujem na temelju promatranja njegova ponašanja i povremenih razgovora, utjecalo na to da potkraj života nije više čitao strukovnu literaturu nego pretežito dnevni tisak i vjerujem da se osjećaja gorčine nije oslobodio do kraja života. Objavljivanje rukopisa [...] zacijelo bi vratilo osmijeh na njegovo lice.«



▲ S darovima i priznanjima nakon svečanoga koncerta održanog u Hrvatskom povijesnom muzeju u Zagrebu 1972. godine prigodom 60. obljetnice života i 35. obljetnice djelovanja.

Foto Marijan, Zagreb

Mendelssohn dakle, u smislu metafore za valorizaciju i revitalizaciju svekolikog opusa Huberta Pettana, još nije stigao, ali je na put krenuo. Nadajmo se da će na cilj stići jer skroman i decentan zaljubljenik u hrvatsku kulturu, inventivan skladatelj, autor široka humanističkog obrazovanja i erudit Hubert Pettan to svakako zaslužuje.

mno znanje i, u skladu s time, postavljao velike zahtjeve: kod njega je gotovo nemoguće bilo osvojiti peticu. Posjedovao je (kao doktor prava) sjajno pamćenje i znao imena i prezimena svih učenika u školi, čak i onih koji još nisu pohađali njegova predavanja« (Iz »Atlasa života«, sjećanja – Moji profesori, 2, *Cantus*, 91 / 1997/, 30).

Svoj snažni pedagoški talent i autentični naboj Pettan je razotkrio u pedagoškim izdanjima različitih žanrova. Očito potaknut svojim glazbenopedagoškim djelovanjem započetim 1941., prvi iskorak na to područje učinio je *Pregledom povijesti glazbe*. Objavljen u 3 sveska taj *Pregled povijesti glazbe* doživljava do 1945. godine čak tri izdanja u šapirografskoj tehnici, a 1944. pridružuje mu se i *Pregled povijesti hrvatske glazbe*, koji Pettan zaključuje tabelarnim prikazom svih prvih izvedbi djela hrvatskih skladatelja u zagrebačkom kazalištu prije i poslije institucionalizacije zagrebačke Opere. U izlaganju građe je u osnovi primijenio načelo pripovijedanja povijesti kronološkim redom po stoljećima, kako u općoj povijesti glazbe tako i u povijesti hrvatske glazbe. Vođen vjerojatno propedeutičkim načelima, Pettan pritom, za razliku od Andreisa – koji je također 1942. objavio svoju, u kasnijim višesvesčanim izdanjima danas već legendarnu – *Povijest glazbe*, svako poglavlje započinje kratkim pregledom relevantnih događanja na području političke povijesti, književnosti, likovnih umjetnosti i znanosti. U *Pregledu povijesti hrvatske glazbe* svakom je poglavlju dodavao i »telegrafске« informacije iz opće povijesti glazbe. Valja istaknuti da Pettanov *Pregled...* nije prva hrvatska tiskom objavljena povijest glazbe,² ali je prvi hrvatski tiskom objavljeni udžbenik povijesti

glazbe.³ Tijekom 60-ih godina 20. stoljeća Pettan objavljuje omiljeni i generacijama rabljeni priručnik *Repetitorij iz povijesti glazbe*, tiskan također u tri sveska, a tijekom sedamdesetih i tri sveska zbirke *Devet stoljeća višeglasne zborne muzike* (1970–73).

U očekivanju Mendelssohna

Kako stoji i u naslovu ovoga rada, Pettanova ostavština još nije dočekala svojega Mendelssohna, ali se ipak na njoj počelo raditi. Najveći pomak u istraživanju učinilo je Hrvatsko muzikološko društvo, organiziravši u lipnju ove godine u povodu 100. obljetnice njegova rođenja okrugli stol. Izloženi su radovi o Pettanovoj ostavštini u Hrvatskom glazbenom zavodu u Zagrebu (Vilena Vrbanić), Hubertu Pettanu i njegovu istraživanju Zajca (Rozina Palić-Jelavić), o još jednoj njegovoj neobjavljenoj knjizi – *150 godina Muzičke škole »Vatroslav Lisinski« u Zagrebu* (Nada Bezić), o spomenutoj rukopisnoj knjizi o Fridriku Rukavini (Sanja Majer-Bobetko), predstavljena je i njegova korespondencija (Lucija Bodić i Tereza Špralja) te njegove solo popijevke (Koraljka Kos). U Sloveniji je ovaj jubilej također obilježen, i to na način koji bi Pettana, prema svim dosadašnjim spoznajama, posebno radovao – koncertom njegovih skladbi u Ljubljani, koji se planira ponoviti u prosincu u Hrvatskom društvu skladatelja u Zagrebu. Mendelssohn dakle, u smislu metafore za valorizaciju i revitalizaciju svekolikog opusa Huberta Pettana, još nije stigao, ali je na put krenuo. Nadajmo se da će na cilj stići jer skroman i decentan zaljubljenik u hrvatsku kulturu, inventivan skladatelj, autor široka humanističkog obrazovanja i erudit Hubert Pettan to svakako zaslužuje. ♡

² Bila je to knjižica *Kratka povijest glazbe* Stjepana Hadrovića iz 1911.

³ Prvu povijest glazbe, koja je također nastala kao rezultat pedagoškog rada na glazbenoj školi Hrvatskoga glazbenog zavoda, napisao je potkraj 19. st. Vjenceslav Novak, ali je ostala u rukopisu sve do 1994. Tada se objavljuje njezino kritičko izdanje (prir. S. Majer-Bobetko) u *Croatici*, 25 (1994) 40–41.



Gustave Flaubert
BOUVARD I PÉCUCHET / RJEČNIK UVRIJEŽENIH IDEJA

prevela
 BOSILJKA BRLEČIĆ

biblioteka
 POSEBNA IZDANJA

format: 13 x 22 cm
 opseg: 489 str.
 tvrdi uvez
 Matica hrvatska, 2012.
 cijena: 250,00 kn

ISBN 978-953-150-975-6

Slučajan susret dvojice činovnika pisara na klupi jednog pariškoga šetališta bio je početak neobičnog i trajnog prijateljstva, i početak neobične avanture kojom će obični ljudi Bouvard i Pécuchet dovesti u pitanje gotovo sva postignuća moderne civilizacije. Taj najsveobuhvatniji Flaubertov roman sastoji se od mikrostrukturnih do makrostrukturnih slojeva koje je autor ugradio u sveopću viziju svojega doba, kao roman o prijateljstvu, roman o selu (i gradu), roman o ljudskoj zajednici, i najšire – kao roman o ljudskome znanju.

... Godinu dana nakon piščeve smrti objavljen je nedovršeni roman **Bouvard i Pécuchet** (*Bouvard et Pécuchet*, 1881), »enciklopedija ljudske gluposti« i satira na građansku civilizaciju, na pozitivizam i scijentizam 19. stoljeća. Posljednji Flaubertov roman, paradoksalno, neka je vrsta antiromana, pobuna protiv oblika u kojemu je pretežito izražavao svoje ideje. To je negacija romana kao oblika i umjetnosti kao poruke – u ironičnoj »pohvali ljudske gluposti« vrte se na prazno kotači stvaralaštva, a jezik završava u šablوني u dodatku romanu, **Rječniku uvriježenih ideja** (I. Šafranek).

... Taj je roman stvorio idealnu priliku da u njega uklopi ideje koje su ga dugo zaokupljale i da ih u grotesknom nizu motivirano pridruži narativnoj cjelini romana. No **Rječnik uvriježenih ideja** samo je dio materijala kojima se Flaubert zaokupljao pišući Bouvard i Pécuchet te tek u odnosu prema drugim djelima iz ostavštine koji su zajedno trebali predstavljati »drugi svezak« romana dobivaju puninu značenja.

Cvijeta Pavlović

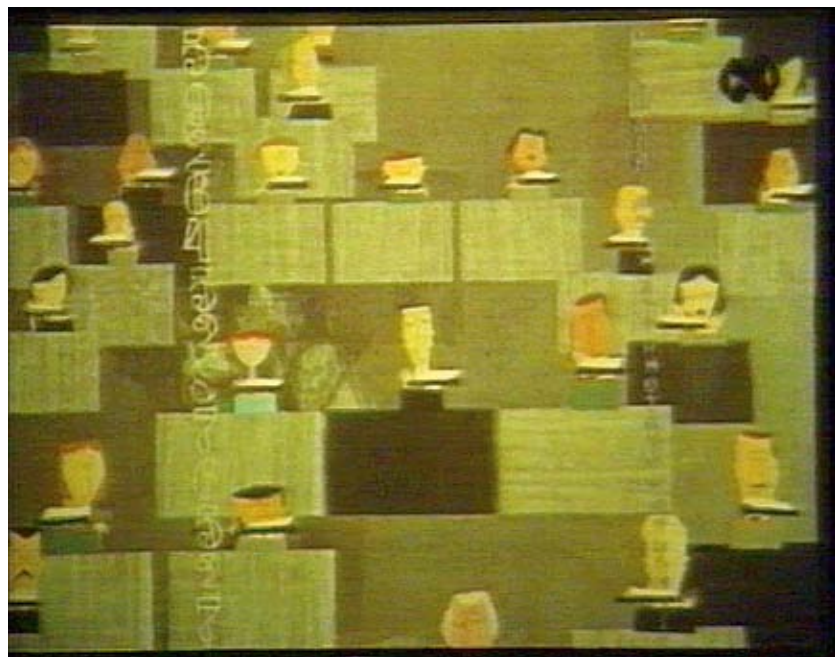
Masumi Kameda

ZAGREBAČKA ŠKOLA CRTANOGA FILMA

POGLED NA KRHKO
SREDIŠTE

Zagrebački film

Zagrebačka škola crtanoga filma estetski je pojam koji označuje produkciju animacije u Zagreb filmu, osnovanom 1953. Godine 1958. filmski je festival u Cannesu na program *Journées du Cinéma* pozvao sedam radova te produkcijske kuće. Svih je sedam filmova odmah doživjelo veliku slavu te je Georges Sadoul, francuski filmski teoretičar, kritičar i povjesničar, skovao naziv *École de Zagreb*. Otad je Zagrebačka škola crtanoga filma primila više od 400 nagrada na festivalima diljem svijeta, a njezina je estetika, kao i način izražavanja satiričkih i političkih tema kroz vizualni eksperiment i crni humor, zaslužila visoku reputaciju. Tako je Zagreb film po-

Vatroslav Mimica, *Samac*, 1958.

stao jedan od najeminentnijih centara filmske animacije u svijetu. Unatoč tomu, grupa se autora postupno raspadala te su početkom 1980-ih autori Zagreb filma stvorili tek nekoliko radova.

Zagrebačka škola crtanoga filma dobila je mnoštvo nagrada, među ostalima i »Oscara« za najbolji animirani kratki film, zahvaljujući kojoj je crnogorski autor Dušan Vukotić, koji je radni vijek proveo u Hrvatskoj, 1962. postao prvi neamerički dobitnik te nagrade. Unatoč tomu, mnogi su autori Zagrebačke škole crtanoga filma napustili Zagreb film. Prvi bi razlog toga masovnog »odljeva« mogao biti u tome što većini autora filmska animacija nije bila prvotna vokalacija: prije nego što su se počeli baviti animiranim filmom, bili su karikaturisti, ilustratori, redatelji ili likovni umjetnici. Posve je razumljivo da su se mnogi autori, često u većim sredinama poput Berlina, Münchena, Beograda itd., vratili svojim prvotnim zanimanjima. Moje istraživanje pokazuje da je drugi razlog u tome što se Zagrebačka škola crtanoga filma ograničila u tematskom i estetskom smislu. Svakako da postoje i takozvane »velike iznimke«, ali najveća su djela Zagreb filma dijelila estetsku tehniku koja je podrazumijevala stilizirane forme i oblike. Ta je metoda poznata pod nazivom »djelomična animacija« (eng. *limited animation*). Djelomična animacija, za razliku od Disneyjeva stila potpune animacije, znači manji broj crteža. Osim toga, još je važnije to što su glavne teme većine radova Zagreb filma bile satirička i politička ironija. Općenito, umjetnički fenomen s djelomičnom tematskom i estetskom strukturom nema dugi rok trajanja. Ipak, držim da je uspjeh Zagreb filma u određenoj mjeri ovisio o toj sklonosti da zaživi kao kratkotrajna kulturna praksa, odnosno kao krh-

ka zagrebačka škola, što je pak povezano s »krhkošću« grada Zagreba.

Proces tranzicije: tri generacije

Zagreb je bio središte crtanoga filma od 50-ih do 70-ih godina prošloga stoljeća, odnosno, točnije: Zagreb je u to vrijeme bio naizmjenice i centar i periferija. »Krhkost« nije samo negativni aspekt Zagreb filma nego figurira i kao esencijalni element radova te produkcijske kuće. Prva je faza Zagrebačke škole crtanoga filma počela osnivanjem Studija za crtani film u Zagreb filmu 1956. U tome su se prvom razdoblju popularnosti, kada su više-manje utvrđene tematske i estetske karakteristike Zagrebačke škole crtanoga filma, istaknuli autori poput Dušana Vukotića, Nikole Kostelca, Vatroslava Mimice i Vladimira Kristla. Vukotić je prvi neamerički dobitnik »Oscara« u području kratke animacije te se smatra utemeljiteljem zagrebačke škole i njezina specifičnoga stila za koji je karakteristična dvodimenzionalna geometrijska animacija bez dijaloga. Vatroslav Mimica prikazivao je otuđenje pojedinaca u filmu *Samac* 1958., *Inspektor se vratio kući* 1959. itd. Vladimir Kristl bio je jedan od utemeljitelja neoavangardne skupine EXAT 51. Njegove su apstraktne slike i moderne grafike dobro prikazane u filmu *Don Kihot* 1961. Premda su ti prvi vrhunci bili vrlo uspješni i međunarodno priznati, Vukotić se 1962., nakon »Oscara«, okrenuo umjetničkomu filmu. Snimio je brojne filmove – ne samo u Zagrebu nego i u Beogradu (Dunav film), Ljubljani (Viba film), Pragu (Barrandov film) i Bratislavi (Kolibar film) itd. Mimica je, otišavši u Italiju, nastavio raditi na svojoj prvoj karijeri filmskoga redatelja te više nije snimao animirane filmove. Ko-

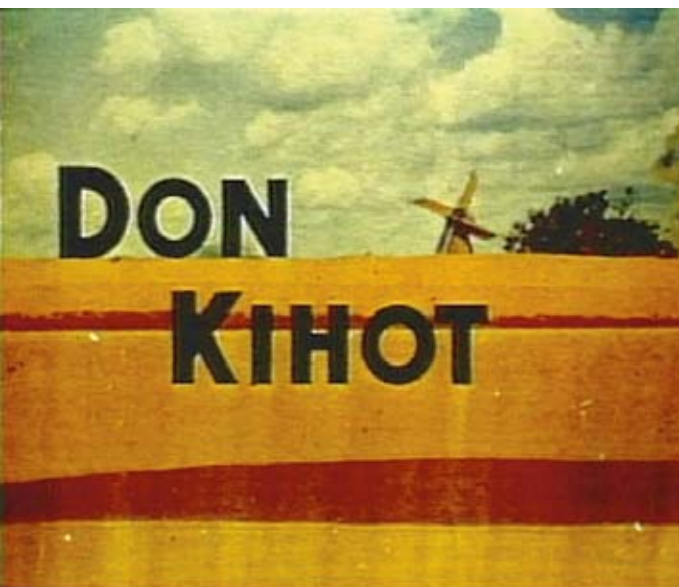
stelac je napustio Zagreb film te počeo snimati reklame, dok je Kristl, odselivši se u München, postao poznati redatelj i umjetnik.

Ta je »masovna« preobrazba i odlazak u druga kulturna središta u ranim 1960-im godinama značila priliku za mlađe generacije. S vremenom je Zagreb film napustio proizvodnju na tekućoj vrpici te su se autori okrenuli crtanju, animaciji, režiranju, pisanju scenarija i uređivanju. Zbog te su tranzicije u filmskoj produkciji mlađi autori dobili priliku pokazati svoje individualnosti. Važnija su imena mlađe generacije Zlatko Grgić, Borivoj Dovniković, Zlatko Bourek i Nedeljko Dragić. Premda su Borivoj Dovniković i Nedeljko Dragić imali vrlo važnu ulogu tijekom druge i treće faze, neki su reprezentativni autori iz druge faze bili nastavljači prve generacije, koja je, unatoč uspjehu, napustila Zagreb film. Talijanski kritičar Giannalberto Bendazzi u studiji *One hundred years of cinema animation* smatra da je Zlatko Grgić, izražavanjem humora »slavenskoga tipa«, prije svega u svom međunarodno poznatom animiranom serijalu za djecu *Profesor Baltazar*, bitno pridonio uspjehu zagrebačke škole. Krajem 1960-ih Grgić je emigrirao u Toronto. Bourek nije u potpunosti napustio animaciju, ali se okrenuo kazališnoj režiji te uspio u Berlinu.

Posljednja se faza zagrebačke škole vezuje uz 1970-e godine te većim dijelom uz Zdenka Gašparovića i Joška Marušića, uz Dovnikovića i Dragića. Gašparović je poznat po filmu *Satie-mania*, koji Ajanović smatra najboljim filmom ikad napravljenim u Zagrebačkoj školi crtanoga filma. No ekonomska je kriza iz 1980-ih bila presudna za pad Zagrebačke škole crtanoga filma te je i ta mlađa generacija pomalo počela odlaziti iz Zagreba. Primjerice, Gašparović je nastavio s animacijom, ali ne u Zagrebu nego u Kanadi, dok se Dragić preselio u München, gdje je postao poznat kao ilustrator i karikaturist.

Zagrebačka škola crtanoga filma dobila je mnoštvo nagrada, među ostalima i »Oscara« za najbolji kratki animirani film, zahvaljujući kojoj je Dušan Vukotić 1962. postao prvi neamerički dobitnik te nagrade.

Vladimir Kristl, *Don Kihot*, 1961.





▲ Borivoj Dovniković, *Znatiželja*, 1966.

»Međuprostor« Zagreba i »međuprostor« animacije

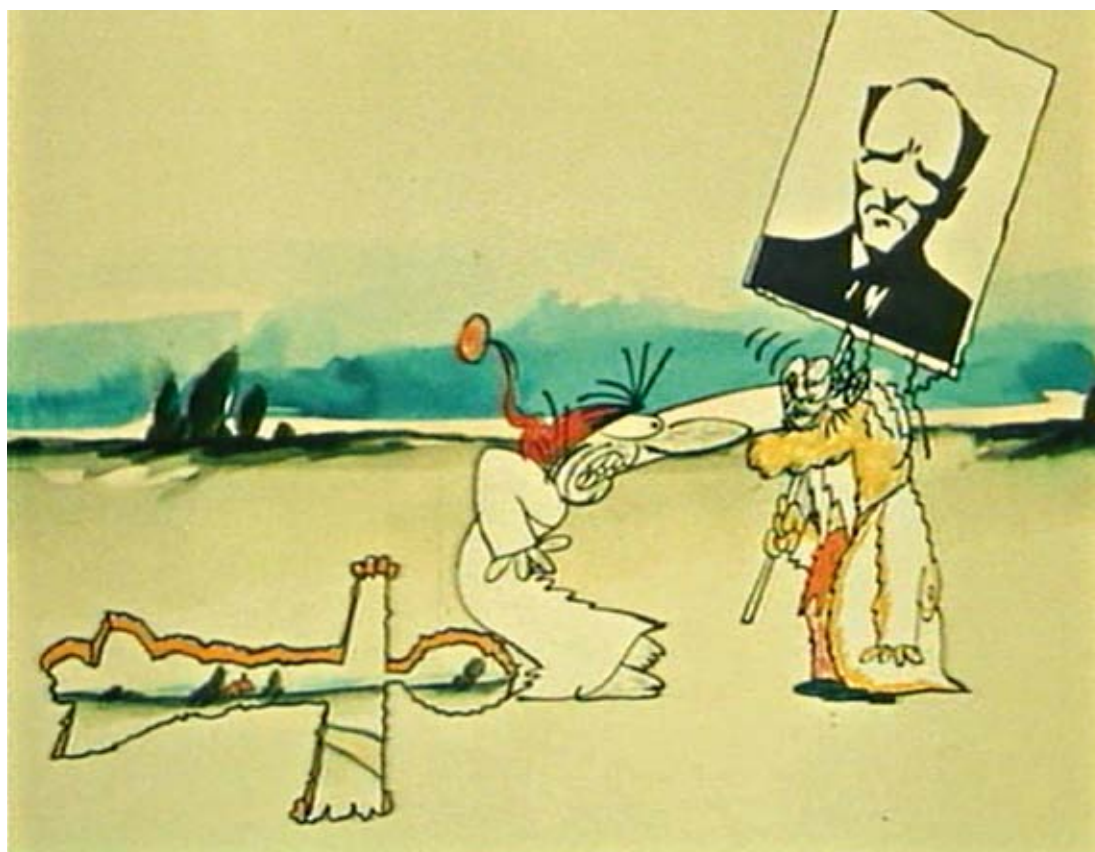
Jedna je od karakterističnih specifičnosti Zagrebačke škole crtanoga filma »odljev« autora. Neki su autori napustili Zagreb i preselili se u druga kulturna središta u obližnjim državama ili u Sjevernoj Americi, a neki su napustili Zagreb film i okrenuli se drugim umjetničkim žanrovima poput filma, reklame ili karikature. Zagreb film može se promatrati kao mjesto koje se iz vizure animacije uvijek nalazilo između centra i periferije. Ako se geopolitičko središte defini-

ra kao mjesto gdje se stanovništvo okuplja, tada je Zagreb film »krhko središte«. Kada je Zagreb film odigrao svoju kulturnu ulogu do određene mjere, talentirani su ga pojedinci napustili te su se odselili u veća kulturna središta, odnosno u gradove, ili su pak »migrirali« u druge umjetničke žanrove.

Razlog je »odljeva« umjetnika u dvostrukoj »međuprostornosti« Zagrebačke škole crtanoga filma, odnosno u »međuprostornosti« Zagreba i »međuprostornosti« proizvodnje animiranoga filma među drugim vizualnim žanrovima. U 1960-im i 1970-im godinama neoavangardni je pokret, koji je bio obilježen političkom ironijom, dostigao vrhunac. Moderne apstraktne grafike i tematski koncept Zagrebačke škole crtanoga filma nalikuju suvremenom neoavangardnom pokretu, ali spomenuta tendencija u animaciji nije posve neoavangardna. Razlog zbog kojega Zagrebačka škola crtanoga filma nije postala u potpunosti dio neoavangardnoga pokreta vjerojatno leži u tome što animacija zahtijeva znatnu financijsku potporu od strane vlasti, pa stoga Zagrebačka škola crtanoga filma zacijelo nikada nije stvarala »eksplicitnu« satiru protiv tadašnje vlasti i politike.

Ta je »međuprostornost«, paradoksalno, pomogla razvoju Zagrebačke škole crtanoga filma. Promotrimo li teme radova Zagreb filma, vidjet ćemo da brojni filmovi problematiziraju život u metropoli. U mnogim su slučajevima ti radovi zaista naglašavali »međuprostornost«; jedna je

Zagrebačka škola crtanoga filma primila je više od 400 nagrada na festivalima diljem svijeta, a njezina je estetika, kao i način izražavanja satiričkih i političkih tema kroz vizualni eksperiment i crni humor, zaslužila visoku reputaciju.



► Nedeljko Dragić, *Tup-tup*, 1972.

od glavnih tema radova Zagreb filma stanje maloga čovjeka među brojnim ideologijama te njegova primoranost na odlazak iz metropole.

Zamišljanja »metropole«

Vatroslav Mimica, *Samac*, 1958.

Na početku filma glavni junak pati od samoće u modernome društvu. On žudi za tim da se oslobodi osjećaja otuđenja od pojedinaca u metropoli. Zatim počinje živjeti u zanosu, koji je izražen uz pomoć geometrijskih grafika. U posljednjoj sceni glavni junak, zaljubljujući se, nadvladava osjećaj otuđenja. Izgleda kao da se ta scena događa na selu, što se postiže uz pomoć zastora kojim biva ogrnuta moderna metropola.

Vladimir Kristl, *Don Kihot*, 1961.

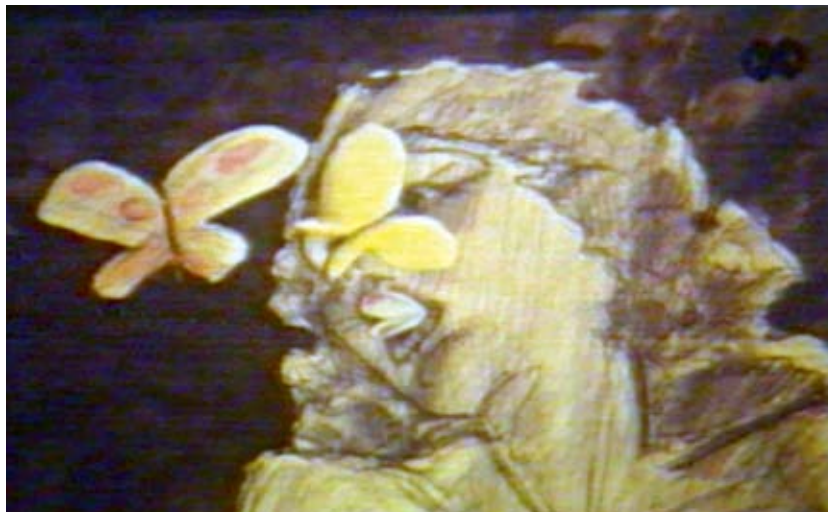
U ovome je filmu metropola prikazana kao bučno, kaotično mjesto, koje predstavlja suprotnost periferiji iz koje dolaze Don Quijote i Sancho Panza. Kada Don Quijote dolazi u metropolu, suočava se s modernom vojskom. Zabluda o vjetrenjačama na selu, koja je ocrтана realistički, postaje mu opsesijom. U posljednjoj se sceni Don Quijote i Sancho Panza vraćaju na periferiju.

Borivoj Dovniković, *Znatiželja*, 1966.

Ovaj se film više od ostalih temelji na metaforičkom prikazu maloga čovjeka, stiješnjenoća među sugrađanima koji mu predstavljaju smetnju. Muškarac s velikom papirnatom vrećom spava na klupi u parku. Odjednom mu se dogode brojne nevolje. Pas, žena, čovjek s biciklom, skupina djece, pijanac i mnogi drugi koji prolaze kraj njega pokušavaju vidjeti što se nalazi u vreći. Na početku se čini da su ljudi koji ga uznemiruju susjedi koji žive blizu parka, no tada mu prilaze turisti, vojnici, čak i vrag, pokušavajući zaviriti u vreću. Tako mali čovjek, glavni junak, pati zbog pretjerane »radoznalosti« ljudi. U posljednjoj sceni odlučuje pobjeći u napušteno mjesto kako bi rastrgao papirnatu vreću. U pustinji se mogu vidjeti dinosaurove kosti.

Nedeljko Dragić, *Tup-tup*, 1972.

U ovome je filmu metropola prikazana kao bučno, kaotično mjesto. Zvuk »tup-tup«, koji dolazi niotkud, uznemiruje glavnoga junaka. Nakon niza apsurdnih radnji koje je napravio, te istodobno s onime što mu se odjednom dogodilo, glavni junak počinje ubijati stanovnike grada i u potpunosti uništava metropolu. Bježi u pustinju, gdje se uspijeva osloboditi iritantnoga zvu-



ka. U pustinji međutim postaje nervozan zbog toga što više ne čuje zvuk »tup-tup«. U posljednjoj sceni pustinja izgleda kao svijet njegove zablude.

▲
Borivoj Dovniković, *Znatiželja*, 1966.

Zdenko Gašparović, *Satiemania*, 1978.

Na početku različiti ljudi koračaju na glazbu Erica Satieja. Čini se da su na putu prema metropoli. U ovome je filmu metropola prikazana kao ovisnički, otrovan i umjetan grad, u kojemu čovjekovu smrt neizostavno prati katastrofa, nasilje, umor ili droga. U posljednjoj sceni ovaj film sugerira da ljudi ne znaju živjeti u metropoli te da na samrti maštaju o periferiji.

Svi ovi zanimljivi prikazi bivanja u »međuprostoru« posljedica su krhkosti Zagrebačke škole crtanoga filma. Krhkost toga fenomena proizlazi iz dvostruke »međuprostornosti«, odnosno »međuprostornosti« Zagreba i »međuprostornosti« animacije kao relativno novoga žanra među drugim praksama vizualnih umjetnosti. Ne samo da je krhkost Zagreba, u prostoru između središta i periferija, odnosno između većih kulturnih utjecaja iz drugih kulturnih, ekonomskih i političkih centara, nego je i krhkost animacije kao discipline ubrzala slom fenomena Zagrebačke škole crtanoga filma. Međutim, ima smisla pretpostaviti da je ta krhkost istodobno odigrala pozitivnu ulogu kao tematska pozadina radova Zagreb filma. Zbog te je krhkosti Zagreb filma kao kulturnoga središta Zagreb mogao stvoriti velike radove koji su dobro izražavali otuđenje individuumu u modernim gradovima, smetenost malih ljudi među brojnim političkim ideologijama te tadašnju jugoslavensku geopolitičku situaciju. Fenomen Zagrebačke škole crtanoga filma rječito svjedoči da, za razliku od ekonomskih i političkih kulturnih sredina, kulturni centri mogu povremeno, uz pomoć lokalne umjetničke prakse, manifestirati nadmoć koju donosi geografska krhkost. ◀

Fenomen Zagrebačke škole crtanoga filma rječito svjedoči da kulturni centri mogu povremeno, uz pomoć lokalne umjetničke prakse, manifestirati nadmoć koju donosi geografska krhkost.

Reinhard Lauer

KRLEŽINE PREDODŽBE
GERMANSKOG SVIJETA

Imali smo u Njemačkoj u osamdesetim godinama prošloga stoljeća pravi boom oko Krleže. Izlazila su njegova djela u njemačkome prijevodu (u izdavačkoj kući Athenäum), mnogo su pisali recenzenti o tome izdanju, i to ne neki sporedni autori u nekim sporednim listovima, nego baš naši najbolji književni kritičari u najboljim novinama. Athenäum je htio izdati sabrana djela Miroslava Krleže u nekih desetak knjiga. Od toga je bilo ostvareno 8 knjiga. Manjkale su još knjige *Balade Petrice Kerempuha*, pjesme i *Legende*, *Izlet u Rusiju* te knjiga općih – neknjiževnih – eseja. Tako je bilo predviđeno i dogovoreno Krležino njemačko izdanje s izdavačem – ja sam fungirao kao urednik gotovo svih knjiga – kad tamo, 1986.?, naklada Athenäum stiže pred stčaj. Lijepa i, zapravo, vrlo potrebna ideja da Nijemci dobiju »svojega« Krležu na njemačkome jeziku propala je, premda je ipak bilo ostvareno osam knjiga. »Lijepa i potrebna ideja«, zašto? Jer je Krleža, veliki europski duh, koji je poznavao i komentirao duhovne događaje iz cijele Eu-

rope, od Francuske do Italije, od Rusije i Poljske do Mađarske, od svih južnoslavenskih zemalja do Engleske, bio osobito vezan za njemačke i austrijske političke, kulturne, filozofske i književne pojave. Od svojih mladih dana pratio je njemač-

Krleža, veliki europski duh, koji je poznavao i komentirao duhovne događaje iz cijele Europe, od Francuske do Italije, od Rusije i Poljske do Mađarske, od svih južnoslavenskih zemalja do Engleske, bio je osobito vezan za njemačke i austrijske političke, kulturne, filozofske i književne pojave. Od svojih mladih dana pratio je njemačke diskurse, čitao njemačke knjige i časopise, razmišljao o austrijskoj nepravednoj politici prema Hrvatima i polemizirao protiv nje. Jednom riječju: bio je nazočan u svim njemačkim područjima i nišama, da ne govorimo o tome da je vladao njemačkim jezikom kao pravi Nijemac, isto kao i francuskim, talijanskim i ruskim.



ke (tu mislim na njemačko govorno područje) diskurse, čitao njemačke knjige i časopise, razmišljao o austrijskoj nepravednoj politici prema Hrvatima i polemizirao protiv nje. Jednom riječju: bio je nazočan u svim njemačkim područjima i nišama, da ne govorimo o tome da je vladao njemačkim jezikom kao pravi Nijemac, isto kao i francuskim, talijanskim i ruskim. Mislim da su Krležina razmatranja o Njemačkoj i Nijemcima od posebnoga interesa baš za Nijemce. Pokušat ću predstaviti nekoliko njegovih sudova i ocjena o Nijemcima i njemačkim stvarima.

U travnju sam imao priliku pregledati Krležinu osobnu biblioteku u njegovu stanu na Gvozdu 23; našao sam ondje, osim velikog broja (možda svih) njegovih djela prevedenih na njemački i druge jezike, znatan broj njemačkih knjiga. Tu su predstavljeni, prije svega, njemački filozofi, primjerice, djela njegovih velikih učitelja Friedricha Nietzschea (Leipzig, 1922, svesci 2, 3–4, 6, 7, 8, 11) i Arthura Schopenhauera (Leipzig, 1916, svesci 1–6). Kantovu *Kritiku čistoga uma* (*Kritik der reinen Vernunft*, Leipzig, bez godine) posudio je od svojega znanca Stanka Iblera – i nije ju vratio (knjiga ima naprijed i straga potpis vlasnika »Stan. Ibler«, mojega tasta). Imao je Goetheove *Patnje mladog Werthera* u hrvatskome prijevodu (Zagreb, 1954), djela Thomasa Manna (*Legenda o Josipu*) i Stefana Zweiga (*Magellan i Fouché*), također u hrvatskim prijevodima. Interesantne, ali vrlo heterogene knjige u njegovoj su privatnoj biblioteci, nadalje, *Das Leben Jesu für das deutsche Volk bearbeitet* Davida Friedricha Strauša (20. izdanje, Leipzig, 1913), Oswalda Spenglera *Preußentum i Sozialismus* (München, 1920), Brechtove *Die Tage der Commune* (Istočni Berlin, 1952; knjiga koja, uostalom, nije razrezana!). I *Mein Kampf* (München, 1935) Adolfa Hitlera je tu među njemačkim knjigama, i to bez ikakvih tragova da je knjiga bila čitana, premda je nezamislivo da Krleža nije tragao u njoj za izazovnim citatima toga strašnog demagoga. Glazba je Krleži zanimala, što pokazuju glasovita glazbena estetika Ferrucija Busonija (*Entwurf einer neuen Ästhetik der Tonkunst*, Insel-Buch 202) i knjiga *Kompozitori o glazbi* (*Komponisten über Musik*), koju je objavio Sam Morgenstern u Münchenu 1956.

Čini se da se za vrijeme Prvoga svjetskog rata, kada je pisao ratne komentare za časopise *Slobodu* i *Hrvatsku riječ*, koristio austrijskim vojnim pravilnikom *Der Soldat: Seine Pflichten und Rechte, Ursachen und Zweck des Krieges* (Wien, 1910) (knjigu je očito posudio od svojega prijatelja Milana Begovića – i nije ju vratio). Višesveščano izdanje Conrada von Hötzendorfa *Aus meiner Dienstzeit* (Wien, 1906–18) podsjeća na Krležin komentar *Barun Konrad* iz 1915. godine, koji je bio kontroverzno i za Krležu negativno interpretiran (Lauer, 2010: 46).

Zanimljivo je da se Krleža, stari obožavatelj Gottfrieda Benna i njegovih medicinsko-bolničkih pjesama, vrlo kasno upoznao s Bennovim medicinskim spisima (*Medizinische Schriften*, Wiesbaden, 1965). Njih je darovao svojedobno njemački lektor, Rupprecht Slavko Baur, 1968. s posvetom »Für den verehrten Dichter Miroslav Krleža«.

Za vrijeme Drugoga svjetskog rata Krleža se itekako zanimao za vojne i strateške stvari. Tako se nalazi među njegovim knjigama aktualno izdanje *Luftwaffe über dem Feind* generala Luftwaffe E. von Loewensterna (Berlin, 1941), u kojoj je mogao naći informacije o novom djelovanju njemačke avijacije u ratnim operacijama. Godine 1942., kada se njemačke trupe kreću prema Staljingradu, Krleža čita, prateći ratne događaje, Clausewitzovu knjigu *O ratu*. U svojem ratnom dnevniku naveo je pod naslovom *Kalendar jedne bitke* sâm svoj izvor: General von Clausewitz: *Vom Kriege. Mit einer Einführung von Graf von u Pariz Schlieffen, weil. Generaloberst und Chef des Generalstabes der Armee und einem ausführlichen Sach- und Namenregister von Oberstleutnant a.D. P. Creutziger* (8. Auflage. B. Behr's Verlag [Friedrich Feddersen], Berlin, 1914). Knjiga se ne nalazi u njegovoj biblioteci, mora da ju je negdje posudio. Od kolovoza 1942., kaže Krleža, prelistavao je Clausewitzu. To su mu:

Stare, poznate stvari. Sve samo po sebi jasno, jednostavno i logično. Prije trideset godina (1912–1942) sve sam to znao, sve smo to znali, sve su to znali napamet. Clausewitz o Bonaparteovom porazu 1812. (Krleža: 535)

Citirao je i preveo 18 velikih odlomaka iz Clausewitzu i izveo iz njega, čini se, neko osnovno znanje o ratu i o neizbježivu porazu njemačke 6. armije. Ali on vidi i predigru, Hitlerove prvobitne uspjehe, kad citira Clausewitzu:

S druge strane poznato je iskustvo da još danas ima u europskim vojskama trupa čije se mase rasturaju s nekoliko pucnjeva. (Krleža: 535)

Tu misli na Čehe, Poljake, Dance, Norvežane, Francuze, Jugoslavena i Grke, koje je Hitler pobijedio u raznim »Blitzkrieg-ima«. O Jugoslaviји kaže:

A Jugoslavija je godine 1941. pala šaptom. Nije nam uopće poznato da su negdje zagrmljeli južnoslovenski topovi. Kralj dijete u vazduhu, a mačak u zapečku. (Krleža, 535)

Na drugome sam mjestu analizirao sve citate iz Clausewitzu (Lauer, 2011) i došao do zaključka da se Krleža rijetko kada nalazio u takvoj suglasnosti s nekim autorom kao s Clausewitzom:

Za vrijeme Drugoga svjetskoga rata Krleža se itekako zanimao za vojne i strateške stvari. Tako se među njegovim knjigama nalazi aktualno izdanje *Luftwaffe über dem Feind* generala Luftwaffe E. von Loewensterna (Berlin, 1941), u kojoj je mogao naći informacije o novom djelovanju njemačke avijacije u ratnim operacijama.

Međutim, sve to što se zbiva, pripada u parafraze Clausewitzovih teza, dijagnoza i prognoza. Pomnoživši masu sa deset, tu se nema šta da se dopiše, niti da se otpiše. (Krleža, 551)

Velik dio Krležinih eseja posvećen je njemačkim temama, prije svega, između 1926. i 1931., njemačkoj književnosti. Mislim da su njegove izjave o nekim piscima i, uopće, o njemačkim stvarima, baš zato što su vrlo subjektivne, od velikoga interesa za Nijemce. Prva knjiga *Eseja* (Krleža, 18, Zagreb, 1961) otvara se velikim esejem o Rilkeu. Rainer Maria Rilke pripada u one pjesnike koje Krleža obožava. Rilke je bio, uostalom, u mladim godinama kadet, kao i Krleža sâm, pa to od početka stvara stanovitu simpatiju. Visoko cijeni on Rilkeovu slikovitost, koja je, zapravo, uvijek vrlo konkretna:

Od najsavršenijih njegovih pjesama u knjiži, koju nije bez razloga krstio »Slikovnicom« [Das Buch der Bilder], pa sve do »Devinskih elegija« [Duineser Elegien], jeremijade u deset pjevanja, u kojoj je mislio da ostavlja sintezu svoga stvaranja, Rilkeova lirika znači trajanje bujne slikovitosti. (Krleža, 18, 15)

Krleža se divi čak i Rilkeovoj metafizičnosti i apstraktnosti, koje inače kod drugih autora kritizira, kad kaže da Rilke u »Knjizi o satovima« (Das Stunden-Buch) »pogleda u oči siromaštva, bijedi i smrti, da stvori za sebe ličnu stvarnu podlogu o spoznaji posljednjih stvari«, [...] da »dublje nije mogao da zagleda u dublinu smrti, nego što je pogledao u svom goetheovski savršenom završetku svoje prve savršene knjige« (Krleža, 18, 33). Što kaže o »Orfejskim sonetima« (Sonette an Orpheus) i njihovu sinkretističkom poimanju svijeta zvuči kao oduševljeni, kod Krleže inače vrlo rijedak hvalospjev:

svaki sonet stakleni je prostor bez dna, koji u polumraku gasne pun odraza slika i djevojačkih smiješaka, oblika svakodnevnih, pretvorenih u odrazu stakla, srebra i žive u riječi lagane kao dašak, mrena i odsjaj na srebrnoj plohi amalgama. Mnogozvučna svjetlost glasnog neba u odrazu mesnate školjke kakvog zaboravljenog cvijetka, svijetovi na rubu jedne latice, gledani pod lećom i povećalom ženskastog zanosa. (Krleža, 18, 44)

Pokazujući se majstorskim prevodiocem, Krleža je svoj esej o Rilkeu obogatio mnogobrojnim prijevodima iz njegove poezije. Isto vrijedi za Krležin esej o njemačkom ekspresionizmu, *O nemirima današnje njemačke lirike* (1931). Poznato je da je Krleža, iako privremeno sâm pod utjecajem toga pomodarskog pravca, bio načelno nesklon ekspresionizmu, koji mu je bio odviše apstraktan, nervozan, dekorativan, pa i komercijaliziran (Lauer, 1984). Ipak je u svojem

eseju našao pregršt pjesnika i pjesama (koje je i prevodio), kojima predstavlja noviju njemačku liriku sa svojega stajališta. O Hofmannsthalu piše da njegova poezija crpi svoje glavne motive još iz romantičarskog izvora i da nije jako originalna; »počeo je s lijepim talentom«, ali je poslije »zatajio« (Krleža, 13, 280). Slično se je Krleža izrazio i o Stefanu Georgeu: on navodno nastavlja staru gnjilu i prokletu tradiciju, ali je, svejedno, gledao jasnije »mnoge aktualne njemačke društvene laži« nego razni lijevi sociolozi i političari (Krleža, 13, 140). Pisao je Krleža i o Jakobu Wassermannu – dobar, ali plitak romanopisac – i o Hermannu Bahru – uvijek aktualan svaštarac i »neozbiljni brbljavac, neka vrsta intelektualnog Polonija« (13, 164). S druge strane Krležin je veliki uzor Karl Kraus. Ne samo da je napisao jedan od svojih najboljih eseja o Krausu nego se služi glede kritike jezika i riječi istim metodama kao Karl Kraus. Esaj *Uspomeni Karla Krausa* (1938) razgovor je između austrijskoga pjesnika (»veličine austrijske poezije«) i Krleže u zagrebačkoj »Esplanadi«, u kojem, prvo, Austrijanac tvrdi da je Kraus »prije svega, čifutski sveznadar, starog, obrezanog, pravovjernog kova« – uostalom, »Austrijski poeta i sam je pripadao izraelitskoj vjeroispovijesti« (18, 173). U tom se stilu Krausu podmeće štošta: Kraus je »uhodarsko zanovijetalo i znatiželjno bablje uho, vrlo opasan za prepričavanje sitnih diskretnosti, taj je čovjek bio poznat zbog svojih neistinitih, zlonamjerno lansiranih vijesti, a pretvorljiv isusovački, on bi se kao nevina kokoš čudio tim lažima, kad su se uveličane vraćale do vlastitog mu stola u obliku skandala« (18, 175). On je navodno »čovjek bez svog unutarnjeg lica, imitator, conférencier, Überbrettldeuse«, »zavidnik i zlobnik«, »monoman, manijak, teško opterećeni psihopat, poeta srednjonadaren«, »grbavac po građi svoga tijela, grbavac po prirodi, s unutarnjim profilom iznakažena čovjeka, histeričan, svadljivac, nervozno razdražljiv, samovoljan, hirovit, kolebljivac, koji pada iz jedne krajnosti u drugu« (18, 177/178). Na taj tekst, koji je gospodin A. izgovorio bez predaha, u jednom zamahu, sugovornik (recimo, da je to sam Krleža) odgovara citatom iz *Hamleta* te počinje braniti Krausa:

Karl Kraus zabio je sebi u svoju tvrdoglavu koncepciju, da će budućim pokolenjima ostaviti zbirku gluposti i kriminalnih podataka o jednom vremenu, koje je samodopadno sebi skovalo najslavniji, najmegalomanski ukrasni pridjev, dostojan najsvjetlijih historijskih perioda, i prozvalo se samozvano: »Velikim«. (18, 192)

»Jednoga dana«, kaže Krleža na kraju, »i on će moći za sebe da kaže, kako 'ne će sav umrijeti', a ono, što će ga preživjeti, nesumnjivo govori kao živo svjedočanstvo o tome, kako pjesnik

Pisao je Krleža i o Jakobu Wassermannu – dobar, ali plitak romanopisac – i o Hermannu Bahru – uvijek aktualan svaštarac i »neozbiljni brbljavac, neka vrsta intelektualnog Polonija« (13, 164). S druge strane, Krležin je veliki uzor Karl Kraus. Ne samo da je napisao jedan od svojih najboljih eseja o Krausu nego se služi glede kritike jezika i riječi istim metodama kao Karl Kraus.

može ostati čovjekom i onda, kada je svoje čovjekoljublje propovijedao bez ikakve (frazerski naglašene) moralističke ili političke namjere» (18, 195). Krležin tekst o Karlu Krausu ima tu stilističku specifičnost da u njemačkome prijevodu, s konjunktivom neizravnoga govora, djeluje još uvjerljivije nego u originalu. Kad je Karl Kraus u siječnju 1933. nastupio u Zagrebu, sreli su se Kraus i Krleža na istoj terasi »Esplanade«. Kraus se koristio Krležinim tekstom *Karl Kraus o ratnim stvarima* (1929) (o drami *Die letzten Tage der Menschheit*) kao reklamom na svojim prospektima. Kako s Krausom, imao je Krleža susret i s Georgeom Groszom, svojim najomiljenijim njemačkim slikarom. Grosz je imao u 1932. godini izložbu u umjetničkom paviljonu u Zagrebu. Groszovoj drastičnoj društvenoj kritici, njegovoj »negaciji suvremenog kaosa i besmisla« (18, 247), njegovim neuljudnim i morbidnim tipovima u bezdušnom modernom velegradu Krleža je posvetio već 1926. genijalan tekst. Krleža je od Grosza dobio trajnu inspiraciju.

Od njemačkih je klasika Heinrich von Kleist Krležin izraziti ljubimac. Vidi u njemu golem, nesvakodnevno književni talent sa »živim, divljim i elementarnim snagama i zanosom« (13, 119), koji se razvijao u teškom, nemirnom, suludom životu do svoje mladenačke smrti, koja je bila »logičan epilog dugotrajne i mučne napetosti« (ibid.).

Poznato je da Krleža razne svoje kolege, među njima baš i one najveće, nije volio i negativno se o njima izražavao. To vrijedi za Tolstoja i Dostojevskog, ali i za Thomasa Manna, Bertolta Brechta i druge njemačke pisce. O Thomasu Mannu napisao je vrlo zloban tekst *Thomas Mann u Parizu* (1927). Ondje se izruguje njemačkomu piscu, koji je u Parizu nastupao kao »ambasador njemačkog duha«, trabunjajući o pomirbi, razumijevanju, demokraciji i miru. Krleža denuncira Mannov *Pariški izvještaj* (*Pariser Rechenschaft*) pretjeranim telegramskim stilom (Lauer, 2002). Potkraj života priznao je Krleža Enesu Čengiću da je ipak od Thomasa Manna »štošta naučio« (Čengić, 1985, IV, 104).

Velika ljubav i beskrajno razumijevanje govori iz Krležinih kratkih tekstova koje je napisao o njemačkim skladateljima, o Mozartu, Beethovenu i, pogotovo, o Bachu. O Mozartu piše:

U čemu je njegova tajna? On progovara o osjećajima duboko ljudskim s takvom neposrednošću da ni danas nije prestao da djeluje sugestivnom snagom svoga dara podjednako intimno i moćno, kao što je iznenađujući djelovao na relativno uzan krug svojih muzičkih simpatizera. (19, 345)

Kod Beethovena, koji mu je »nesumnjivo preteča romantizma«, vidi kako se romantičarski lirizam pretapa u zvjezdanim, svemirskim

razmjerima sa zagonetnim tajnama ljudskog života. Ljubav i mržnja, plemenite i bijedne strasti, društveni sudari novog građanskog medija u nastajanju, naivno zaljubljeno maštanje o tajanstvenosti davno već nestalih civilizacija, bolećivo sentimentalna igra spolova, bogata slikovitost sa poniranjem u prirodne ljepote, misaono nesnalaženje pred vrhunskim zagonetkama, sve se to rješavalo romantičarskom formulom »gigantske, univerzalne svijesti«, koja se javlja kao poetska inspiracija »prometejskog titanizma«, s naivnom iluzijom o definitivnom saznanju kao takvog. (19, 320)

Beethoven, naglašava Krleža, nije bio »solistički odvojen« ni od glazbe svoga vremena ni od aktualnog političkog i društvenog života. Premda, »kao po nekom paklenom planu«, lišen sluha, »Beethoven ipak, uprkos svemu, odudara od svake banalne mjere svoga vremena«. (19, 321)

O Bachu Krleža piše samo nekoliko rečenica, ali u njima je uhvatio srž Bachove glazbe, koju obožava:

Njegova je muzika prolegomena svih budućih muzičkih varijacija, razlistavajući se u bogatoj parafrazi svega što je izgovoreno muzički do njega, da bi se preko čitavog baroknog raspona uzvisila u smionim lukovima muzikalne asimptote iznad sveukupne evropske muzike onog perioda. U punoći blistave harmonije ova muzika J. S. Bacha suvereno svladava sve i najsloženije hirove svih instrumenata: od klavira i roga do orgulja, od violina i violončela do ljudskoga glasa. (19, 331)

Ima kod Krleže također izjavâ o Händelu, Bruckneru, Brahmsu, Hindemithu, uvijek pametnih, ali ne takvo oduševljenih kao što su one o Mozartu, Beethovenu i Bachu. Razumije se da ovdje nismo mogli citirati sve što je Krleža izjavio o njemačkoj kulturi. Ali vidi se da su mu njemačka filozofija, književnost i glazba vrhunske vrijednosti, koje su maksimalno utjecale na njegov duhovni profil. Baš zato je i važno da Nijemci uzmu njegove ocjene i karakteristike u obzir.

Naravno da je, ocjenjujući političke prilike u Njemačkoj i Austriji, mnogo kritičniji. U lucidnom eseju *Evropa danas* (1933) spominje usput, analizirajući opasne kriptomilitantne antagonizme koji vladaju u Europi, da su Kant i Hitler »samo pojave, koje traju bez početka u beskrajnom nizu varijacija« (13, 14). Kant, autor traktata o vječnome miru, i Hitler, novopečeni njemački vođa i uskoro začetnik Drugoga svjetskog rata, to su dva stožera, između kojih se odvijaju njemačke stvari. Kant stoji za njemačku filozofiju, književnost, glazbu i kulturu općenito; Hitler za opasnu snagu i revanšističku politiku, koja prijeti cijeloj Europi. Krleža, naravno, nije cijenio Hi-



Poznato je da Krleža razne svoje kolege, među njima baš i one najveće, nije volio i negativno se o njima izražavao. To vrijedi za Tolstoja i Dostojevskog, ali i za Thomasa Manna, Bertolta Brechta i druge njemačke pisce. O Thomasu Mannu napisao je vrlo zloban tekst *Thomas Mann u Parizu* (1927). Ondje se izruguje njemačkomu piscu, koji je u Parizu nastupao kao »ambasador njemačkog duha«, trabunjajući o pomirbi, razumijevanju, demokraciji i miru. Krleža denuncira Mannov *Pariški izvještaj* (*Pariser Rechenschaft*) pretjeranim telegramskim stilom (Lauer, 2002). Potkraj života priznao je Krleža Enesu Čengiću da je ipak od Thomasa Manna »štošta naučio« (Čengić, 1985, IV, 104).



Krležin sud na kraju glasi: »Nijemac je krut ali ima nešto čudno životno u sebi« (Čengić, I, 64). Nijemci bi imali razloga da budu ponosni što ih je tako vidio veliki Krleža. Mislim da je najvažnija odlika njegovih razmišljanja dijalektika ili dualizam, kako on kaže: on nikada ne gleda samo jednu stranu, recimo sjajnu filozofiju, književnost i glazbu Nijemaca, nego i onu drugu, pretjeranu samosvijest, ratobornost, okrutnost ... Nijemci bi mogli, da čitaju Krležu, štošta naučiti o sebi.

tlera i od početka je vidio da on nikada ne može dobiti rat:

On je mogao da ratuje dugo, on je mogao da čitavu Evropu i čitav svijet da gurne u rat. Njegova ideja takozvane jedinstvene Evrope mogla se makar prividno i kratkotrajno ostvariti da je potisnuo Rusiju barem do Urala. A da se nije umiješala Amerika u rat u Evropi, Hitler bi ratovao možda još nekoliko godina. (Čengić, I, 46)

Zanimljivo je kako Krleža gleda na pakt između Hitlera i Staljina. Njega »sve u vezi s paktom« nije iznenadilo. »Ja mislim dijalektički otkad živim«, kaže, »u tom pogledu sam stoprocentno marksist. Uvijek kad razmišljam mislim sa 'da' i 'ne', a nikada sa 'da' ili 'ne'. [...] Dakle, uvijek razmatram situaciju dualistički« (Čengić, 3, 259). Bio je stopostotno protiv pakta i govorio da je pakt »svinjarija prvog reda«. Ali, s druge strane, morao je priznati da je pakt imao i svoju logiku (ibid.). Znači da je vidio u Hitleru ne samo dobrog govornika (Čengić, 4, 104) nego i neobičnu snagu i volju, a nikako nije smatrao da to je luđak ili bedak. Enes Čengić zapisao je 25. ožujka 1980. Krležine riječi:

Nije Hitler ni najmanje kretenski tip, kako za njega kažu. On je prosječan čovjek, i da je skinuo svoje karakteristične brkove mogao je da bude bilo tko. On je čak elegantan. On dobro hoda, dobro se vlada, kao figura je elastičan. Ukratko, najprosječniji Švabo koji je trajno govorio stvari koje su svi mislili.

Onda se Krleža još jedanput vratio tomu predmetu s prognozom:

Svi su tako mislili (o Versailleskom ugovoru, o nezasluženom porazu itd.), ništa on (Hitler) tu nije izmislio. I danas je tako. Nisam siguran da se prekosutra Germanija neće ponovo javiti kao problem okružen malim narodima. Čudan je to mentalitet. Poslije totalnog poraza, digli su se ponovo iz pepela i ruševina. Iz ruševina do snage broj jedan za tri decenije. I neka prođu još dvije decenije,

nisam siguran da im se ponovo neće javiti samosvijest o snazi. (Čengić, IV, 46–47)

(Tih je dvadeset godina u međuvremenu prošlo, a vidimo, stvarno, da u sadašnjoj krizi Njemačka opet ima odlučnu ulogu.)

O ulozi Njemačke i Nijemaca (ovaj put svakako bez Austrije) razgovarao je u kolovozu 1972. s Enesom Čengićem, a to je, možda, njegova najvažnija izjava glede toga predmeta:

Uloga Njemačke postaje jedan od odlučujućih faktora u svijetu i taj utjecaj normalno sve više raste. Takav golem materijalni potencijal razvija i samosvijest kod samih Nijemaca, jer ako uzmemo Njemačku u određenim razdobljima, vidjet ćemo da je ratovala s čitavim svijetom. U ovome ratu 1941. godine gotovo je osvojila Evropu. A i kad je bila potpuno oborena na koljena, ona je u roku od deset godina postala ponovo partner u međunarodnim razmjerima. Pa to, izvinite, mora rađati samosvijest o moći i snazi, koja je pozitivan poticaj, ali koja jednoga dana može iskočiti kao opruga, kao feder. (Čengić, I, 63)

A dodao je još ovo svojevrsno priznanje:

Nisam neki naročiti germanofil, premda nisam ni germanofob, ali ne mogu u svojoj svijesti odabrati ni jedno poglavlje, a da u njemu nema Nijemaca i Talijana. Od njih smo učili i pisati i govoriti i misliti, naročito od Nijemaca od Hegela do Marxa i od Marxa do danas. (ibid.)

Krležin sud na kraju glasi: »Nijemac je krut ali ima nešto čudno životno u sebi« (Čengić, I, 64). Nijemci bi imali razloga da budu ponosni što ih je tako vidio veliki Krleža. Mislim da je najvažnija odlika njegovih razmišljanja dijalektika ili dualizam, kako on kaže: on nikada ne gleda samo jednu stranu, recimo sjajnu filozofiju, književnost i glazbu Nijemaca, nego i onu drugu, pretjeranu samosvijest, ratobornost, okrutnost ... Nijemci bi mogli, da čitaju Krležu, štošta naučiti o sebi. ➤

Literatura

- Čengić, Enes. 1985. *S Krležom iz dana u dan*. Zagreb.
- Čengić, Enes. 1990. *Post mortem*. Zagreb.
- Krleža, Miroslav. 1953–1969. *Sabrana djela*. Zagreb.
- Lauer, Reinhard. 1984. *Miroslav Krleža und der deutsche Expressionismus*. Göttingen.
- Lauer, Reinhard. 2002. *Studije i rasprave*. Zagreb.
- Lauer, Reinhard. 2010. *Wer ist Miroslav K.? Leben und Werk des kroatischen Klassikers Miroslav Krleža*. Klagenfurt/Celovec.
- Lauer, Reinhard. 2011. Krleža i Clausewitz. U zborniku: *Kronika Zavoda za povijest hrvatske književnosti, kazališta i glazbe Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti*. Novi tečaj, godina XIII, broj 26–27. Zagreb, str. 22–35.

Radoslav Katičić

RAZLIKE ZGODE LJUVENE

O Ježićevu prijevodu *Amarukine stotine*

Tu je. Knjiga. Već nekoliko mjeseci može svakomu tko to želi ležati na stolu. Svatko tko to želi može ju rasklopiti i pogledati što piše u njoj. Naslov joj je *Amarukina stotina. Stotina prizora ljuvenih*. To je kritičko izdanje klasične indijske pjesničke zbirke s paralelnim prijevodom, koji želi, koliko je to moguće, biti i prepjev. Tekst se donosi prema rukopisima zapadne recenzije. Opširnu popratnu studiju napisao je Mislav Ježić, on je kritički uredio izdanje izvornoga teksta, opremio ga je potrebnim aparatom, prepjevao je čitavu zbirku, pjesmu po pjesmu, na hrvatski i napisao iscrpno tumačenje za svaku. To dakle držimo u ruci kad rasklopimo tu knjigu.

Knjiga je nevelikoga formata. Da je tek malo tanja, bila bi džepna. Ona je ipak velik pothvat, *ars libraria* u pravom i najljepšem smislu. Zahtjevna je i svojim slojevitim sadržajem i materijalnom pojavom. Trebalo je svladati oboje. Njezin urednik je u takvim poslovima prokušani Bojan Marotti, Ivica Belinić dao je idejno rješenje ovitka, a oblikovao ju je Franjo Kiš. Svi spomenuti, od izdavača teksta i prevoditelja, pa do oblikovatelja stvorili su knjigu nenametljivo lijepu. Ugodno ju je držati u rukama, a njezine boje, snažne i suspregnute kao da ju predodređuju da leži na stolu obasjana popodnevnim jesenskim suncem. Diskretnoj ljepoti knjige ne malo pridonose i slike reproducirane iz ilustriranog rukopisa *Amarukine Stotine* ispisanog na palminu lišću koji se čuva u Muzeju Rietberg u Zürichu.

Tu je knjigu izdala naklada arTresor u Zagrebu godine 2011., a za izdavača potpisuje Silva Tomanić Kiš.

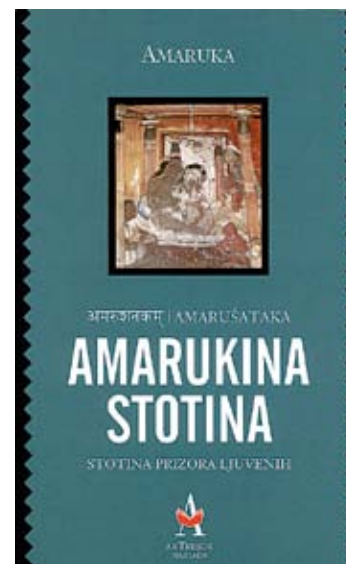
Pojavljivanje te knjige, opremljene i skromno i zahtjevno, u hrvatskoj je kulturi velik događaj. To nije svakomu uočljivo na prvi pogled, pa je zato potrebno objasniti što ta knjiga jest i što nam znači. *Amarukina Stotina* jedno je od najznatnijih i najcjenjenijih djela klasične sanskrtske lirike. Pjesnik Amaruka stoji uz bok pjesnicima Kālidāsi i Bhartṛhariju i po tome je

nedvojbeno jedan od vrhunaca stare indijske književnosti. A time, dakako, i svjetske.

Tu sebi sad valja predočiti što znači prijevodna književnost, pogotovu malim narodima kojima prijevodi velikih djela pružaju priključak na visove svjetske književnosti i razvijaju književni jezik odmjerujući ga o književna remek-djela velikoga svijeta. Treba se samo sjetiti što za izgradnju hrvatskoga književnog jezika znači prijevod *Biblije* ili dva velika Homerova epa kako ih je znalački i darovito prepjevao Tomo Maretić. Doista, bili bismo vrlo siromašni bez toga. Uspjeli prijevodi velikih djela postaju domaća klasika i ne mogu se više izlučiti iz vlastite nacionalne književnosti.

U tom smislu prolazi hrvatska književnost ovih godina osobito živahno razdoblje. U kratkom vremenskom razmaku pojavili su se vrlo znatni i vrlo uspješni prijevodi vrhunskih djela svjetske književnosti. Tu je cijeli Shakespeare u vazda vrsnom prijevodu Mate Marasa, Goetheov *Faust* u sjajno kongenijalnom prijevodu Ante Stamaća i Tassov *Gerusalemme liberata* u majstorskom prijevodu Mirka Tomasovića. U tom nam valu nailazi i Mislav Ježić svojim prijevodom *Amarukine Stotine*. Doista, kad prođe nešto vremena i stanemo iz nekoga odmaka gledati unatrag, pokazat će se razgovijetno da je vrijeme u kojem sada živimo u tom pogledu vrlo znatno.

No tu nam se sada valja usredotočiti na Mislava Ježića i njegov prijevod *Amarukine Stotine*. To je pak vrhunsko djelo klasične sanskrtske lirike. Da bi se razumjelo što to znači treba vrlo jasno reći da takvo svrstavanje toga djela ne valja shvaćati u komotnom uobičajenom značenju tih riječi. Kad se o djelima na sanskrtu radi, onda oznaka klasičan ima vrlo specifično značenje. Ovamo ne ide vedska književnost, niti epska, jedna i druga gromadna i vrhunski vrijedna, nego je to književnost mlađa od obojih, književnost vrlo svojeobraznih obilježja. Glavno joj je obilježje klasični stil, na sanskrtu se to zove *kāvya*, što doslovno znači pjesnički. Etimološki



▲ Naslovnica *Amarukine stotine*

Amarukina Stotina jedno je od najcjenjenijih djela klasične sanskrtske lirike, što znači, stare indijske književnosti. Uspjeli prijevod takva djela postaje domaća klasika.



▲ Predstavljanje knjige u Splitu
2. ožujka 2012.

Premda je Amaruka jedan od najpoznatijih pisaca sanskrske klasike, o njemu znademo vrlo malo. Ne znamo gdje se je rodio niti gdje je živio i djelovao. Ne znamo niti gdje je umro. A i vrijeme kada je živio možemo odrediti samo približno i bez konačne sigurnosti. Po tome kada se prvi put spominje znamo da je živio prije godine 750. poslije Krista, a po njegovu stilu razabiremo da nije svoje pjesme pjevao prije 7. stoljeća.

je pak to kao indoeuropska riječ srodno s našim *kovati*. Utemeljeno je na starodrevnoj predodžbi da se pjesnički i svaki umjetnički tekst kuje kao da je užareno željezo. Sanskrska klasična književnost nije samo pjesnička, ona je i prozna, osobito pripovjedačka. No za klasično sanskrsko pjesništvo najkarakterističniji su motivi pohvala vladara i ljubavna lirika.

Pjesnik kojega nam Mislav Ježić predstavlja u toj knjizi i time ga uvodi u optjecaj hrvatske književnosti jedan je od najcjenjenijih i stoga najpoznatijih od svih pisaca u riznici sanskrske klasike. Karakteristično je za indijsku kulturu da usprkos tomu o njem znamo vrlo malo. Čak mu ni ime ne znamo točno i sigurno. U rukopisnoj predaji kakva je došla do nas susreće se u više inačica. Najpoznatija i najproširenija je *Amaru*, druga je inačica *Amaruka*. Za nju se čvrsto odlučio naš prevoditelj. A susreće ih se još pet: *Amarū* i *Amarūka*, pa *Amara*, *Amaraka*, *Amraka*. A i inače o tom pjesniku kojemu ne poznamo točno ni ime znamo vrlo malo. Ne znamo gdje se je rodio niti gdje je živio i djelovao. Ne znamo niti gdje je umro. A i vrijeme kada je živio možemo odrediti samo približno i bez konačne sigurnosti. Po tome kada se prvi put spominje znamo da je živio prije godine 750. poslije Krista, a po njegovu stilu razabiremo da nije svoje pjesme pjevao prije 7. stoljeća. Po tome se zaključuje da je Amaruka najvjerojatnije živio u 7. stoljeću poslije Krista ili najkasnije u prvoj polovici 8. stoljeća.

O njegovu pak zavičaju i o mjestima gdje je djelovao i stvarao i o tome kakva je bio roda zna se još manje pouzdanoga. Ima naznaka da je bio južnjak, da mu je teluški, dravidski jezik telugu, bio materinski, a po istančanim preljevima njegova klasičnog stila dalo bi se zaključiti da pripada sjevernim predjelima poluotoka Dekana južno od gorja Vindhya. S toga su nam područja u 7. stoljeću poznata kraljevstva dviju dinastija: Čalukya i Pallava. Amaruka je vjerojatno živio i stvarao u kojem od njihovih gradova i na kojem od njihovih dvorova. No sve su to samo nagađa-

nja potaknuta vrlo tankim naznakama. Sigurno od svega toga nije ništa.

Pripadniku naše europske kulture jako je neobično što se o životu jednog od najvećih pjesnika stare Indije tako malo zna. Mi živimo u sasvim drukčijem svijetu i naša kulturna predaja uključuje vrlo pomnu brigu za povijesne podatke o važnim piscima, osobito našim klasičnima. Još od antike počeli su se zapisivati podatci o njima, a veliki filolozi u kraljevskoj knjižnici egipatske Aleksandrije pobrinuli su se da svemu potomstvu ostave ne samo valjano obrađene i pomno utvrđene tekstove klasičnih grčkih pisaca, nego i najvažnije podatke o njihovom životu i djelima. To je svima nama, baštinicima helenističke kulture, udarilo pečat pristupu književnosti i slici koju sebi gradimo o njoj.

Sasvim drukčije je to u indijskoj kulturnoj predaji. Arapi su zajedno s drugom baštinom helenističke kulture preuzeli i tu brigu o povijesnim podacima. U prvoj polovici 11. stoljeća arapski pisac Albīrūnī, pošto je dobro upoznao Indiju, za svoje je Arape zabilježio ovo: *Indijci na žalost ne obraćaju mnogo pažnje tome kako se događaji povijesno odvijaju; vrlo su nemarni pri nabranjanju povijesnoga slijeda svojih kraljeva i kad se od njih uporno traži objašnjenje, a oni ga ne znaju dati, odmah počnu pričati bajke*. U tim je riječima naša kultura, koje je islamska samo vrlo moćan i važan ogranak, sasvim izravno suočena s indijskom.

Naš pjesnik Amaruka, kako nam se pokazuje u indijskoj predaji, izvrsna je potvrda ispravnosti opažanja oštroumnog arapskoga promatrača. Kada nastojimo, što je nama kao pripadnicima svoje kulture potpuno nezaobilazno, smjestiti Amaruku, makar i samo najpribližnije, u povijesno zbivanje, tapamo u mraku i jedva nešto možemo nesigurno napipati. Ali ako je do bajke, zapisana je, i tako nama predana, osobito maštovita i dojmljiva do groteske. Teško je probavljiva svakomu tko je školovan na helenskim uzorcima. Ta je predaja o Amaruki, pjesniku ljuvenih zgoda, došla do nas gdje ju ne očekujemo. U tekstovnoj predaji indijske filozofske književnosti. Junak te priče i nije Amaruka nego vedantinski filozof Šaṅkara, najveći od svih koji su učili da doista postoji samo jedno i da nema ničeg drugoga uz to jedno. U spisu o životu i naučavanju toga velikog učitelja vedantinske filozofije pripovijeda se jedna vrlo neobična pripovijest. U njoj se kaže da je taj učitelj, po indijskom običaju, vodio raspravu s velikim učiteljem jedne druge filozofske škole. Na svim područjima o kojima su raspravljali on ga je svima na očigled potpuno nadmašio i ostao tako neosporan pobjednik. No supruga toga drugoga učitelja, koja je zapravo bila utjelovljena Sarasvati, božica govora i učenosti, izumiteljica sanskrt i pokroviteljica znanosti i umjetnosti, nije se mogla

pomiriti s tim porazom. Izazvala je Šaṅkaru na raspravu o ljubavnom umijeću. On se sad našao u vrlo neugodnu položaju. Kao mudrac on se bio odrekao svih svjetovnih užitaka, pa o vođenju ljubavi nije mnogo znao. U toj bi raspravi nužno ostao poražen i tako izgubio stečeno prvenstvo. A kad bi se uputio u to i u raspravi pokazao nadmoćnim, ispao bi mudrac licemjer. Jer, odakle mu to znanje?

Da nađe izlaz iz te nedoumice, zatražio je odgodu od mjesec dana i sa svojim učenicima krenuo svijetom. Tako je došao u grad gdje je upravo bio umro kralj Amaru i njegove su brojne žene ljuto tugovale za njim. Šaṅkara je zamolio svoje učenike da pričaju njegovo tijelo, a sam je silom svoje yoge ušao u mrtvo kraljevo. Taj je na veliku radost svojih žena tako oživio i sa svojim je ženama vodio ljubav na sve zamislive načine. Mudrac i učitelj tako je skupljao veliko iskustvo, ali ne u svojem tijelu. Uz to je Šaṅkara u tijelu kralja Amarua proučio knjigu o ljubavnom umijeću (*Kāmasūtra*) i sam napisao drugu o svojim iskustvima sa kraljevim ženama. Suočivši se onda za mjesec dana sa svojom izazivačicom u raspravi o ljubavnom umijeću, izašao je i iz te rasprave kao neosporan pobjednik. A knjiga koju je napisao o svojim ljubavnim iskustvima u tijelu kralja Amarua s njegovim ženama, to je zbirka pjesama o stotinu ljuvenih prigoda koje je ispjevao Amaru ili Amaruka.

Tako Indijci o svojem velikom pjesniku ne znaju ništa reći da bi ga smjestili u povijesno zbivanje, ali, kada baš treba, pripovijedaju pripovijest. Nju će teško probaviti svatko kojemu je doživljajnost utemeljena helenski jer gotovo da prenapreže granice dobra ukusa. Ta nam pripovijest dakako o životu i djelu velikoga pjesnika ne kazuje ništa, s povijesti nema baš nikakve veze, a ipak kazuje ono što je Indijcima tu važno. To što kazuje vrlo je slojevito. Ovdje se ne može ulaziti u to. Ali se na kraju krajeva dađe svesti na tvrdnju da je Amaruka među pjesnicima i piscima o ljubavnom umijeću ono što je Šaṅkara među učiteljima filozofije. Tomu se mišljenju možemo priključiti ili ne, ali ono se sigurno ne izriče olako i u tekstovnoj predaji ima ozbiljnoga temelja.

A što za razliku od smještanja u povijest i zemljopis o Amaruki ipak sigurno znamo? Na koja nam pitanja indijska tradicija ne uskraćuje odgovor? To je tekstovna predaja njegove zbirke od nekih sto pjesama. Ona se mnogo čitala i proučavala. To znači da se mnogo prepisivala. Uz nju su se pisali i komentari. Zbirka je došla do nas u oko 450 rukopisa, od njih oko 250 bez komentara i oko 200 s različitim komentarima. Odatle se razabire kako je težak zadatak morao svladati naš prevoditelj Mislav Ježić kada se je pothvatio toga da pripremi kritičko izdanje Amarukine *Stotine*. U tu se je svrhu, dakako, znalački poslužio svim dosadašnjim izdanjima

i istraživanjima na području kritike teksta zbirke toga velikog pjesnika. Očuvani rukopisi nisu stariji od 16. stoljeća. Samo njihovom pomnom usporedbom može se s utvrđivanjem izvornoga teksta prodrijeti dublje u prošlost. Svi se rukopisi svojim tekstom razlikuju jedan od drugog, ali ne u jednakoj mjeri. Razvrstavaju se u recenzije koje nastavljaju starije redakcije. Njih je u svemu četiri: južnoindijska, istočna bengalska, zapadna i »miješana«. Komentari su, bar oni važniji, svi stariji od rukopisa. Među komentatorima čini se da su trojica kraljevi! To je sasvim osobita počast istančanomu pjesniku. Razumije se da se u takvoj predaji postavljaju brojna pitanja autentičnosti pojedinih pjesama koje se pripisuju Amaruki i njihove izvorne pripadnosti njegovoj *Stotini* te njihova prvotnog poretka u njoj. Mislav Ježić rješava ta pitanja vrlo pomnjivo u prvom redu na temelju tzv. niže kritike, zasnovane na podudarnostima rukopisa, ali i više kritike, one koja uzima u obzir cjelinu djela i njegovo umjetničko oblikovanje. Izdao je zbirku prema zapadnoj recenziji, ali je u kritičkom aparatu zabilježio sve u čem se ta recenzija razlikuje od drugih. Treba vrlo jasno reći da je to golemo postignuće u koje je uloženo velik trud. Bio je plodan. Zahvaljujući izdavaču Mislavu Ježiću i nakladniku arTresoru imamo sada dobro dokumentiran i potpun tekst Amarukine zbirke. Svatko može posegnuti za njim.

Amarukin stil u kontekstu sanskrtske klasične književnosti izričito je jednostavan. Ne udaljuje se drastično od prirodnoga izražavanja. Izraz mu je u svojoj pomnoj kićenosti uvijek umjeren i skladan, odlikuje ga jasnoća i staloženost. To naravno ne znači da je nama uvijek lako razumjeti ga i da nam od prve otkriva sve što kazuje. Ipak je to prava indijska klasična poezija, kićena i zahtjevnja, kojom se treba zauzeto baviti kako bi otkrila sve što pruža i donosi. Ona tek nije tamna i ezoterična do zagonetnosti, nije uskovitlana od osjećajne uzburkanosti, kao što zna biti klasična indijska poezija i proza. Treba naime znati da klasična sanskrtska proza zna biti i zahtjevnija od poezije. Dogodilo se tako da znam kada je Mislava Ježića zaokupio izazov da prevodi takvu književnost na hrvatski i uključi ju u naše doživljajno obzorje. Bilo je to sedamdesetih godina kad je u mojem seminaru na Filozofskom fakultetu u Zagrebu čitao sa mnom klasičnu sanskrtsku prozu: *Pripovijest o deset kraljevića* velikog indijskoga majstora riječi Daṇḍina. Od proze je dakle u tijeku godina naš prevoditelj došao lirici. Temeljni problemi koje pri prevođenju treba rješavati isti su, izazov je u biti isti. To nam mnogo govori o naravi klasične indijske književnosti.

Klasična sanskrtska književnost kao umjetnost riječi sva je u jeziku. Taj je jezik prepoznatljivo srodan hrvatskomu, pa je taj po tome pri-

Ova zbirka pjesama došla je do nas u oko 450 rukopisa, od njih oko 250 bez komentara. Odatle se razabire kako je težak zadatak morao svladati naš prevoditelj Mislav Ježić kada se je pothvatio toga da pripremi kritičko izdanje Amarukine *Stotine*.



► Majstor iz Šaraṇakule (približno 1775–1825) – ilustracije uz *Amaruśataku*

To što sada Amarukine pjesme držimo prevedene i protumačene u rukama plod je iznimno velikoga napora, velikog znanja, dubokog poznavanja, znalačkoga uživanja i vodi nas u novi svijet književnosti koji je do sada u nas bio pristupačan samo sasvim malom broju stručnjaka. Imamo mnogo razloga da budemo zahvalni prevoditelju i nakladniku, koji je pokazao iznimno razumijevanje i poštovnu zauzetost za ukorjenjivanje do sada nepoznatih književnih vrijednosti u našoj sredini.

kladan da izrazi iste književne vrijednosti. No razlika je ipak tolika, osobito u načinu kako je jezik odnegovan da služi književnosti, da su pri prevođenju nužni duboki zahvati. Malo, samo vrlo malo toga može se prenijeti od riječi do riječi. Za sve drugo treba naći primjerena i književno uvjerljiva rješenja. O svem tome naš je prevoditelj položio računa, vrlo sadržajno i uvjerljivo, u svojoj uvodnoj studiji. Osobito je vrijedno što je svoja razlaganja ilustrirao primjerima indijskoga klasičnog stila i tehničkih postupaka pri njegovu prevođenju, od doslovnoga do književnog. Tako se sve to razjašnjava i onim čitateljima koji o indijskoj klasičnoj književnosti ne znaju baš ništa, a upravo s takvima valja na prvom mjestu računati. Tako se jasno pokazuje što upravo znači kad se Amarukin klasični stil opisuje kao jasan i staložen i kako je velik izazov koji on, i takav, predstavlja za prevoditelja.

Amaruka je svoje pjesme ispjevao klasičnim sanskrtom, upravo onakvim jezikom kakav prvo uče početnici. To, međutim, ne znači da će se najprimjerenije prevoditi hrvatskim književnim jezikom koji po svemu ostaje u okviru njegove standardne porabe. Sanskrit je, i onakav kakav se prvo uči, jezik umjetnosti riječi, današnji hrvatski književni jezik to nije. On je jezik svakodnevnih pragmatike i kao takav je slabije prikladan da se na nj prevodi sanskrtsko klasično pjesništvo. Prevoditelju je za Amarukin jezični izraz trebao mnogoslojno odnegovan i mnogostrano razveden hrvatski pjesnički izraz s prokušanim i provjerenim estetskim implikacijama i jasno usmjerenim književnim evokacijama. Jezič kojemu je kao i klasičnomu sanskrtu svaki izvorni izričaj ujedno i citat. U kojem i najjednostavniji izričaj može nositi visok pjesnički naboj. To je svijet pjesničkoga izraza kakav danas uglavnom ne negujemo, barem ne svjesno. Naobrazba nekako nije u modi.

Prevoditelj je tu posegnuo za rješenjem koje se u hrvatskoj književnosti zapravo nameće

samo od sebe, ali ipak iznenađuje jer prekoračuje okvire jezične ideologije kakva je do jučer prevladavala u hrvatskoj kulturnoj zajednici kada se je radilo o književnom jeziku i kakva nam je svima više manje uspješno ucijepljena. On je naime svoj prijevodni jezik potpuno otvorio pjesničkom jeziku hrvatske renesansne, tj. petrarkističke, i barokne ljubavne lirike. Obuhvatio je sve, slobodno se može reći, od Šiška Menčetića do Ignjata Đurđevića, ne isključujući ni čakavce kakav je Hanibal Lucić. Naš je književni jezik u svoje doba standardiziran tako da je sva ta jezična prostranstva hrvatske književnosti potpuno isključivao iz porabe i kad se radi o pjesničkom izrazu. Tako je ostajao bez valjana opravdanja teško osakaćen. Mislav Ježić toga je živo svjestan i tu je našao oslonac, rekao bi se sasvim prirodan, za svoj veliki prevodilački pothvat.

To ne znači da je on Amaruku preveo na pjesnički jezik hrvatske renesanse i baroka. To bi bilo jako prisiljeno i nategnuto i da je takav, taj prijevod ne bi mogao predstavljati Amaruku u hrvatskoj književnosti niti u široj kulturnoj zajednici. Ježić, dakako, nije prevodio na takav način. On je samo u svoj prijevodni jezik, težeći da što primjerenije prenese zahtjevne indijske ljubavne pjesme, preuzimao i glasovne i oblikovne i skladbene crte, a dakako i rječnik pjesničkoga jezika hrvatske renesansne i barokne književnosti. Uključio je tako ono što je posve neprirodno, ako i jest, kako su stvari došle, sasvim uobičajeno da ostane isključeno. A zapravo je samo uzeo ono što nam leži pod rukom.

I to je sve Ježić razložio i objasnio vrlo razložito te osvijetlio primjerima. Svatko tako može dobro razumjeti o čem se radi i kako je prevoditelj postupao. A prisjetiti se našega starijeg pjesništva tamo gdje je to potrebno doista nije najveći napor koji primjeren i ozbiljan prijevod indijske klasike zahtijeva od današnjega čitatelja. A razumijevanje prijevodnoga teksta pomaže prevoditelj tekućim komentarom, bez kojega

će se malo tko samostalno snaći u prijevodu. Tu treba imati na umu da se i izvornik u svoje vrijeme i u svojoj sredini nije čitao bez komentara. Neki su indijski klasični pjesnici sami pisali komentare uz svoja djela. Bilo im je stalo da ih kvalificirani čitatelji doista razumiju.

To što sada Amarukine pjesme držimo prevedene i protumačene u rukama plod je iznimno velikoga napora, velikog znanja, dubokog poznavanja, znalačkoga uživljanja i vodi nas u novi svijet književnosti koji je do sada u nas bio pristupačan samo sasvim malom broju stručnjaka. Imamo mnogo razloga da budemo zahvalni prevoditelju i nakladniku, koji je pokazao iznimno razumijevanje i požrtvovnu zauzetost za ukorjenjivanje do sada nepoznatih književnih vrijednosti u našoj sredini. No za pravo razumijevanje Amarukine poezije našem je čitatelju potrebno i više od onoga što se do sada ovdje spominjalo. Potrebno je obuhvatno poznavanje stare Indije, njezine književnosti, kulture i estetike, potrebno je poznavanje društva u kojem je nastajala i živjela klasična indijska književnost. Sve je to pružio prevoditelj u opsežnoj uvodnoj studiji uz svoj prijevod. Po tome je to svojevrsan uvod u indologiju i pregled njezinih bitnih sadržaja. To je tu i potrebno. Da bi se klasična sanskrtska književnost smisleno obuhvatila i smjestila na mjesto koje zauzima u indijskoj i svjetskoj kulturi, treba početi od *Vede*. Tako nas Ježić i uvodi u Amaruku. Tek kad se to ima na umu, može se razumjeti kakvo nam veliko obogaćenje predstavlja ta knjiga. Imamo mnogo razloga da joj se veselimo.

No nije dosta veseliti se toj knjizi. Treba ju čitati. Onako kako se čita svaka klasična književnost, a osobito sanskrtska. O tome piše Mislav Ježić u svojoj uvodnoj studiji: *S takvom se klasičnom književnošću ne može biti gotov na brzinu. Ona je pažljivo sročena, bogata primislima, nago-vještajima i odnosima unutar ustroja izričaja koji dodaju obavijesti o pravome, dijelom neizrečeno-me, sadržaju. Zato su staroindijski rasike (tj. poznavao-ci) u njoj mogli dugo i obilno uživati. Ona je i otmjena, i bujna, i istančana, i duhovita, i ironična, i zastrašujuća, i osjećajna ... i zahtjevna za čitatelja, a pogotovo za slušatelja. Treba ju čitati polako, opet i opet, ili slušati dugo, snova i snova. I tada se dobiva sve više onoga što ona nudi.*

U tom se iskazu valja pridružiti svakoj riječi. Teško se moglo istinitije i ljepše iskazati što čitatelja čeka među koricama ove knjige, bolje ga pripremiti da se uhvati u koštac s njom. Da u njoj pođe strpljivo od pjesme do pjesme. Svaka je od njih sličica u živom pokretu, ljubavna zgodica, pri čem osobito izraženo odzvanja osjećajnost, osobito ženskih likova. Može se doista reći, na Ježićevu prijevodnom jeziku: razlike zgode ljuvene. A valja se pridružiti i vrlo umjerno opomeni koju prevoditelj jednako rječito

upućuje svojem nevoljkom i nestrpljivom čitatelju: *Tko je time razočaran i očekuje od prijevoda ili prijevoda da odmah sve kaže i bude od prve razumljiv, ni ne sanja što sve takva književnost ugrađuje u svoje tkanje, i ništa ne razumije.* To-mu doista nema što dodati.

Očekivati je da će biti takvih čitatelja. Pristup pravomu prijevodu klasične sanskrtske poezije nije lagan niti je poravnan svakomu. Najviše otpora prevoditelj očekuje svojem jeziku jer smo svi naviknuti na drugo i drugačije i zadojivani odbojnošću prema nekadašnjemu i zastarjelom. Standardizacija književnoga jezika kako ju je provela škola hrvatskih vukovaca uvela je strog dijalekatski purizam i time »očistila hrvatski jezik od njegove književnosti«. Navodi stoga prekrasnu pjesmu mladoga Ivana Mažuranića *Primorac Danici* od 1835. u kojoj je on prema klasičnim uzorima antičkim jako napregnuo slobodu reda riječi koju omogućuje ustrojstvo hrvatskoga jezika. Naglašuje da on u svojem prijevodu Amarukinih pjesama gotovo nigdje ne ide u tome tako daleko. I onda veli: *Neka to bude poziv na pjesničku slobodu, pa i u slaganju skladnje! Tko tu redosljed riječi ne može pratiti, taj nema strpljenja za klasičnu književnost, pa neka se ostavi latinskoga, grčkoga i sanskrtskoga pjesništva, siđe s Pegaza i mjesto njega zasjedne iznova bijesna paripa.*

Naravno, naš prevoditelj poziva samo na pjesničku slobodu, kakva se u teoriji zapravo uvijek dopuštala, tek se u životnoj praksi i prije svega u školovanju u nas drastično potiskivala i gušila. Upravo zato treba naglasiti: nije to poziv da se promijeni jezik, nego da se slobodno i stvaralački odnosi prema njemu kakav u svojoj baštini cjelini doista jest. A jezik je po samoj biti svoje naravi baština. U njem ne smije biti dopušteno samo ono što je odabrano i propisano da bude obično, pa je to onda i postalo. Barem u pjesništvu treba nam sav.

Doista, Ježićev prijevod jest ozbiljan izazov za naše čitateljstvo. Bit će ih koji će kratka daha radije uzjašiti paripa. Tek to danas ne će tako zvati, nego nekako globaliziranije. Za suzdržanost u očekivanjima kako će hrvatska kulturna zajednica primiti taj prijevod klasične sanskrtske lirike ima dobrih razloga. To više nam govori činjenica da je Ježićev prijevod Amarukine *Stotine* nagrađen dvjema najuglednijim u nas nagradama za književno prevođenje. To su Nagrada Matice hrvatske Mihovil Kombol za izniman doprinos u prevođenju svjetske kulturne i znanstvene literature na hrvatski jezik u 2010. i 2011. i Nagrada Društva hrvatskih književnih prevodilaca »Josip Tabak« za 2011. godinu za najbolji prijevod poezije. Očito je, nismo mi tako slaba i beskrvna kulturna sredina kako nas neki naši dežurni publicisti neumorno nastoje uvjeriti da jesmo. Ali to i jesu uglavnom onakvi kakvima je draži parip. ♣

Ježićev prijevod Amarukine *Stotine* nagrađen je dvjema najuglednijim u nas nagradama za književno prevođenje. To su Nagrada Matice hrvatske Mihovil Kombol za izniman doprinos u prevođenju svjetske kulturne i znanstvene literature na hrvatski jezik u 2010. i 2011. i Nagrada Društva hrvatskih književnih prevodilaca »Josip Tabak« za 2011. godinu za najbolji prijevod poezije. Očito je, nismo mi tako slaba i beskrvna kulturna sredina kako nas neki naši dežurni publicisti neumorno nastoje uvjeriti da jesmo.

NAPOKON PRIZNANJE U VLASTITOJ KUĆI

RAZGOVOR VODILA:
Mirjana Polić Bobić

Razgovor s Mirjanom Damaškom u povodu primanja počasnog doktorata znanosti Sveučilišta u Zagrebu u lipnju 2012. godine

U Hrvatskoj moj se znanstveni rad odvijao u gotovo samostanskoj samoći. Na američkim je sveučilištima prevladavala suradnja. Nacrte knjiga ili članaka autor bi odnosio kolegama, pa bi se onda o tim nacrtima vodile rasprave.

Mirjan Damaška (1931) profesor je Pravnoga fakulteta Sveučilišta Yale u SAD-u u statusu *Sterling Professor Emeritus* i *Professorial Lecturer* (predavač). Sveučilišnu karijeru započeo je na Pravnom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu 1956. godine, a doktorat znanosti obranio je 1960. na Univerzi v Ljubljani. Godine 1966. prvi je put gostovao na jednom angloameričkom sveučilištu kao gost profesor (University of Pennsylvania), a 1972. godine, nakon nasilnoga gušenja Hrvatskog proljeća, napustio je mjesto redovitog profesora i vršitelja dužnosti dekana Pravnog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu te se trajno preselio u SAD, gdje je od 1972. do 1976. radio kao redoviti profesor na University of Pennsylvania, a od 1976. prihvatio je isti status na University of Yale, gdje je i danas aktivan.

Vrlo je ugledan i međunarodno priznat stručnjak. U publikaciji Sveučilišta u Zagrebu izdanoj u povodu dodjele počasnog doktorata znanosti, na početku opisa njegova znanstvenog doprinosa pravnim znanostima stoji: »Već su prvi znanstveni radovi Mirjana Damaške, objavljeni prije njegova odlaska u Ameriku, nagovijestili njegov znanstveni potencijal i utjecali na praksu tadašnjih vrhovnih sudova u bivšoj Jugoslaviji. Nedugo nakon odlaska u SAD objavljuje seminalni znanstveni rad *Evidentiary Barriers to Conviction and Two Models of Criminal Procedure: A Comparative Study*, koji je zasigurno počeo mijenjati način na koji angloamerički i kontinentalni pravници razmišljaju o problemu s dopuštanjem uporabe dokaza u kaznenom postupku, problemu koji prelazi granice kaznenog procesnog prava i sa svojim strukturalističko-funkcionalističkim pristupom prelazi u ustavno pravo i socijalnu teoriju. Njegov nedvojbeno najznačajniji rad ipak je knjiga *The Faces of Justice and State Authority* iz 1986. godine (objavljena 2008. i u hrvatskom prijevodu *Lica pravosuđa i držav-*

na vlast). Ta je knjiga zasigurno jedno od najvažnijih djela prošlog stoljeća u području komparativnoga postupovnog prava. Bitno je utjecala na gledanje i razumijevanje različitih pravnih sustava i upozorila na važnost odnosa između društvene kulture i načina na koji određena društva rješavaju sporove« (»Mirjan Damaška: Doctor honoris causa«, Sveučilište u Zagrebu, 2012., str. 15). O utjecaju njegovih 13 knjiga i više od 90 članaka svjedoče mnogobrojna priznanja stručnih organizacija i akademskih institucija, te tematski međunarodni simpoziji organizirani sa svrhom proučavanja njegova opusa. Dugačak je popis dužnosti koje je obavljao na University of Yale, u redakcijama uglednih stručnih časopisa (primjerice, član uređivačkog odbora u *American Journal of Comparative Law*, savjetodavnog odbora *Journal of International Criminal Justice* i dr.), u udruzi angloameričkih profesora porredbenog prava, članstva u nekoliko akademija znanosti i umjetnosti, pozvanih predavanja na mnogim uglednim sveučilištima i znanstvenim institucijama. Od 2002. godine član je i uređivačkog odbora *Hrvatskog ljetopisa za kazneno pravo* te član dopisnog uredništva *Zbornika Pravnog fakulteta u Zagrebu*.

Široj hrvatskoj javnosti profesor Damaška je poznat kao *amicus curiae* (s profesorom dr. sc. Davorom Krapcem) pri Međunarodnom kaznenom sudu za bivšu Jugoslaviju u predmetu hrvatskih generala Rasima Ademija i Mirka Norca (2005. godine) te, od 2010., kao agent Republike Hrvatske pred Međunarodnim sudom pravde u tužbi protiv Srbije za genocid.

Na kraju ovog, zbog prostora koji nam je na raspolaganju nažalost prešturog prikaza djelatnosti i osobe profesora Damaške (i mnogo sveobuhvatniji pregled bio bi štur), još samo dvije opaske: svatko tko želi saznati više podataka o njegovoj znanstvenoj, akademskoj i drugoj dje-

latnosti naći će ih, dobro strukturirane i provjerenе, u već navedenoj publikaciji Sveučilišta u Zagrebu. Nadalje, ovaj razgovor vođen je u povodu doktorata *honoris causa* u rujnu ove godine. U međuvremenu na »Haškom sudu« (kako u Hrvatskoj kolokvijalno zovemo Međunarodni kazneni sud za bivšu Jugoslaviju) izrečena je oslobađajuća presuda hrvatskim generalima Anti Gotovini i Mladenu Markaču. Na upit uredništva Hrvatske revije bi li ovom razgovoru htio dodati komentar te oslobađajuće presude, profesor Damaška je odgovorio da je hrvatska javnost već imala prigodu saznati njegovo mišljenje o tome u dnevnom tisku u danima netom nakon izricanja presude te da u odgovoru na jedno ili nekoliko dodatnih pitanja ionako ne bi mogao reći mnogo više od onoga što je rekao u dnevnom tisku. Uredništvo u potpunosti prihvaća takvo stajalište profesora Damaške i razumije njegov osjećaj odgovornosti prema javno izrečenoj (stručnoj) riječi, a napominje to zbog možebitnih očekivanja našeg čitateljstva da u ovom, prije vođenom razgovoru nađe i njegov sud o oslobađajućoj presudi našim generalima.

HR: Professore Damaška, nedavno ste primili počasni doktorat Sveučilišta u Zagrebu, sveučilišta s kojega ste u akademskom smislu potekli. To je tek jedno u mnoštvu priznanja koja ste dosad primili od uglednih visokoškolskih i znanstvenih institucija iz raznih zemalja. Kako ste ga doživjeli?

Prirastao mi je srcu više od priznanja nekih drugih akademskih institucija. Potekao je naime od ustanove koja je usko povezana s intelektualnim životom moga rodnog kraja, ustanove koju sam nevoljko napustio u crnim danima koji su za nju nastupili početkom sedamdesetih godina. Kao što sam spomenuo u svome lipanjskom zagrebačkom govoru, to sam priznanje doživio kao velikodušnu gestu Alme Matris da me prihvati kao »razmetnog sina« koji se vraća porodičnom ognjištu – makar samo nakratko.

HR: Vaš profesorski i znanstvenoistraživački rad odvijao se i odvija se u Hrvatskoj i Sjedinjenim Američkim Državama, s iznimkom stjecanja doktorata znanosti, koji ste postigli na Sveučilištu u Ljubljani. Molim Vas da čitateljstvu »Hrvatske revije«, koje dobrim dijelom tvore Hrvati koji, kao i Vi, žive i rade u prekomorskim zemljama, opišete kako je bilo prijeći iz jugoslavenskoga znanstvenoistraživačkog ozračja u angloameričko u vrijeme kad ste Vi to učinili.

Ne znam kakva je u to doba bila situacija na drugim fakultetima, ali su razlike jugoslavenskih i američkih pravnih fakulteta bile mnogostruke. No iscrpno raspređanje o tim razlikama i njihov utjecaju na institucionalno okruženje moglo bi



▲
Mirjan Damaška

biti zamorno Vašim čitateljima, stoga ću se ograničiti na samo neke kontraste koje sam zapazio u nastavnim metodama i genezi znanstvenih radova.

U domovini sam bio navikao da mi se nastavni rad svodi na držanje predavanja i (tada još prvenstveno) usmenih ispita. Dobar se nastavnik u velikoj mjeri poistovjećivao s dobrim predavačem. Tome nasuprot, na elitnim američkim pravnim fakultetima nastava se sastojala od diskusija sa studentima o unaprijed zadanoj lektiri. Ta je pak lektira sadržavala ono što sam bio vičan izložiti na svojim predavanjima. U novom ambijentu ostao sam tako bez svog najdragocjenijeg pedagoškog oružja. Umjesto da budem pedagoški solist, morao sam se preobraziti u dirigenta studentskog orkestra. Umjesto da spremam predavanja, morao sam razbijati glavu pitanjima koja će potaknuti studente na diskusiju o zadanome materijalu, pa ih onda – poput Sokrata – voditi u određenom smjeru. Posebno mi je smetalo što nisam bio kadar predvidjeti kakvi će problemi iskrsnuti na satovima nastave i koliko će dugo potrajati diskusija o njima. Hoće li studentima muze poljubiti čelo – pa će doći do žive diskusije – ili će na moja pitanja nastati tajac? Ostvari li se pak potonja situacija, čime ću ispuniti vrijeme do kraja nastavnog sata? Mo-

Sve do pada Rankovića prevladavalo je na fakultetu ozračje potištenosti karakteristično za politički obojene studije u režimima s totalitarnim pretenzijama. Trebalo je paziti što se govori i piše, a bilo je poželjno potkrijepiti – ili barem »okititi« – vlastite misli upućivanjem na klasike marksizma ili mudrovanja domaćih političara s intelektualnim ambicijama. U tom sam ozračju bio skutren kao golub na dimnjaku.



▲ S rektorom Sveučilišta u Zagrebu i članovima povjerenstva nakon svečanosti dodjele počasnog doktorata

rao sam se priviknuti i na to da su mi tijekom radnog vremena vrata kabineta otvorena za razgovore i konzultacije sa studentima. Određena distanca nastavnika prema studentima bila je tu neprihvatljiva, pa sam se morao prilagoditi ravnopravnijim odnosima.

U pogledu geneze znanstvenih radova, nisam se mogao načuditi kontrastima između stare i nove akademske sredine. U ambijentu u kojem sam stasao, moj se znanstveni rad odvijao u gotovo samostanskoj samoći: bio sam uglavnom prepušten samome sebi. Na američkim je pravnim fakultetima međutim prevladavala intenzivna suradnja u znanstvenoj djelatnosti. Nacrte knjiga ili članaka autor bi odnosio svojim kolegama pa bi se onda o tim nacrtima vodile rasprave na posebno sazvanim fakultetskim sjednicama. I kad neki kolega ne bi bio stručnjak za područje kojim se nacrt bavio, to ga ne bi sprečavalo da autoru upućuje izazovne kritičke primjedbe. Budući da su dolazile od oštromninih ljudi, te bi »amaterske« primjedbe nerijetko otkrivale pokoji neslućenu slabost u radu specijalista za određeno područje. Dok god se na taj kolektivni stil nisam priviknuo, zlobno bih ga uspoređivao s mravljom djelatnošću građenja gotičkih katedrala.

Iznenadile su me i razlike u vrednovanju publicističke djelatnosti. Pisanje sistematskih komentara i udžbenika nije kotiralo visoko na rang-listi doprinosa pravnoj književnosti. Bliske njezinu vrhu bile su monografije – posebno one koje su odstupale od obrade pozitivnog prava i bavile se rješavanjem zakučastih pravnih i društvenih pitanja. Znatno se razlikovao i pristup pravnoj argumentaciji, ali sam to i očekivao zbog opreka angloameričke i kontinentalno-europske pravne kulture.

HR: Biste li sažeto odredili i te dvije pravne kulture toga vremena te temeljne razlike među njima?

Moram Vas razočarati: sastavnice tih dviju kultura tako su mnogostruke i složene da se otimaju sažimanju u kratke formulacije. Na Pravnom fakultetu Sveučilišta Yale običavao sam im posvećivati polugodišnje seminare. Dopustite mi stoga da umjesto generalizacija sumnjive vrijednosti spomenem samo nekoliko razlika koje upadaju u oči kontinentalno-europskim pravnicima kad dođu u kontakt s angloameričkom pravnom kulturom.

Kad ti pravnici prelaze iz jedne u drugu kontinentalno-europsku zemlju, prepoznatljiv im je

– *sit venia verbo* – strani pravni namještaj: poznato im je koje ladice u tom pravnom namještaju valja otvoriti, a nepoznato im je uglavnom samo koja se pravila u tim ladicama nalaze. No kad dođu u zemlje angloameričkoga pravnog sustava, teško im je prepoznati već i sam pravni namještaj, a pogotovo pravila koja su u njemu pohranjena. Temeljni pravni pojmovi i njihova klasifikacija često se odvajaju od abecede kontinentalno-europskog prava. Stvarna prava na nekretninama dobar su primjer za to: pojmova oprema kontinentalnog pravnika ostavlja ga u toj grani angloameričkog prava gotovo sasvim na cjedilu. Čini mu se, na primjer, da toj grani prava nedostaje centralni pojam vlasništva. Razlike u stvarnom pravu kontinentalnih zemalja počinju blijedjeti.

Zađe li se dublje u život angloameričkog prava, kontinentalni će pravnik steći dojam da se to pravo u nedovoljnoj mjeri odvaja od pojedinosti konkretnih slučajeva, pa da je zbog toga nedovoljno pregledno, neprikladno za jasna razlikovanja i pretjerano složeno. Bit će spreman podržati izreku engleskoga pjesnika Tennysona da to pravo predstavlja »pustoš pojedinačnih slučajeva« (*wilderness of single instances*). Izgleda doista da se poimanje poželjnog reda i potrebne jednoobraznosti u pravu ne podudara s poimanjem koje još uvijek prevladava u kontinentalnoj Europi. Kontrasti koji tu postoje podsjećaju me na opreku relativno stroge preskriptivne gramatike francuskog i njemačkog jezika s nesputanom i mnogo slobodnijom sintaktičkom strukturom engleskog.

S tim su povezane i ranije spomenute razlike u pravnoj argumentaciji. Logički izvodi iz pojmova imadu, na primjer, znatno manju težinu nego na Kontinentu. Nedugo po mom dolasku u Ameriku, na jednoj sam se konferenciji kritički osvrnuo na to što američki sudac pita optuženika koji je njegov stav o krivnji. »Krivnja je pravno, a ne činjenično pitanje«, prigovorio sam, »pa je to pitanje neumjesno«. Očekivao sam da će moji američki kolege biti impresionirani tim logičkim argumentom, ali on ih je ostavio hladnima. To me navelo da kasnije – u nekim svojim teorijskim radovima – suprotstavim kontinentalni »logički« angloameričkom »pragmatičkom« legalizmu.

HR: U doista nadahnutu govoru zahvale nakon primitka počasnog doktorata, govoreći o vlastitim počecima u akademskom svijetu, rekonstruirali ste i dio gibanja i ozračja na Pravnom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu pedesetih godina prošloga stoljeća. Spomenuli ste i svoje tadašnje uzore, danas zapostavljene i našoj stručnoj javnosti čak nepoznate stručnjake.

Sve do pada Rankovića prevladavalo je na fakultetu ozračje potištenosti karakteristično za

politički obojene studije u režimima s totalitarnim pretenzijama. Trebalo je paziti što se govori i piše, a bilo je poželjno potkrijepiti – ili barem »okititi« – vlastite misli upućivanjem na klasike marksizma ili mudrovanja domaćih političara s intelektualnim ambicijama. U tom sam ozračju bio skutren kao golub na dimnjaku. Dašak intelektualne slobode pružali su mi tijekom studija privatni razgovori s profesorima Stankom Frankom i Jurjem Andrassyjem, a po dolasku na fakultet i moji kontakti s profesorom Vladimirom Bayerom. Iako različiti u pogledima, ta su trojica bili moji uzori i nadahnuće na fakultetu.

Kao nastavniku su mi posebno smetale intervencije u korist političke elite i njihove djece. Nemali broj članova Komunističke partije bez visokoškolskog obrazovanja očekivao je naime da će putem političkih veza bez po muke doći do sveučilišne diplome. Mnogi drugi pak očekivali su da će intervencijama osigurati ispitne privilegije za djecu ili rođake. Časna iznimka u tom pogledu bio je Srećko Bijelić, tadašnji predsjednik Saveza komunista u Zagrebu. Pojavio se jednog dana na ispitu s redovitim studentima, izvrsno pripremljen i bez ikakvih preporuka. Kao nepartijac nisam imao pojma koga ispitujem, a kad sam saznao kome sam dao odličnu ocjenu, bio sam tako duboko impresioniran da se, eto, među krhotinama mojih uspomena na te davne dane još uvijek nalazi sjećanje na toga moralnog prolječara. No moram priznati da sam zbog nevažavanja intervencija u korist moćnika i njihove djece bio u nekoliko navrata zabrinut za svoju sveučilišnu karijeru.

HR: Utjecaj nekih od svojih tadašnjih profesora – Vladimira Bayera – pretpostavljate utjecaju svjetski glasovitih društvenih mislilaca, poput Maxa Webera, čiji utjecaj na Vaš rad prepoznaju oni koji ne mogu poznavati rad stručnjaka s – ipak – akademске periferije, k tome još i iz totalitarnog režima. Je li primjer koji ste spomenuli paradigmatičan za sudbinu stručnjaka u tzv. »malim« sredinama ili onih koji – kako se to danas kaže – objavljuju na tzv. »malim« jezicima?

Nema sumnje da su stručnjaci koji objavljuju na jezicima »malih« hendikepirani u usporedbi s onima koji pišu na jezicima »velikih« naroda – a danas posebno na engleskom jeziku, koji je postao *lingua franca*. Moj mentor, profesor Bayer, objavio je, na primjer, samo jednu svoju originalnu studiju na francuskom jeziku, i to u jednome talijanskom stručnom časopisu s malom nakladom. Stoga sam se samo na taj njegov rad mogao smisljeno pozivati u svojim američkim tekstovima. Upućivati čitatelje na njegove radove na hrvatskom jeziku – pa i one iz kojih su iznikle klice nekih mojih ideja – nije imalo smisla (jedva da bi se pronašao neki američki struč-

Problem stručnjaka »malih« naroda nije samo u služenju nedovoljno poznatim jezicima. Nevolja je i to što djeluju izvan velikih znanstvenih središta koja su pogodna za uzajamno intelektualno oplodivanje.

njak koji bi te članke mogao pročitati). Da sam se ipak upustio u sustavno citiranje tih radova, moji bi kolege pomislili da se pravim važan poznavanjem jednog za njih egzotičnog jezika. Uvrstili bi me u Molièreove *précieuses ridicules*.

Problem stručnjaka »malih« naroda nije međutim samo u služenju nedovoljno poznatim jezicima. Nevolja je i to što djeluju izvan velikih znanstvenih središta koja su pogodna za uzajamno intelektualno oplođivanje. Mašta znanstvenika, uzvratila kontaktima u tim velikim središtima, mnogo lakše iznjedruje originalne misli nego što je to slučaj s intelektualnim samotnjacima. Razvoj komunikacijske tehnologije ublažio je tu neravnopravnost, ali je nije u potpunosti uklonio.

**HR: Kako ste, zapravo, kao osoba očito nesklo-
na političkom poretku bivše Jugoslavije, ipak
započeli akademsku karijeru?**

Iako sam bio odličan student sklon akademskoj karijeri, krajem pedesetih godina prošloga stoljeća nisam imao mnogo izgleda da budem izabran za asistenta na politički osjetljivom Pravnom fakultetu. No profesor Bayer me nagovorio da se ipak natječem. Poznao je tadašnjega generalnog sekretara Komunističke partije Hrvatske – Vladimira Bakarića – te mi je obećao da će ga zamoliti za podršku. Je li Bakarić doista intervenirao meni u prilog, nije mi poznato. No kad je moj izbor za asistenta došao na sjednicu Savjeta Pravnoga fakulteta – pred tijelo političke kontrole nad radom nastavnčkog vijeća – tadašnji šef zagrebačke policije, Manolić, glasao je meni u prilog. To su prisutni uzeli kao politički placet za moje imenovanje pa su i oni jednako glasali. Početak svoje akademske karijere stoga dugujem ljudima koji su bili stupovi tada još izrazito autoritativnog režima s kojim se uopće nisam slagao.

**HR: U svom lipanjskom zagrebačkom govoru podsjetili ste nas također da znanje prav-
nika nije »prenosivo« iz zemlje u zemlju te da
se pravnik, našavši se u novoj sredini, posebice
znatno različitoj od njegove, mora početi
obrazovati iznova. Kako je to obrazovanje, ili
privikavanje, izgledalo prvi put, tijekom Va-
šega prvog boravka u SAD-u, na Sveučilištu
Pennsylvania šezdesetih godina, a kako kad ste
se odmah nakon sloma Hrvatskoga proljeća
odlučili odseliti i nastaviti rad u SAD-u?**

Kao profesor gost Pravnog fakulteta University of Pennsylvania u Filadelfiji nisam imao teškoća s privikavanjem. Od kontinentalno-europskog profesora gosta nije se, naime, očekivalo da se odrekne predavanja ili da do srži pozna je američki pravni sustav. Ali, kako sam se već u to vrijeme ozbiljno bavio poredbom angloameričkog i kontinentalno-europskog materijalnog i

postupovnog kaznenog prava, marljivo sam izučavao ta dva područja angloameričkog prava. Bilo mi je jasno da bez dobra poznavanja tih područja neću moći ostvariti znanstvene projekte koje sam imao na umu. Razgovori s američkim kolegama, od kojih su neki imali veliko praktično iskustvo, bili su mi od velike koristi u tom poslu.

Problemi s prilagodbom iskrsnuli su tek nešto sam napustio domovinu i postao redoviti profesor u Filadelfiji. Tu sam odmah morao prihvatiti puno nastavno opterećenje (*full teaching load*) pa sam morao voditi i kolegije iz onih područja prava koja nisam dovoljno poznao. Ponekad sam učio paralelno sa studentima, što je za europske pojmove nedopustiv diletantizam.

To je bio samo dio te prilagodbe. Budući da je pravo društvena znanost, morao sam se uputiti u američku povijest i opću kulturu te ovladati temeljima vladajuće političke znanosti i kapitalističke ekonomije. Ukratko, prvih nekoliko godina bilo je tako mukotrpno da nikad ne bih preporučio prelazak s europskog na američki studij prava onima koji su – poput mene tada – već stupili u četvrto desetljeće života. Bez obzira na sferu društvenog života u kojoj djeluju, ljudi u tim, zrelih godinama moraju platiti određenu cijenu žele li se prilagoditi novoj sredini. Oni prema toj sredini počinju gajiti bliskost, ali bez prave prisnosti. Moraju se udomiti tamo gdje im nije pravi dom i pomiriti se s time da će se katkad osjećati kao posljedica bez uzroka.

**HR: Čitateljstvu »Hrvatske revije« jamačno
bi bilo zanimljivo znati više o Vašem radu na
izradi novoga kaznenog zakona u vrijeme Hr-
vatskoga proljeća. Kako je tekao taj rad, kako je
završio i u okviru kojih institucija se odvijao?**

Krajem šezdesetih godina u Jugoslaviji nadležnost za donošenje materijalno-pravnih kaznenih zakona prešla je s federacije na republike. Radilo se uglavnom o prijenosu nadležnosti za opis kaznenih djela, jer su opće odredbe o kaznenom pravu ostale u federalnim rukama. S tim u vezi Hrvatski je sabor formirao stručnu potkomisiju kojoj sam po povratku iz Amerike predsjedavao. Zadatak te potkomisije bio je izrada potrebnih nacrti za hrvatsko zakonodavstvo. Ne sjećam se više što je izrodila ta potkomisija, ali sam siguran da se plod njezina rada nije sastojao od radikalnog napuštanja ranijih saveznih propisa. Politički osjetljive bile su međutim reforme saveznih procesnih odredbi, posebno one koje su se odnosile na odbacivanje nezakonitih dokaza dobivenih od policije. Te sam odredbe obradio u jednom većem članku koji je imao znatan odjek u pravosuđu bivše Jugoslavije. Liberalni krugovi složili su se s mojim stajalištima, ali su me ljudi iz represivnog aparata počeli sumnjičavo gledati,

Tijekom života lutao sam raznim pravnim područjima, a posebno poredbenopravnom teorijom, procesnim pravom i pravnom poviješću. Najviše me iscrpio rad na knjizi *Lica pravosuđa i državna vlast*.



kao širitelja subverzivnih ideja (koje sam »pokužio« u SAD-u). Na tu opasnost od osoba koje su u inozemstvu bile izložene liberalnoj ideologiji upozorio je u to vrijeme i Tito u jednome zloglukom govoru.

HR: Tih ste godina bili i vršitelj dužnosti dekana Pravnog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Sveučilište je tada bilo mjesto mnogih inicijativa koje su trebale dovesti do liberalizacije, ili demokratizacije mnogih vidova društvenog života. Što biste iz današnjeg očista izdvojili kao najdalekosežnije, a što pak kao gibanje koje je korespondiralo s tadašnjim svjetskim trendovima?

Kao vršitelj dužnosti dekana Pravnog fakulteta dolazio sam redovito na sjednice sveučilišnog senata. Na jednoj od tih sjednica bio sam zamoljen od kolega da nagovorim Ivana Supeka na ponovnu kandidaturu za rektora. Na to me podsjetio nekoliko godina kasnije u Philadelphiji, kad su mu vlasti konačno dozvolile da otputuje u inozemstvo. Budući da je Supek sedamdesetih godina imao viziju jedinstvenoga hrvatskog sveučilišta, sjednice senata održavale su se ne samo u Zagrebu nego i u Rijeci i Splitu. Na tim se sjednicama, osim tekućih poslova, raspravljalo i o potrebi oslobađanja sveučilišta od političkih utjecaja, kao i općenito o prednostima intelektualne slobode. Nakon raspada Sovjetskog Save-

za to je bilo sasvim u skladu s tadašnjim gibanjima na sveučilištima drugih zemalja Srednje i Istočne Europe. No za budućnost Hrvatske bile su značajnije i sudbonosnije povremene kulorske debate o potrebi pravedne raspodjele investicija unutar Jugoslavije, kao i o prelijevanju kapitala te moćnim financijskim centrima s lihvaskim deviznim režimom. Koliko se sjećam, većina članova senata zagovarala je s tim u vezi potrebu veće decentralizacije u državi. Danas je malo poznato da je Hrvatsko sveučilište bilo prva jugoslavenska institucija koja je na sjednici senata u Splitu – mislim da je to bilo u proljeće 1971. – podržala prijedloge ustavnih amandmana koji bi pretvorili Jugoslaviju iz federacije u konfederaciju.

HR: Prethodno pitanje postavila sam Vam i zato što se u današnjoj percepciji Hrvatskoga proljeća u nas događaje i tendencije na Sveučilištu u Zagrebu tih godina svodi na studentski štrajk: on je svakako ostavio najdublji ili pak najtraumatičniji trag u nacionalnoj svijesti, ali tadašnji čelnici sastavnica Sveučilišta jamačno se sjećaju i mnogih drugih gibanja, inicijativa i planova.

Početak studentskog štrajka urezao mi se duboko u pamćenje. Ujutro toga sudbonosnog dana, dok sam držao usmene ispite, uletio mi je u kabinet jedan studentski aktivist i zatražio da se

▲
Profesor Damaška zahvaljuje na
dodjeli počasnog doktorata

Najviše me raduju priprema i pisanje historijskih studija, iako sam po njima najmanje poznat. Od profesora Bayera sam naime naslijedio sklonost čitanju starih pravnih tekstova, a za »podgrijavanje« te sklonosti postojalo je i postoji obilje prilika u izvanredno bogatoj zbirci rijetkih knjiga na Sveučilištu Yale. Tu se čuvaju i stari hrvatski pravni pisci, poput Matije Bodoa i Ivana Kitonića.

odmah prekinu ispiti. Zamolio sam ga da mi dopusti da završim jer nisam želio oštetiti studenta kojega sam u tom trenutku ispitivao. S tim su se složili prisutni studenti pa se može reći da smo petnaestak minuta tehnički bili u sukobu sa štrajkom. Za mene je taj štrajk bio posebno traumatičan, jer sam s prozora u stanu svoje punice u Cesarčevoj ulici promatrao brutalne napade policije na studente koji su se okupili na Jelačićevu trgu. Utisci koje sam tom prilikom stekao odigrali su ključnu ulogu u mojoj odluci da otprilike tjedan dana nakon tog incidenta napustim domovinu.

U pravu ste kada kažete da bi bilo pogrešno svesti Hrvatsko proljeće na taj dramatičan studentski štrajk. Bilo je to doba euforičnog procvata zapretanih nacionalnih osjećaja, kao i smionih napora liberalnoga krila tadašnje Komunističke partije Hrvatske za veću samostalnost Republike i veću osobnu slobodu. Mislim da bi se konzervativne snage i represivni aparat udružili kako bi slomili ta liberalna strujanja sve i da nije došlo do studentskog štrajka. Pročulo se već tada da je Brežnjev ponudio pomoć Titu u borbi s »razvodnjavanjem« Partije – prvenstveno u Hrvatskoj, ali i u drugim republikama. Ako me pamćenje ne vara, to mi je nekoliko dana nakon Karađorđeva u zbornici spomenula Ema Derossi-Bjelajac, članica Centralnog komiteta Komunističke partije Hrvatske. Ne valja zaboraviti da su, nedugo nakon kraja Hrvatskoga proljeća, nestali s političke pozornice i liberalni komunisti izvan Hrvatske, poput Marka Nikezića i Latinke Perović u Srbiji. Ne znam koliko je danas poznato da se Marko Nikezić na presudnom sastanku s Titom u Karađorđevu ustručavao kritizirati hrvatske proljećare. Mene je pak posebno kosnulo da se u »razvodnjavanje« Partije ubrajala i okolnost što su mnogi nepartijci – poput mene – dobili glas u javnim poslovima.

HR: Ostvarili ste blistavu karijeru u Americi, na Sveučilištu Yale. U osnovi Vaše teorijske misli, kojoj u velikoj mjeri za tu karijeru zahvaljujete, veze su između pravnih sustava i politike. Kako biste laiku u području prava objasnili te veze?

Jednu vrstu tragova na pravosuđe ostavljaju prevladavajuća stajališta o ulozi države u društvu, a drugu pak vrstu razlike u organizaciji državnog aparata.

Što se prve vrste tragova tiče, treba primijetiti da vladajuće ideje o ulozi države utječu na stajališta o svrsi pravosuđa. To se lijepo vidi na primjeru ekstremnih gledišta. U totalitarnim državama, čije su funkcije pojmovno sveobuhvatne, svrha pravosuđa je provođenje državne politike. Izvođenje procesnih radnji ne prepušta se stoga strankama, nego državnom organu. Sud-

ski postupak zamišljen je kao službena istraga da se utvrdi koji procesni ishod najbolje odgovara državnim interesima. Pogledajte sada situaciju u antipodu totalitarnih režima – u »minimalnoj« državi. Ona se ne zamišlja kao društveni menadžer, nego se zadovoljava održavanjem društvene ravnoteže. Svrha njezina pravosuđa je rješavanje sukoba među građanima, pa se njima prepušta i vršenje postupovnih radnji. U tom ambijentu sudski postupak nije službena istraga, nego spor stranaka.

Ustrojstvo državnog aparata ostavlja drugu vrstu tragova u pravosuđu. Ako se državni aparat sastoji, recimo, od hijerarhijski organiziranih profesionalaca, sudski se postupak provodi u odvojenim etapama koje su povezane službenim spisima. No ako se taj aparat sastoji od horizontalno raspoređenih laičkih službenika, prevladavat će jednostupanjsko pravosuđe u kojem nema mjesta službenim spisima o ranije provedenoj službenoj djelatnosti.

Pomoću postojećih razlika u funkcijama države i organizaciji državnog aparata izgradio sam određeni broj »čistih« tipova pravosuđa. Učinio sam to u uvjerenju da ti tipovi mogu poslužiti za neku vrstu »kemijske analize« postojećih kombinacija pravosudnih formi koje proizlaze iz tih tipova. No bio sam i ostao svjestan ograničene korisnosti te analize. Ima naime mnogo sastavnica procesnog uređenja, o kojima politička ideologija nema ništa određeno za reći – pa tako ni moja tipologija.

HR: Autor ste brojnih znanstvenih radova koji su neobično utjecajni u Vašoj struci i u još nekim društvenim znanostima, ali i čak 13 knjiga koje se danas ubrajaju među klasike pravne literature. O njima se održavaju tematski skupovi i prevode se na različite jezike, u najnovije vrijeme i na kineski. Koja je od njih Vama osobno najdraža, a koju ste s najviše muke iznjedrili i zašto? Biste li u nekoliko rečenica rastumačili čitateljstvu »Hrvatske revije« o čemu u njima govorite?

Tijekom života lutao sam raznim pravnim područjima, a posebno poredbenopravnom teorijom, procesnim pravom i pravnom poviješću. Najviše me iscrpio rad na knjizi *Lica pravosuđa i državna vlast*, koja izlaže teoriju čije sam obrise nagovijestio u odgovoru na Vaše prethodno pitanje. Pisao sam tu knjigu s prekidima nešto više od osam godina! Draža mi je mala poredbenopravna knjiga o dokazivanju, *Evidence Law Adrift*. Prevedena je na talijanski i kineski, a upravo se dovršava prijevod na španjolski jezik. Zbog stila u toj knjizi jedan me poznati američki profesor nazvao »Nabokovom poredbenog prava«, uz dodatak: »s razlikom da ne hvata leptire i ne piše erotsku literaturu«. Nije mi žao što u domovini ne postoji interes da se ta knjiga prevede.

Stilističke nijanse bi se naime izgubile u prijevodu, a sakaćenja stila – koja mi ne smetaju kad me čitaju stranci – mrska su mi kad me čitaju sunarodnjaci na materinskom jeziku.

No najviše me raduju priprema i pisanje historijskih studija, iako sam po njima najmanje poznat. Od profesora Bayera sam naime naslijedio sklonost čitanju starih pravnih tekstova, a za »podgrijavanje« te sklonosti postojalo je i postoji obilje prilika u izvanredno bogatoj zbirci rijetkih knjiga na Sveučilištu Yale. Tu se čuvaju i stari hrvatski pravni pisci, poput Matije Bodoa i Ivana Kitonića. Veseli me listati stranice starih poštjelih knjiga u podrumu Pravnog fakulteta, a posebno me privlače mišljenja (*consilia*) talijanskih pravnika petnaestog i šesnaestog stoljeća, razdoblja u kojem su djelovali moji najdraži talijanski slikari. Osobe upletene u kaznene predmete na koje se *consilia* odnose kreću se u mojoj mašti ambijentom koji su ti majstori oslikali.

HR: Radili ste kao savjetnik predsjednika SAD-a za vrlo specifična pitanja, a danas ste savjetnik Vlade Republike Hrvatske u njezinim, rekli bismo, ključnim problemima. Ti problemi u hrvatskom društvu ne doživljavaju se samo kao stručni problemi, tj. pitanja stručnosti i struke, nego se dotiču onoga najosjetljivijega u ranjivom nacionalnom tkivu nakon Domovinskoga rata koje – ne znam hoćete li se složiti – još nije dobilo zadovoljštinu. Što biste htjeli izdvojiti iz tih iskustava, posebice iz potonjega, s obzirom da ste u njemu jamačno i sami angažirani i stručno i emotivno?

Moja savjetnička djelatnost ima doista emotivnih komponenata, ali o tim treptajima moje domoljubne duše ne mogu govoriti, jer sam u neke osjetljive stvari još uvijek upleten. Mogu samo sasvim općenito reći da me najviše pogađa izjednačavanje pravne i moralne krivnje za nemile događaje koji su se zbili na prostorima bivše Jugoslavije. To se lijepo vidi na primjeru Tuđmana i Miloševića, koji se u svijetu često izjednačavaju u pogledu krivnje za izbijanje rata. No nije li apsurdno misliti da je Tuđman doista želio izbijanje rata, znajući da će se – ako do njega dođe – na nenaoružanu Hrvatsku sručiti jedna od tada najjačih europskih vojski? Nije opravdano trpati nacionalno nastrojene političare bez distinkcija u istu kategoriju: agresivni i obrambeni nacionalizam ne zaslužuju da ih se u moralnom smislu poistovjećuje. Nažalost, ni Međunarodni kazneni sud za ratne zločine na području bivše Jugoslavije ni Međunarodni sud pravde nisu nadležni za utvrđivanje suptilnih pravnih implikacija koje proizlaze iz moralnih razlika napadača i branitelja. Boli me pomisao da bi zbog toga mogla pasti sjena na povijest moje domovine, koja mi je utoliko draža što živim izvan nje.

HR: Suosnivač ste društva New England Association of Alumni and Friends of Zagreb University (1990). Koje su bile glavne akcije koje je društvo poduzelo i je li ono i danas aktivno?

Osnovao sam tu udrugu s Ivom Bancem te sam bio njezin prvi predsjednik. Kad je izbio rat, nastojali smo prikupiti sredstva za pomoć starome kraju. No ubrzo je došlo do ozbiljnih neslaganja pa sam odlučio podnijeti ostavku i povući se iz te udruge. Razloge za taj korak ne mogu obrazložiti a da ne istaknem neprivaćna svojstva nekih osoba, koje u konačnoj ocjeni cijenim. To pak ne želim učiniti, jer bi bilo protivno mojim principima. Umjesto suradnje s udrugom u Novoj Engleskoj – čija mi je djelatnost nepoznata – povremeno surađujem s AMAC-om u Torontu.

HR: Surađujete li i danas sa Sveučilištem u Zagrebu, odnosno s njegovim Pravnim fakultetom?

Nakon odlaska iz domovine bio sam neko vrijeme ostraciziran. Profesionalne veze s domovinom uspostavio je tek 1985. profesor Zvonimir Šeparović, pozvavši me da sudjelujem u radu jednoga žrtvoslovnog kongresa koji je organizirao u Zagrebu. Nakon osamostaljenja Hrvatske nagovorio sam Pravni fakultet Sveučilišta Yale da sklopi ugovor o suradnji s Pravnim fakultetom Sveučilišta u Zagrebu, ali se iz tog ugovora nije iznjedrio nikakav spomena vrijedan projekt. No uspio sam ipak omogućiti manjem broju mladih nadarenih hrvatskih pravnika i pravnica da studiraju na Yaleu. Jedna od tih osoba, Ksenija Turković, sada već profesor na Pravnom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu, dobila je kod nas i doktorat pravnih nauka.

Godine 2001. profesor Davor Krapac, sadašnji sudac Ustavnog suda Hrvatske, nagovorio me da na Pravnom fakultetu u Zagrebu održim ciklus predavanja u sklopu poslijediplomskog studija iz kaznenopravnih znanosti. Iz toga se razvio običaj da prilikom svakog posjeta domovini, obično u lipnju, održim polaznicima poslijediplomskog studija pokoje predavanje. Ta me suradnja zbližila s profesorom Krapcem pa mi je on glavna profesionalna veza s domovinom. Ovisno o tome koliko mi drugi poslovi ostavljaju vremena, nastojim biti prisutan i u hrvatskoj stručnoj literaturi. ↩

Nakon odlaska iz domovine bio sam neko vrijeme ostraciziran. Profesionalne veze s domovinom uspostavio je tek 1985. profesor Zvonimir Šeparović, pozvavši me da sudjelujem u radu jednoga žrtvoslovnog kongresa koji je organizirao u Zagrebu.

Petra Biskup

HRVATSKE TRADICIJSKE
USPAVANKE

U suvremenom ubrzanom životu izgubile su se mnogobrojne sitne tradicije koje su sve donedavno bile gotovo neizostavnim dijelom svakodnevnog života. Uspavanke naših djedova i baka polako su, čini se, iščeznule iz svakodnevice i otišle u zaborav. Vjerujući u nanose novog vremena i nove oblike kreativnosti koje donosi suvremeni način življenja, ne bismo, međutim, trebali sasvim olako zanemariti ljepotu onoga što se stoljećima oblikovalo, mijenjalo i prenosilo u narodu. Upoznavanje s novim ne mora uvijek značiti i napuštanje starog – širinu ljepote moguće je pronaći i u prožimanjima različitosti. Ipak, čini se kako je u svijetu uspavanki prevagnulo klasično i novo, dok je tradicijsko postupno potisnuto u drugi plan.

Vrijednost tradicijskih uspavanki objašnjava se činjenicom njihova nastajanja i izvođenja u krugu obitelji, a samim se time smatra i kako su na neki način »zaštićene« i manje podložne stranim utjecajima od drugih oblika tradicijske glazbe. Bogatstvo njihovih individualnih karakteristika i regionalnih različitosti svjedoči o njihovoj uronjenosti u glazbeni svijet pojedinih lokaliteta i regija, čime neposredno zrcale bogatstvo regionalnih i stilskih različitosti cjeline hrvatske tradicijske glazbe.

Zahvaljujući dugoj povijesti istraživanja hrvatske tradicijske glazbe, mnogobrojne su tradicijske uspavanke sačuvane u rukopisnim i zvučnim zapisima hrvatskih etnomuzikologa, folklorista, istraživača i ljubitelja tradicijske glazbe. Većina tih zapisa pohranjena je u rukopisnim zbirkama i na zvučnim snimkama u dokumentaciji Instituta za etnologiju i folkloristiku u Zagrebu, koji je bio prvom postajom mojeg istraživanja. Glazbeni su se stručnjaci uspavankama najčešće bavili donoseći tematski šire preglede tradicijske glazbe ili istražujući cjelinu tradicijske glazbe pojedinih regija i lokaliteta (Jerko Bezić, Dunja Rihtman-Šotrić). Radovi koji se ba-

ve isključivo uspavankama u domaćoj literaturi gotovo da i ne postoje, a svojevrsna je iznimka u tom smislu knjiga/slikovnica/zbirka *Hrvatske narodne uspavanke*, koju je 2000. godine objavila folkloristica Tanja Perić-Polonijo.

Glazbene i poetske osobine
uspavanki

Uspavanku bismo mogli smatrati dijelom usmene tradicije »skrivena od pogleda« – ona je nastajala i izvodila se uz kolijevku, u polutama doma, iza zatvorenih vrata. Majke, bake, sestre ili tetke stvarale su tu uglazbljenu poeziju vođene vlastitim umijećem, inventivnošću, estetikom i životnim uvjetima. Namijenjene najmlađim, nerijetko tek rođenim članovima obitelji, uspavanke su bez sumnje činile sasvim posebnu vrstu komunikacije majke i djeteta, ali i sasvim specifičan intiman aspekt majčinstva. Zbog toga jedinstvenog, a istodobno univerzalnog ishodišnog izvedbenoga konteksta, uspavanka je iznimno izdržljiv segment usmene kulture koji čvrsto opstaje stoljećima.

U glazbenom smislu, uspavanka je uopćeno definirana kao zaseban vokalni žanr čija je primarna funkcija uspavljivanje djeteta. U skladu s tom primarnom funkcijom uspavankom dominiraju repetitivne, u literaturi opisivane i kao monotone formule, a njezine su glazbene karakteristike često arhaične – poput silaznih melodijskih linija, portamento efekata, stiliziranih reprezentacija uzdaha ili jecaja. Činjenica da je u pravilu izvode žene (premda to nije sasvim univerzalno pravilo), vjerojatno pridonosi sličnosti uspavanki s drugim, primarno ženskim žanrom naricaljke. Unatoč gotovo univerzalnoj prisutnosti uspavanki u tradicijskim glazbama svijeta, njihovi izvedbeni konteksti i prakse nisu sasvim

Adagio ♩ = 54



◀ *O, javore* – uspavanka iz Like, zapisana oko 1867.

Andante con moto ♩ = 80



◀ *Što to go-re škri-plje* – uspavanka iz Premanture u Istri, zapisana oko 1878.



◀ *A-a-ač* – uspavanka iz Selnice u Hrvatskom zagorju, zapisana 1948.

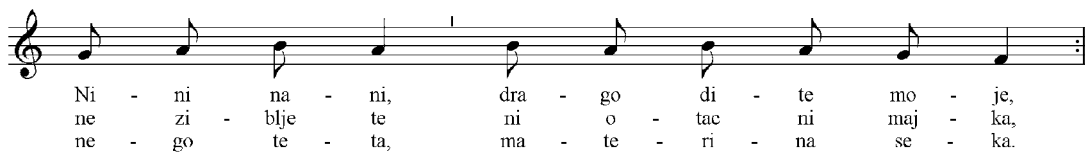
unificirani – uspavanke se mogu izvoditi sje-deći s djetetom u krilu, noseći dijete u naručju, ljuljajući kolijevku, pa čak i bez ikakva fizičko-ga kontakta s djetetom obavljajući druge kućan-ske poslove. Raširenost pojedinih uvriježenih verbalnih formula i pripjeva, poput primjerice *ninna-nanna* (Italija), *nani-nani* (Albanija), *lju-lja-nina* (Bosna i Hercegovina), *nini-nini*, *nuni-nani*, *nini-nani* (različiti krajevi Hrvatske), svje-doči o dugoj povijesti prožimanja i premještanja repertoara uspavanki preko kulturnih i držav-nih granica. Upravo taj verbalni i zvukovni aspekt (formula i pripjeva) nerijetko zauzima do-minantno mjesto u odnosu na samo značenje i stihove uspavanke. Važno je pritom naglasiti da je tekst uspavanke, premda strukturno naizgled jednostavan, vrlo često kreativno složen i savr-šeno odgovara ponavljajućim frazama, što uspa-vanku čini iznimno bogatim i zanimljivim žan-rom. U zapadnoeuropskoj umjetničkoj glazbi uspavanka je kao vokalno, vokalno-instrumen-talno ili instrumentalno djelo prisutna kroz go-tovo sva povijesna razdoblja: od srednjovje-kovnih pjesama, preko koralne glazbe XVIII. stoljeća, do *lieda* XIX. stoljeća i klavirskih sklad-bi XIX. i ranog XX. stoljeća.

Jednostavnije rečeno, uspavanke su pjesme pjevane djeci kako bi što ljepše i lakše utonula u san. Upravo su te pjesme dokaz intimnosti ko-ju dijeli obitelj obogaćena novim članom. Sva-ka majka (ili netko drugi tko uspavljuje dijete) ima vlastitu inačicu neke uspavanke, a nerijetko pribjegava i vlastitoj kreaciji. Za pretpostaviti je kako su upravo tako – u intimnom obiteljskom trenutku – nastale uspavanke koje danas sma-tramo jednim od tvorbenih dijelova repertoa-ra hrvatske tradicijske glazbe. No, upravo zbog

intimnosti tog trenutka mnoge su uspavanke iz prošlosti ostale nezabilježenima. Istraživači tra-dicijske glazbe iznimno su rijetko, naime, pri-sustvovali trenutku u kojem su majke uspavlji-vale svoju djecu. Njihova terenska istraživanja – osobito u novije vrijeme – u pravilu su bila takva da su s pjevačicama/pjevačima provodili vrijeme koje je bilo namijenjeno isključivo pri-kupljanju i bilježenju različitih oblika i žanrova tradicijske glazbe. Uspavanke su bile neizosta-van dio snimljenog i/ili zabilježenog materija-la, ali gotovo uvijek izvučene iz svojega osnov-nog izvedbenoga konteksta – one su snimljene u izvedbama upravo za potrebe snimanja, ali tek iznimno rijetko u trenutku u kojem se uspostavlja ta specifična vrsta komunikacije majke i dje-teta glazbom. Zvučni zapisi koji su nam danas dostupni u pravilu su vrlo kratki – njihova je pri-marna funkcija bila bilježenje melodija (odno-sno produkta), a ne samog procesa uspavljivanja – a glavni razlog pjevanja uspavanki (dijete ko-je treba usnuti) vrlo često u tim prigodama nije bio prisutan.

Hrvatske tradicijske uspavanke imaju jedno-stavnu glazbenu formu. Gotovo su bez iznim-ke jednoglasne, odnosno u trenutku u kojem su zapisane izvodila ih je u pravilu jedna pjevači-ca (rjeđe pjevač). Za uspavanke je vrlo karak-teristično ponavljanje teksta, kao i ponavljaju-ća melodijska kontura (više kitica predviđeno je za jednu melodiju, a ako je riječ o kraćim sti-hovima, tada se ponavljaju nekoliko puta isti tekst i glazba). Melodija se kreće u malom inter-valskom rasponu, u pravilu ne prelazi ambitus kvinte, a iznimno zna dosegnuti septimu i okta-vu. Melodijska linija je valovita i na kraju u pra-vilu silazna. Melodija je najčešće silabična, kat-

► *Nini nani, drago dite moje –*
uspavanka iz Gdinja na Hvaru,
zapisana u lidijskome modusu u
prvoj polovici XX. st.



kad s povremenim kraćim melizmima. Ritam je jednoličan kako bi se stvorila atmosfera za što brži i ugodniji san. Tempo je bez iznimke sporiji, predviđen za uspavaljivanje djeteta.

Teže je općenito govoriti o tonskim rodovima, tonskim nizovima ili modusima kojima uspavanke pripadaju, što na neki način sugerira kako je riječ o nešto složenijoj tematici. Pripadnost uspavanki različitim tonskim rodovima (duru i molu) te modusima (starocrkvenim načinima) još je jedan dokaz tradicijskoga i folklornoga bogatstva Hrvatske. Nisam se bavila harmonijskim analizama uspavanki, budući da harmonije naprosto nema (ono što je čvrsto jest melodijska linija, jednoglasje), ali sam se posvetila analizi melodijske linije napjeva koje su zapisivačima prigodom terenskih istraživanja pjevali pjevači i pjevačice. Melodijska linija može nam dakako puno otkriti o harmoniji (ili mogućem harmonijskom načinu razmišljanja koje bi bilo odrazom širih lokalnih i regionalnih tradicijskih glazbi), ali ona isto tako nerijetko može ostaviti i mjesta dvojabama, odnosno razilaženjima mišljenja i tumačenja pripadnosti određenome tonskome rodu ili modusu. Ni jedan od ovih rodova ne zauzima posebno mjesto, ali jedno je, čini mi se, sigurno: modusi (stari načini, starocrkveni načini) svjedoče koliko i kako uspavanke čuvaju srž starinskoga pjevanja i arhaičnosti. Jedino što se može reći za sve tonske rodove i načine jest da se ni jedan od njih ne ostvaruje u svojem punom ljestvičnom nizu (već je rečeno da ambitus uspavanki ne prelazi opseg kvinte), nego ga čine karakterističnim samo nekoliko tonova. Stoga i ostaje mjesta raspravi i različitome tumačenju nekih harmonijskih trenutaka. Uspavanke su, dakle, pjevane u svim modusima, ali dakako i u dobro nam poznatima duru i molu. Važno je ovom prilikom spomenuti da uspavanke kriju i regionalne zvukovne značajke pa neke iz Dalmatinske zagore otkrivaju njezinu karakterističnu netemperiranost, a primjerice istarske čuvaju karakteristične trenutke istarske ljestvice.

Uspavanka kao poezija majčinstva

Uspavanke su prva uglazbljena poezija s kojom se djeca susreću na samom početku života. Najčešće je riječ o kratkim pjesmama koje svaka majka interpretira na svoj način, uglavnom s puno ljubavi, nježnosti i topline. U širem kor-

pusu zapisa hrvatskih tradicijskih uspavanki pohranjenih u Institutu za etnologiju i folkloristiku u Zagrebu moguće je pronaći i kraće ritmične uspavanke-rugalice čiji sadržaj nije osobito bogat, ali i cjelovite lirske pjesme, molitvice i legende. Uzimajući u obzir bogatstvo postojećih zapisa, koji predstavljaju tek manji dio zabilježenih uspavanki koje su bile dijelom prakse tradicijske glazbe u prošlosti, nije nimalo teško složiti se s tvrdnjom Tanje Perić-Polonijo kako se mnoge uspavanke »s pravom mogu ubrojiti među najljepša ostvarenja u hrvatskoj usmenoj književnosti«. U glazbenoj komponenti hrvatskih tradicijskih uspavanki, baš kao i u njihovu sadržaju, zrcali se istodobno i jednostavnost i bogatstvo usmenih tradicija naše zemlje.

Usporedbom širega korpusa uspavanki dolazimo do zaključka o paralelnom postojanju više inačica jedne uspavanke na širem području koje vjerojatno nije bilo lako premostivo u prošlim vremenima. Tako nailazimo na inačice uspavanke *Sanak ide uz/niz ulicu* iz Šibenika, Dubrovačkog primorja i Cavtata. Inačica teksta te uspavanke pjevala se i na Pelješcu.

Sličnosti među uspavankama najuočljivije su na manje udaljenim mjestima i/ili u okviru jedne regije, o čemu svjedoče i primjeri uspavanki iz Vrbnika i Premanture. Paralelno postojanje više inačica jedne uspavanke, odnosno sličnost među stihovima uspavanki s različitim – regionalno bliskih – lokaliteta vidljiva je i u uspavankama *Bubi, nini u zlačanoj zipci* iz Vida pokraj Metkovića, Pridvorja u Konavlima i Banje/Slanoga kraj Dubrovnika, no čini se kako ni more nije bilo zaprekom za »putovanja« i »premještanja« tradicijskih uspavanki, čemu u prilog govore dva zapisa uspavanke *Nini, nani, ni je doma* iz Dola na Hvaru i Supetra na Braču.

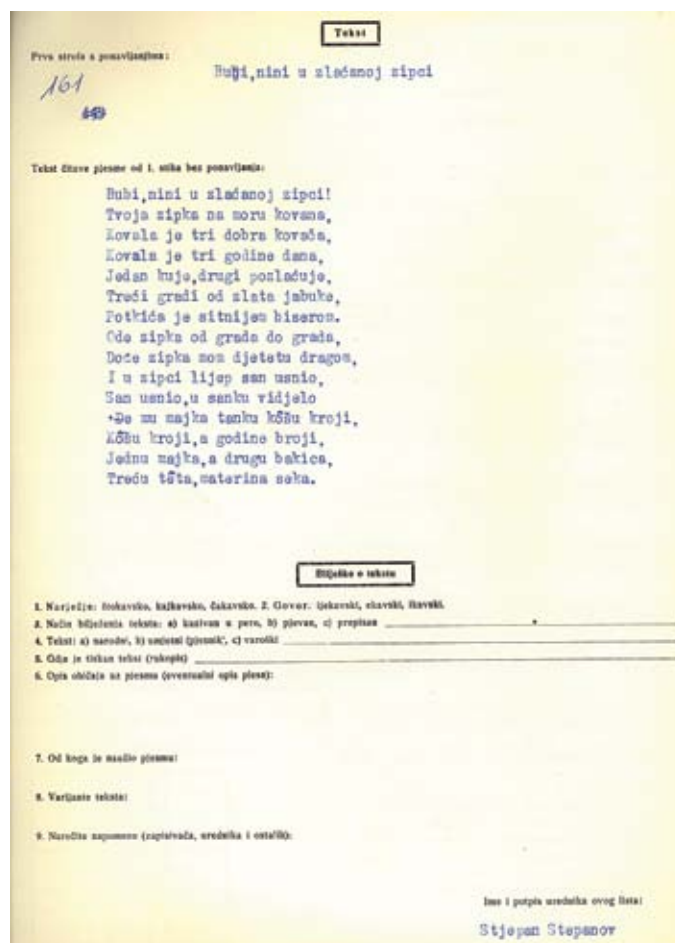
Uspavanke u pravilu počinju na osmeračkim i deseteračkim stihovima, a znaju biti sastavljene i od stihova različite duljine. Rima je gotovo bez iznimke prisutna u svim stihovima.

Stihovi hrvatskih tradicijskih uspavanki puni su jednostavnih, ponavljajućih slogova – poput *nini, nani, culji, ljulji, nuna, nana, buji, nini, bubi, cuna, nana...* – koji u cjelini uspavanke preuzimaju ulogu svojevrsnoga zvukovnog simbola. Neupitna ljubav i emotivna bliskost pjevačice i djeteta izranjaju iz različitih dimenzija uspavanki: iz molitvi za još uvijek nekako dijete; legendi koje pobuđuju dječju maštu; ali i opisa življene svakodnevice koji svjedoče o zahtjevnosti nekadašnjeg života. Mnogobrojne uspavanke pune su iščekivanja, neizvjesnosti, čuvaju obeća-

nja i nagovještaj bolje budućnosti. Jednostavnije uspavanke nalik su rugalicama i variraju samo nekoliko stihova, dok se u drugima isprepleću nestvarne priče o pojedinim pojavama i događajima – svatovima, bajkovitim junacima, kraljevima i kraljicama. Nižu se slike zvijezda, mora, brodova, gorica, cvijeća uz prisutnu dozu mističnosti, tajnovitosti. Brza promjena slika u uspavankama može se usporediti sa snovima, za koje je karakteristično nedosljedno i nepovezano nizanje slika, stoga uspavanke možemo shvatiti kao neku vrstu uvoda ili najave za snove, pa čak i kao glazbu koja balansira na granici između sna i jave. U tom smislu važnim mi se čini upozoriti na zaključke Margaret McDowell o različitostima literarnih i tradicijskih uspavanki. Dijeljene karakteristike mnogobrojnih literarnih uspavanki (uspavanki koje su dijelom pisane književnosti i čiji su autori poznati pjesnici) prije svega su stilske, i ne proizlaze – kao što je to slučaj s tradicijskim uspavankama – iz dijeljenih obrazaca ženskog iskustva. Tradicijske uspavanke koje su prenošene s koljena na koljeno usmenom predajom uvjerljivo zrcale neke ustrajne i predvidljive obrasce majčinskih stajališta i ponašanja. U većini literarnih uspavanki dijete je već usnulo. Pjesnik pjeva o radostima i spiritualnim dimenzijama roditeljstva pri, čemu dijete postaje jednim od simbola pjesnikova poetiziranja čovječanstva. U uspavankama usmene tradicije pjevačica je itekako svjesna praktičnih detalja vezanih uz smirivanje i uspavljivanje budnog djeteta pa i same pjesme nerijetko sugeriraju specifični položaj u kojem se dijete uspavljuje (u rukama pjevačice, na njezinu krilu ili u kolijevci). Sentimentalna je tradicija literarnih uspavanki stoga u pravilu ignorirala, umanjivala, pa možda čak i cenzurirala ogorčenost i kivanost koja je dio stvarnog i normalnog odnosa majke prema djetetu. Iako mnoge uspavanke i glazbom i stihovima svjedoče o nježnim zajedničkim trenutcima majke i djeteta, začuđujuće velik broj njih sadržajno odudara od onoga što bismo – osobito gledajući iz današnje perspektive navike percipiranja odnosa majke i djeteta kao odnosa isključivo temeljena na bezuvjetnoj ljubavi – očekivali pronaći u uspavanki. Iz tekstova tih pjesama izbijaju rijetki trenutki slobodnog izražavanja misli i osjećaja majke koja pjeva – ljutnja, strahovi, razočaranja, umor, smrt. Umjesto da poetizira o čovjeku i općem stanju čovječanstva, pjevačica je tradicijskih uspavanki fokusirana na pojedinačne zahtjeve obiteljskog posla, svoj odnos s djetetom i djetetovim ocem te svoju zabrinutost za dobrobit i zdravlje djeteta. I sama na granici između sna i jave, ona je prisiljena nastaviti pjevati i nizati slike i prizore sve dok dijete ne zaspi, a posezanje za fantastičnim, premda nerijetko nepovezanim prizorima, odraz je njezine kreativnosti, snalažljivosti i nje-

zina psihofizičkog stanja u specifičnom trenutku uspavljivanja. Iako velik broj uspavanki pripada u »uspavanke ljubavi« (čime nipošto ne sugeriram da one koje ne pripadaju u tu skupinu nisu bile pjevane s ljubavlju), postavlja se pitanje kako su djeca prihvaćala uspavanke s uvjetno nazvano »težim« sadržajem, odnosno kako su djeca ipak uspijevala zaspati slušajući pjesmu koja neskriveno progovara o smrti (primjerice uspavanku *Culju ljulju na po(l)ju* iz Bajagića kraj Sinja). Budući da glavna svrha uspavljivanja djeteta mora biti ispunjena, majka si nije mogla priuštiti refleksiju ljutnje i frustracije u glazbi. Glazba je morala ostati mirna, repetitivna i uspavljujuća. Djetetu su tako namijenjene zvukovne senzacije, a semantičko pripada majci – što je možda najjasnije razdijeljeno upravo u uspavankama koje reflektiraju težinu svakodnevnog života, strepnje i strahove žene koja pjeva.

Hrvatske nam tradicijske uspavanke svojim stihovima otkrivaju da su, osim majki, i bake vrlo često pjevale uspavanke svojoj unučadi, što je lako logično objasniti. Majke su bile mlađe i sposobnije za rad, a bake su više vremena provodile u kući čuvajući djecu dok bi njihove kćeri/snahe radile u polju ili oko kuće. To je dokaz kako se iz velikog broja uspavanki mogu iščitavati skrivene misli žena prošlih stoljeća.



▲
Bubi, nini u zlađanoj zipci –
zapis uspavanke iz Banje u
Dubrovačkom primorju 1958.

►
Posp, pospi va zipci svojoj –
uspavanka iz Istre, zapisana
oko 1962.



Hrvatske tradicijske uspavanke u suvremenoj izvedbenoj praksi

Novijim je generacijama, ponajviše zahvaljujući utjecaju masovnih medija, dobro poznata uspavanka Johannesa Brahmsa (op. 49 br. 4 *Wiegenlied*) ili pak tema Dvanaest varijacija u C-duru (KV 265) Wolfganga Amadeusa Mozarta, djeci danas uglavnom poznata pod nazivom *Blistaj, blistaj, zvijezdo mala*. Osim preko iznimno utjecajnih animiranih filmova, uspavanke su u novije vrijeme do publike počele dolaziti i u obliku diskografskih izdanja u potpunosti posvećenih tom žanru. Glazbenica Vesna Matana izdala je 2011. godine album sa snimkama uspavanki pjevanih na hrvatskom jeziku uz instrumentalnu pratnju. Ove godine glazbenica je izdala i drugi nosač zvuka s istom tematikom *Uspavanke 2 (Zimski snovi)*. Glazbenik Stanislav Kovačić snimio je 2009. godine album *Uspavanke za djecu i odrasle* koji čine zanimljivi aranžmani »rokerskog prizvuka« u kojima se u ulozi »uspavljivača« pojavljuju mnogobrojni predstavnici domaće popularnoglazbene scene.

Ako uzmemo u obzir cjelinu ponude suvremene diskografske industrije, čini se da je širenje i profiliranje tržišta snimljene glazbe u novije vrijeme otvorilo prostor za populariziranje tradicijskih uspavanki. Mnogobrojna su, naime, izdanja koja današnjim roditeljima nude izbore uspavanki – bez obzira na to je li riječ o domeni umjetničke, popularne ili tradicijske glazbe. Mnoge tradicijske uspavanke zaživjele su tako potkraj XX. i osobito početkom XXI. stoljeća na albumima koji čine jednu vrstu specijalizirane niše u ponudi diskografske kategorije *world music* u okviru koje se od kraja osamdesetih godina dvadesetog stoljeća zapadnjačkoj publici nude različiti oblici tradicijskih, popularnih i umjetničkih glazbi nezapadnog svijeta. Brojnost albuma koji potencijalnim slušateljima nude suvremene obrade tradicijskih ili tradicijskom glazbom nadahnutih uspavanki iz različitih dijelova svijeta (poput albuma *Dreamland: World Lullabies & Soothing Songs*, *Papa's Lullaby: Lullabies Sung by Fathers Around the World* ili *Mama's Lullaby: Lullabies Sung by Women Around the World*) ili iz pojedinih regija svijeta (poput albuma *African Lullaby*, *Brazilian Lullaby*, *African Dreamland*, *Celtic Dreamland*), nedvosmisleno svjedoče o popularnosti takvih izdanja.

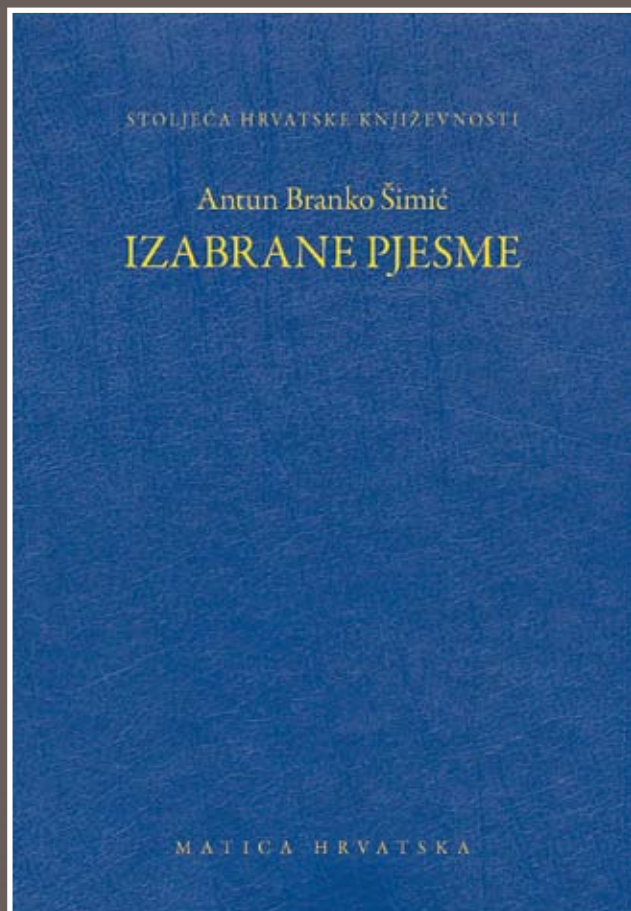
Folkloristica Tanja Perić-Polonijo uredila je 2000. godine već spomenutu zbirku/slikovnicu *Hrvatske narodne uspavanke* s uspavankama iz svih krajeva Hrvatske i na taj način za sada jedina pokušala utjecati na popularizaciju i uopće poznavanje hrvatskih tradicijskih uspavanki među širim krugom suvremene publike. Riječ je o trodijelnom projektu u kojem se knjiga/ilustrirana pjesmarica može smatrati glavnim dijelom, na koji se naslanjaju, ne manje važni, pjevanka s notnim zapisima i nosač zvuka s uspavankama u izvedbi grupe *Putokazi*.

Ovom prilikom čini mi se prigodno spomenuti i pozdraviti prvi klapski projekt tradicijskih uspavanki – nosač zvuka koji će klapa *Čakulone* izdati u skoroj budućnosti.

Čini se da uspavanke, osobito tradicijske, sve donedavno i nisu bile previše zastupljene na domaćoj glazbenoj sceni i u suvremenoj izvedbenoj praksi. Sličan scenarij preslikava se i na druge zapadnoeuropske zemlje, što potvrđuje istraživanje provedeno 2007. godine u Velikoj Britaniji (uzorak: 1200 parova). Umjesto uspavanki, roditelji (44% ispitanih) svojoj djeci danas češće pjevaju pop-pjesme i teme iz televizijskih emisija. Stručnjaci kažu kako dječje pjesmice neće nikada izumrijeti, ali se povlače pred jačom konkurencijom. Stoga je velika odgovornost na obrađivačima, ansamblima i svima onima koji budu valorizirali tradicijske uspavanke, a i one druge koje kriju značaj toga visokovrijednoga glazbenoga žanra, i na taj način pridonijeli njegovu širenju i recepciji. ↩

Literatura

- Bezić, Jerko. 1967. »Muzički folklor Sinjske krajine«. *Narodna umjetnost*. 5–6/1:175–275.
- Bezić, Jerko. 1981. »Folklorna glazba otoka Zlarina«. *Narodna umjetnost*. 18/1:27–148.
- Bezić, Jerko. 1991. »Folklorna glazba otoka Šolte«. *Narodna umjetnost*. 28/1:9–48.
- McDowell, Margaret B. 1977. »Folk lullabies: Songs of anger, love, and fear«. *Women's Studies*. 5:205–218.
- Perić-Polonijo, Tanja. 2000. *Hrvatske narodne uspavanke*. Zagreb: Profil.
- Porter, James. 2001. »Lullaby«. U: *The New Grove Dictionary of Music and Musicians*. sv. 11. Stanley Sadie, ur. London: Macmillan, 313–314.
- Rihtman-Šotrić, Dunja. 1975. »Narodna tradicionalna muzika otoka Brača«. *Narodna umjetnost*. 11–12/1:235–298.



Antun Branko Šimić
IZABRANE PJESME

priređio
NEDJELJKO MIHANOVIĆ

biblioteka
STOLJEĆA HRVATSKE KNJIŽEVNOSTI

format: 14 x 20 cm
opseg: 228 str.
tvrdi uvez
Matica hrvatska, 2012.
cijena: 150,00 kn

ISBN 978-953-150-316-7

Kroz Šimićevu se poeziju
obzor umjetničke kreativnosti
u hrvatskoj književnosti vidljivo proširio.

Njegov čisti pjesnički glas
i *singulier genie* – jedinstveni genij
– ostavili su duboki trag
u hrvatskom pjesništvu.



Teško je zamisliti razvoj hrvatske poezije
bez Šimićeva utjecaja.

Nijedan naraštaj nije doveo u pitanje
izvornost i umjetničku vrijednost
njegove poezije.

Mnogi pripadnici naraštaja krugovaša
pronalezili su u Šimiću svoga suvremenika.

Njegova je poezija
u ritmičkoj novosti, u izražajnosti jezika,
u prevladavanju tradicionalnih struktura
i u genezi poetičkog moderniteta
odigrala istaknutu ulogu
u razvoju hrvatskog pjesništva.

Nedjeljko Mihanović

Franka Miriam Brueckler

MATEMATIČKI BOŽIĆNI POKLON S POSLJEDICAMA

Božićno je doba u Pragu 1611. godine. Hladno je, pusto, tiho, pahuljice snijega lepršaju zrakom. Na Karlovu mostu osamljeni lik, muškarac u najboljim godinama. Za bradu i ogrtač mu se hvataju pahuljice, a on ih zamišljeno promatra i mrmlja: *nix*...

Dotični je bradonja carski astronom i matematičar Johannes Kepler (slika 1), koji razmišlja o božićno-novogodišnjem poklonu svojem prijatelju, a valjda i rođendanskome samomu sebi: Kepler je rođen 27. prosinca 1571. (u gradiću Weil der Stadt, blizu Stuttgarta).¹ Unatoč zvučnoj tituli, financije su mu tanke: njegov poslo-

davac, car Rudolf II., već mu dulje vremena nije isplatio plaću. Dakle, za poklon može kupiti ništa – *nix* na njemačkome. A *nix* na tadašnjem jeziku znanosti i obrazovanja, latinskome, pak znači snijeg. Kako prigodno...

I Kepler tako tijekom svojih šetnji zimskim Pragom počne razmišljati: je li najmanja čestica prašine ništa? Očito da nije, ta prašina se skuplja i jednom skupljena dugo ostaje u kući. A kap vode? I to bi svakako bio uvredljiv poklon. Ali, očito ni kap vode, kao ni čestica prašine, nisu ništa, nego nešto. Jedan je pak pojavni oblik vode, pahuljica snijega (slika 2), predivno simetrična: idealan božićni poklon jer »silazi s neba i izgleda poput zvijezde«. Tako je Kepler zapisao u svojem božićnom poklonu, eseju *Strena seu de nive sexangula* (»O šesterokutnoj snježnoj pahuljici«), koji je posvetio i poklonio svojem prijatelju i zaštitniku, kumu svojega sina Friedricha, učenjaku i carskome tajnom savjetniku imena Johannes Matthäus Wackher von Wackenfels. Taj se tekst, dug ni 30 stranica, smatra prvim djelom u povijesti koje opisuje strukturu kristala, najuređenijih – najmatematičnijih – objekata stvarnoga svijeta.² A sve je počelo pitanjima: Zašto pahuljice snijega pokazuju simetriju baš šestoga reda?³ Je li možda neko svojstvo vodene pare ili



Slika 1. Johannes Kepler
oko 1610. (izvor: Wikimedia
Commons)

¹ Kepler je umro 15. studenoga 1630. u Regensburgu.

² Kristalografija u Keplerovo doba još nije postojala kao znanstvena disciplina, ponešto se ipak znalo o pojavnim oblicima kristala. Tako je, primjerice, Kepler znao da su oblici kristala nađenih u rudnicima različiti ovisno o nečistoćama sadržanim u tvari koja je kristalizirala.

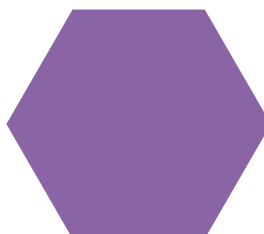
³ Objekt posjeduje simetriju nekoga reda n ako ga možemo zaokrenuti (oko neke osi) za n -ti dio punoga kuta i nakon toga ne vidimo razlike u odnosu na izgled prije zaokretanja: pahuljica ima simetriju šestoga reda jer kad ju zaokrenemo za šesti dio punoga kuta (tj. za kut od 60°), ona jednako izgleda kao i prije.



Slika 2. *Snježna pahuljica* (za dopuštenje korištenja slike zahvaljujem prof. Kennethu G. Libbrechtu s California Institute of Technology)

Više lijepih slika pahuljica možete naći na web-stranici prof. Libbrechta

<http://www.its.caltech.edu/~atomic/snowcrystals/photos/photos.htm>



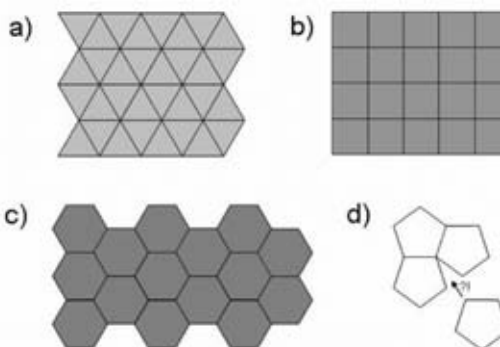
Slika 3. Pravilni šesterokut, ravninski lik omeđen sa šest jednako dugih stranica koje se susreću pod jednakim kutovima

pak nečistoća u njoj sadržanih uzrok takvoj simetriji pahuljica ili je pak uzrok neki vanjski? A još k tome, zašto je pahuljica plosnata, a ne »tro-dimenzionalna«?

Strena seu de nive sexangula jedan je od mnogih tekstova u kojima se vidi Keplerova težnja za nalaženjem matematičke osnove prirodnih zakona – najznamenitije mu je takvo djelo *Harmonices Mundi* (1619), no božićni je tekstić o pahuljicama mnogo lakši za čitanje, pun povijesnih, filozofskih i osobnih komentara i dosjetki. Nažalost, odgovor na pitanje zašto su pahuljice takve kakve jesu tekst ipak ne daje – u to je doba ipak nedostajalo previše tehničkih predispozicija za proučavanje strukture kristala. Pa zašto je onda toliko značajan? Tražeći objašnjenje strukture pahuljice, Kepler je našao toliko primjera iz prirode da se taj tekst može smatrati prvim djelom iz biomatematike. No, što je još važnije, u tom su tekstu iznesene ideje i tvrdnje koje su potaknule razvoj kristalografije, a još više matematike. No, hajd'mo polako ...

Najjednostavniji, geometrijski, objekt koji posjeduje simetriju šestog reda jest pravilni šesterokut (slika 3). Jedno od zanimljivijih svojstava toga matematičkog stvorenja jest da je to jedan od samo tri pravilna mnogokuta (uz pravilni šesterokut to su još kvadrat i istostranični trokut) čijim se kopijama može bez rupa i preklapanja popločati ravnina (slika 4). Primjerice, pločice kojima popločavamo pod kupaonice, ako želimo da su pravilni mnogokuti, moraju biti kvadratne ili alternativno istostranični trokuti ili pravilni šesterokuti. S pravilnim peterokutima ne bi išlo – dobili bismo grbav pod jer bi se neke pločice ili preklapale ili bi pak bilo rupa među njima. No Keplera pahuljice nisu asociirale na pločice u kupaonici, nego se sjetio jednoga prirodnog popločavanja pravilnim šesterokutima – pogodite kojeg!

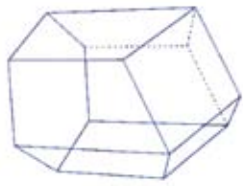
Jeste li se dosjetili popločavanja pravilnim šesterokutima koje možemo vidjeti u prirodi? Ako niste, evo *hint*: med.



Slika 4. Tri pravilna popločavanja ravnine. Pravilnim peterokutima, kao ni pravilnim mnogokutima s više od šest stranica, ravnina se ne može popločati bez rupa i preklapanja.

Da, naravno, riječ je o pčelinjem saću. Svaka ćelija saća dodiruje šest drugih oko sebe (dobro, svaka osim rubnih, ali očito i te rubne prestanu biti rubne kad pčele prošire saće – eto nagovještaja beskonačnosti, koja je matematičarima temeljno svojstvo svih popločavanja). Taj izgled pčelinjeg saća primijetili su ljudi u pradávnim vremenima, a antički su Grci – koji su znali i dokazati da su jedini pravilni mnogokuti čijim se kopijama može popločati ravnina pravilni trokut, četverokut i šesterokut – predložili i moguć razlog zašto pčele rade šesterokutne ćelije saća: štedljivost. Naime, za zadani opseg pravilni je šesterokut među spomenute tri vrste pravilnih »pločica« ona s najvećom površinom. Drugim riječima, ako pčele hoće napraviti saće u koje stane najviše meda (najveća površina presjeka ćelije) uz danu potrošnju voska (opseg presjeka ćelije), moraju ga raditi tako da ćelije budu u presjeku pravilni šesterokuti.

Pažljivi će čitatelj ovdje možda primijetiti: a zašto bi pčele radile ćelije koje su u presjeku baš *pravilni* mnogokuti? Dobro pitanje. Dokaz da je među trima pravilnim mnogokutima čijim se kopijama može popločati ravnina pravilni šesterokut onaj koji ima najveću površinu uz zadani opseg pripisuje se grčkomu matematičaru Papusu Aleksandrijskomu (živio je otprilike od 290. do 350. g. n. e.). No, time nije dokazano da možda neki drugi – nepravilni – mnogokuti ne daju



▲ Slika 5. Oblik ćelije pčelinjega saća

»ekonomičnije« rješenje. Najstariji poznati iskaz te tvrdnje – pravilni šesterokuti daju podjelu ravnine na dijelove iste površine s najmanjim opsezima – zapisao je 36. g. pr. Kr. Rimljanin Marcus Terentius Varro. Ipak, potpuni dokaz te tzv. *hipoteze o pčelinjem saću* (engl. *honeycomb conjecture*) dao je tek 1999. američki matematičar Thomas Hales, kojeg ćemo u ovome članku ponovno susresti malo kasnije...

No, pčelinje saće nije matematičko samo u presjeku nego i dubinski. Čovjek bi možda pomislio da svaka ćelija ima oblik šesterostrane prizme, tijela omeđenog s dva sukladna pravilna šesterokuta povezana preko šest pobočki oblika pravokutnika. No upravo je naš osamljeni božićni šetač uočio da tomu nije tako: stražnji krajevi ćelija nisu ravni (slika 5), nego se sastoje od tri romba (četverokuta s jednako dugim stranicama), štoviše, da u svim saćima ti rombovi imaju (barem približno) iste unutrašnje kutove. Kasniji su znanstvenici preciznije izmjerili te kutove i postavili hipotezu da su oni upravo takvi da za dani obujam ćelije dadu najmanje moguće oplošje – kao što rekosmo, pčelice štede na vosku. Zanimljivo je da je konačni dokaz da su kutovi uz koje se ta ekonomičnost⁴ postiže u skladu s izmjerjenima dao veliki hrvatski znanstvenik Ruđer Josip Bošković u svojem kratkom tekstu *De apium cellulis* objavljenom u drugom svesku *Philosophiae recentioris versibus traditae libri decem* dubrovačkog pjesnika Benedikta Staya (1755).⁵

⁴ Oblik saća jest najekonomičniji s obzirom na potrošnju voska ako pretpostavimo da stražnja strana ćelije treba biti ili ravna ili sastavljena od tri romba, no 1964. mađarski je matematičar László Fejes Tóth pronašao oblik koji je još ekonomičniji (stražnja se strana sastoji od dva romba i dva peterokuta). Pčele, čini se, još nitko nije obavijestio da bi mogle biti štedljivije. Do danas nije poznato koji bi točno bio oblik optimalne (u opisanom smislu) ćelije pčelinjega saća.

⁵ One koje zanima više o Boškovićevu dokazu upućujemo na web-stranicu http://mathineurope.eu/index.php?option=com_content&view=article&id=678&Itemid=19&lang=en



► Slika 6. Dva rompska dodekaedra i zvjezdasti rompski dodekaedar izrađeni tehnikom modularnog origamija

No vratimo se mi u Prag 1611.: Kepler naravno nije stao na konstataciji o obliku ćelija pčelinjeg saća – ta bio je vrstan znanstvenik, a svaki se znanstvenik kad nešto primijeti pita: zašto je tomu tako? A matematičar još uz to i: što bi bilo kad bi bilo? Razmišljajući o obliku ćelije pčelinjega saća, zamislio je geometrijsko tijelo omeđeno s 12 rombova kakvi su na stražnjoj strani saća, a koji se dobiju ako drugi, otvoreni, kraj pčelinjega saća zatvorimo s tri romba na način kako je zatvoren i stražnji kraj. Takav se poliedar (čoskasto geometrijsko tijelo) zove *rompski dodekaedar* (slika 6). On ima (ne samo) jedno svojstvo zajedničko s kockom: njegovim kopijama može se popuniti prostor bez rupa i preklapanja, kao što se pravilnim šesterokutima može popločati ravnina. Drugim riječima rečeno, dječje slagalice s kockicama mogle bi se napraviti i tako da umjesto kockica djeca slažu rompske dodekaedrice. Tako je eto Kepler otkrio jedan od poliedara, koji su dobili naziv Keplerovi poliedri. Prvi put u povijesti nakon antičkih Grka netko je otkrio ne samo nove poliedre nego cijele grupe istih.⁶

Kepler je nadalje uočio da se sjemenke nara u dotičnome naguraju (približno) tako da kao da su upakirane u rompske dodekaedre. Pretpostavivši da se sjemenke žele nagurati tako da ih što više stane u nar, *ergo* da što bolje popune prostor, Kepler je pomislio: to bi mogao biti najefikasniji način da se kuglaste sjemenke naguraju u neki prostor (najefikasniji u smislu: ostaje najmanje nepopunjenog prostora). Tako su pčelice i narovi Keplera naveli na ideje zbog kojih se njegov božićni poklon smatra prvim radom o strukturi kristala: ideju popunjavanja prostora kopijama sukladnih poliedara (danas znamo da se kristalna struktura može opisati upravo tako) i optimalnoga (gustog) pakiranja⁷ kugli (kakvim se mogu opisati strukture kristala metalâ).

Ideja gustih pakiranja kugli i jedna Keplerova tvrdnja o takvim pakiranjima ujedno su zaposlile i matematičare na nekoliko stoljeća. Kepler je naime ustvrdio: najgušće je moguće pakiranje sukladnih kugli ono kojim se koriste kumice na placu kad slažu jabuke.⁸ Ovdje ipak treba biti pošten i reći da sama ideja gustog pakiranja kugli kao objašnjenja unutrašnje građe kristala nije posve Keplerova. On je naime neko vrijeme prije pisanja tekstića o pahuljicama (točnije: od 1606), isprva u prvom redu vezano za neka pi-

⁶ Zainteresirani Keplerove poliedre mogu vidjeti npr. na web-stranici <http://www.georgehart.com/virtual-polyhedra/kepler.html>

⁷ Pakiranje nekih oblika u neki prostor u matematičkom smislu odgovara intuitivnom: ti se objekti nalaze u tom prostoru, a nigdje se ne preklapaju.

⁸ Naravno, jabuke nisu savršene kugle, ali su im dovoljno slične.

tanja iz optike, komunicirao s engleskim znanstvenikom Thomasom Harriotom (1560–1621). Harriot je s jedne strane bio zagovornik atomističke teorije, tj. teorije da su tvari sastavljene od najmanjih čestica – atoma; Kepler je isprva bio skeptičan prema toj teoriji jer to znači da je među atomima vakuum, a njega je pak smatrao protuprirodnim. S druge strane, Harriot je puto-
vao svijetom s engleskim istraživačem Sir Walterom Raleighom (1552. ili 1554. do 1618), a on mu je pak zadao da izračuna gustoću standardnog načina slaganja – »pakiranja« – topovskih kugla, htijući što više kugla nagurati u svoje brodove. Uobičajeno je topovske kugle slagati onako kako kumice na placu slažu jabuke: nakon što ih poslažemo u donji sloj, sljedeći se slaže tako da kugle upadaju u udubljenja prethodnog sloja, i tako dalje do vrha (slika 7).

Harriot je bez većih problema izračunao gustoću slaganja topovskih kugla: $\pi/\sqrt{18}$ (približno 74 %). No, da bi taj broj imao smisla, krajnje je vrijeme da preciziramo što mislimo pod gustoćom pakiranja. Ako bismo neki broj kugla ubacili u neku kutiju, gustoća toga (konačnog) pakiranja bila bi omjer ukupnog obujma kugla i obujma kutije. Kako se očito pakiranja mogu nastaviti u beskonačnost (iako ju u praksi nikad ne bismo postigli), npr. tako da ubacujemo sve više kugla u sve veće kutije, kako bi se izbjegli problemi s pitanjima poput »što ako umjesto kutije uobičajenog oblika uzmemo neki drugi?« ili pak »ako od pakiranja hoću uzeti samo neki njegov dio, kako da tretiramo kugle koje ne stanu čitave u taj dio?«, matematičari su još poodavna shvatili da je jednostavnije (da: jednostavnije!) gledati pakiranja, kao i popločavanja, koja su beskonačna. Gustoća takvog pakiranja jest granična vrijednost gustoća konačnih dijelova pakiranja kad ti konačni dijelovi postaju sve veći, i veći, i veći... Stoga se gustoća pakiranja topovskih kugla odnosi na slučaj kad bi se kugle na isti način nastavile slagati u beskonačnost (ili pak kad bi kumica slagala beskonačno mnogo jabuka), a konkretno pakiranje kugla imat će gustoću koja je samo približno jednaka navedenoj vrijednosti.

Sve u svemu, Kepler je u *Strena seu de nive sexangula* ustvrdio da je standardno slaganje – pakiranje – kugla (»topovsko pakiranje«) najgušće moguće, tj. da ne postoji pakiranje gušće veće od $\pi/\sqrt{18}$. Ta je tvrdnja postala poznata pod nazivom Keplerova hipoteza. Istu je pretpostavku dvadesetak godina prije postavio i Harriot, no nije ju nikad objavio. Stoga bi Keplerovu hipotezu možda trebalo zvati Kepler-Harriotovom. Ili možda hipotezom dvojice ubojica? Naime, Keplera i Harriota osim znanosti povezuje i biografski detalj: obojica su optužena za umorstvo. Kepleru se pripisuje da je otrovao svojega mentora, danskog astronoma Tycha Brahea

(1546–1601), dok je Harriot navodno Winginu, poglavici indijanskoga plemena Algonkin (engl. *Algonquin*), odrubio glavu.⁹

No, vratimo se jabukama. Kepler je primijetio da postoje dva pakiranja (a danas je poznato da ih ima beskonačno mnogo) iste gustoće $\pi/\sqrt{18}$. Ta su dva pakiranja danas poznata pod kraticama ccp (kubično gusto pakiranje, engl. *cubic close packing*) i hcp (heksagonsko gusto pakiranje, engl. *hexagonal close packing*). Oda-
bere li kumica bilo koji od ta dva načina, popunit će točno $\pi/\sqrt{18}$ prostora (tj. toliko bi popunila kad bi imala beskonačno mnogo jabuka i zatrpala svemir njima).

Oba ta pakiranja kreću od osnovnog sloja koji odgovara najgušćem slaganju krugova u ravnini. Taj ravninski zadatak možemo opisati ovako: ako imate vreću kovanica od 1 kune, kako ih treba rasporediti na stol tako da ostane što manje nepokrivene površine? Uz malo isprobavanja lako ćete se uvjeriti da je najbolji način prikazan na slici 8: oko svake je kovanice njih šest raspoređenih tako da im središta čine vrhove pravilnog šesterokuta. No, to što ste se u to uvj-
rili, ne znači da ste to i dokazali. Prvi dokaz tvrdnje da je najgušće¹⁰ pakiranje sukladnih krugova u ravnini upravo ono sa slike 10. dao je 1890. norveški matematičar Axel Thue (1863–1922).

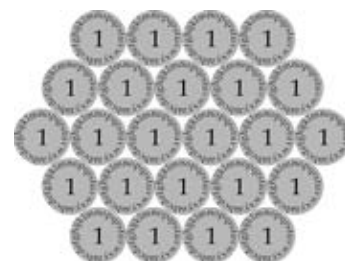
Vratimo se natrag na pakiranja kugla. Želimo li dobiti bilo ccp bilo hcp pakiranje, na prvi sloj koji odgovara opisanom gustom pakiranju novčića, stavljamo sljedeći sloj koji izgleda jednako tako, ali kugle toga drugog sloja upadaju u udubine prvoga sloja. Treći pak sloj možemo postaviti točno iznad prvoga (u kojem slučaju daljnjim ponavljanjem slijeda prvi, drugi, prvi, drugi, ... dobivamo pakiranje koje se zove hcp), ili pak treći sloj možemo staviti još malo pomaknuto, tako da kugle trećega sloja dođu točno iznad onih rupa prvoga sloja iznad kojih nisu kugle drugoga sloja (u tom slučaju ponavljanjem slijeda prvi, drugi, treći, prvi, drugi, treći, ... dobivamo ccp). Upravo opisana slaganja ilustrirana su slikom 9, a Kepler je znao pokazati da oba imaju već spomenutu gustoću $\pi/\sqrt{18}$. Danas je pak poznato da su, primjerice, u kristalima srebra i zlata atomi raspoređeni kao kuglice u ccp, dok su, primjerice, u kristalu magnezija ili cinka raspoređeni kao kuglice u hcp.

⁹ One koje zanima više o tim optužbama, upućujemo na članak »Et Tu, Crystallographer? Murder Charges Against Close-Packing Pioneers Evaluated« autora Barta Kahra, objavljen 2011. u časopisu *Crystal Growth & Design* (jubilarno izdanje 10th Anniversary Perspective).

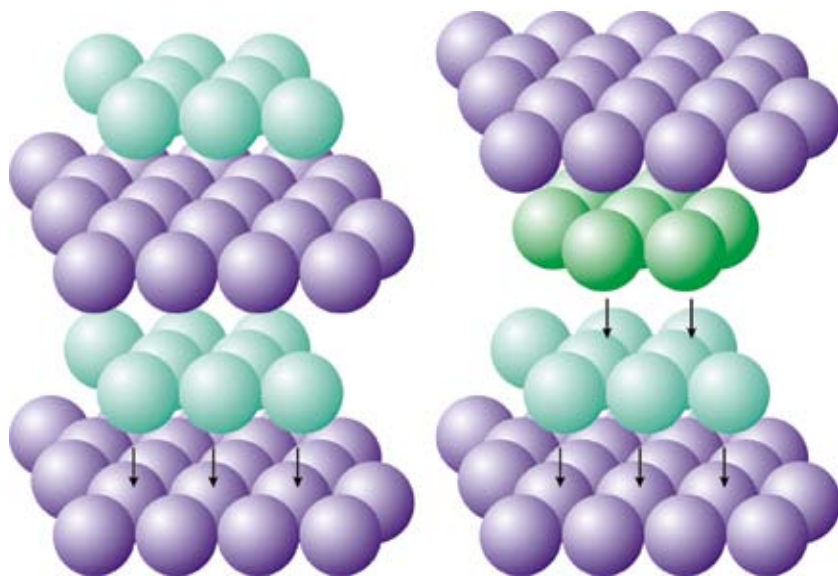
¹⁰ Gustoća je toga pakiranja $\pi/\sqrt{12}$, odnosno približno 91 %. Gustoća se naravno odnosi na pakiranje koje se proteže u beskonačnost, a ako gledamo samo njegov omeđen dio (recimo, koliko stane na stol), gustoća (omjer ukupne površine novčića i površine stola) bit će to bliža navedenoj vrijednosti što je stol veći.



▲ Slika 7. Topovsko pakiranje kuglica



▲ Slika 8. Gusto pakiranje novčića



▲ Slika 9. Nastanak pakiranja tipa hcp (lijevo) i ccp (desno)



▲ Slika 10. Pogled iskosa na topovsko pakiranje kugla pokazuje da je ono isto što i pakiranje tipa ccp

A gdje je tu topovsko pakiranje? Je li ono sad nekakvo treće pakiranje te gustoće? Ta kumice na placu jabuke u pravilu ne slažu tako da donji sloj bude poput gustog pakiranja novčića, nego tako da po jedna jabuka dođe između svake četiri koje su postavljene kao da su u vrhovima kvadrata. Ne: Kepler nije zabunom pogrešno prebrojio tri pakiranja kao da su dva, niti je krivo tvrdio da je topovsko pakiranje najgušće. Naime, ako iz drugoga kuta pogledamo topovsko pakiranje, vidjet ćemo da je ono zapravo isto što i ccp (slika 10).

Kao što već spomenusmo kod pitanja gustog pakiranja novčića na stolu, to što se nakon manje ili više isprobavanja činilo da je Kepler imao pravo sa svojom tvrdnjom o najvećoj mogućoj gustoći pakiranja, matematičarima nije bilo dovoljno: to što još nismo našli gušće, ne znači da ono ne postoji. Stoga je bilo potrebno ili dokazati da ono ne postoji, ili pak naći takvo gušće pakiranje koje bi pokazalo da Kepler nije imao pravo. Godine 1831. dokaz da su ccp i hcp najgušća među periodičkim¹¹ pakiranjima dao je znameniti Carl Friedrich Gauss (1777–1855). Taj dokaz zapravo nije jako kompliciran, a za kristalografije je on ujedno i sve što im treba – unutrašnja

¹¹ Pakiranje ili popločavanje je periodičko ako postoji neki njegov dio takav da se cijelo pakiranje/popločavanje može rekonstruirati slaganjem istih takvih dijelova na način kako djeca slažu kockice, samo u beskonačnost.

građa kristala je periodička (to je 1780-ih godina ustvrdio francuski opat i mineralog René Just Haüy, a 1912. difrakcijom rendgenskih zraka na kristalu modre galice potvrdio njemački fizičar, nobelovac Max von Laue).

Ipak, ostalo je otvoreno pitanje je li nekim neperiodičkim, nepravilnim, pakiranjem moguće postići veću gustoću.¹² Osim spomenutoga Thueova dokaza za ravninsku verziju problema, do kraja 19. stoljeća nije postignut nikakav napredak u dokazu Keplerove hipoteze pa ju je 1900. njemački matematičar David Hilbert (1862–1943) uvrstio u svoju listu 23 najznačajnija tada neriješena matematička problema. Prvi stvarni napredak prema dokazu Keplerove hipoteze postigao je mađarski matematičar László Fejes Tóth (1915–2005), kojega smo već spomenuli u ovome članku. On je 1953. pokazao da se dokaz da od svih beskonačno mnogo mogućih pakiranja kugla nijedno nema gustoću veću od $\pi/\sqrt{18}$ može svesti na razmatranje konačno (ali jako mnogo) slučajeva, točnije rečeno, na konačno mnogo proračuna. No, taj je broj bio toliko velik da je bilo nemoguće u praksi provesti te račune. Nakon raznih dokaza tvrdnji srodnih problemu, a i ponekoga netočnog »dokaza«, konačno je godine 1998. američki matematičar Thomas Hales, koji se Keplerovom hipotezom bavio već dva desetljeća, objavio: imam dokaz! Njegov se dokaz temelji na Tóthovoj ideji, te je Hales dalje razradio tu ideju i s pomoću računala istražio tih jako mnogo, ali konačno mnogo, slučajeva. Cio dokaz kombinira metode iz različitih područja matematike. Dokaz koji je predao za objavu imao je više od 250 strana i još uz to oko 3 GB programskoga koda. Naravno, slijedila je provjera dokaza – dok se nezavisni recenzenti ne izjasne da je dokaz korektan, nema objave novoga matematičkog rezultata. Nažalost, s obzirom i na opseg tiskanog dijela dokaza, a još više s obzirom na oslanjanje na to da u enormno velikom programskom kodu i njegovoj izvedbi nema pogrešaka, ta se provjera pokazala iznimno teškom. Nakon više godina provjere napravljena je iznimka: iako još nije bilo posve sigurno da je dokaz točan, ugledni časopis *Annals of Mathematics* (matematičar koji uspije u njemu objaviti svoje rezultate stvarno se može smatrati uspješnim!) odlučio ga je objaviti (članak je objavljen 2005. i ima 120 strana). Do dana današnjega traje provjera točnosti Halesova dokaza, no ipak danas velika većina matematičara (oni ostali su i tako već poodavno uvjereni u točnost Keplerove hipoteze) smatra da je dokaz u redu. Keplerov božićni poklon bio je dakle pravi! ➡

¹² Eksperimentalno se može pokazati da ako nasumce ubacujemo kugle u spremnike, dobivena će gustoća uglavnom biti oko 65%, što sugerira da su nepravilna pakiranja u pravilu manje gusta od pravilnih.

P. S. Sve one koje zanima više o povijesti Keplerove hipoteze upućujemo na popularno pisanu knjigu *Kepler's conjecture*, koju je napisao izraelsko-švicarski matematičar i novinar George Szpiro (knjigu je 2003. objavio izdavač John Wiley & Sons).

Ivan J. Bošković

BILJEŠKA UZ BOŽIĆNU PREMIJERU JULIJANE MATANOVIĆ

Već prvim književnim nastupima Julijana je Matanović prepoznata kao svojevrsni »glas razlike« spram spisateljskih iskustava generacijskih suvremenika, bilo da je riječ o njezinu esejističko-kritičkom/znanstvenom radu ili o njezinu pripovjedaštvu. Umjesto retorike književne znanosti utemeljene na dominirajućim i recentnim teorijskim promišljanjima književne umjetnine njezin je »personalizirani« kritički i znanstveni diskurs, s rečenicom prepoznatljive kulture i arome, svoju zanimljivost gradio na privlačnosti širem čitateljstvu vezujući ga rečenicom prepoznatljiva kolorita. Ako se četveroručna generacijska knjiga (*Četiri dimenzije sumnje*, 1988) može okarakterizirati svojevrsnom najavom glasa razlike u hrvatskom literaritetu, autorska i autobiografska knjiga *Prvo lice jednine* (1997) sugerirala je prostore pripovjedačkoga iskustva koje će u godinama što slijede sve više zadobivati atribucije prvorazredne književne činjenice sa znatnim odjekom i u čitateljskoj i u stručnoj zajednici. Na tragu produktivnog *autobiografskog* štiva (sama će napisati: »*Svaki je život vrijedan priče*«!), ali od njega i dostatno različita, ne-svakidašnjom imaginacijom autorica je – više ili manje beletrizirajući životne činjenice – gradila zavodljive priče koje se mogu čitati i kao (auto) biografija i kao literatura. Ne skrivajući privatnost niti pak umanjujući snagu poistovjećenja i identificiranja, što je odlika svih njezinih knjiga, autorica i pripovjedačica u istoj osobi »dragim (je) licima« namijenila ulogu nositelja njezinih imaginacija. Nazvavši se u njima »osobom sklonom izmišljanju«, istu spisateljsku poziciju zadržat će i kada piše o književnosti. *Prvo lice jednine* svoju će referentnost očitovati i u izboru tema i u izboru pisaca o kojima piše, ali i u naizgled be-

značajnoj činjenici da je svaki istup opskrbljen kratkim natuknicama o vremenu i okolnostima nastanka teksta, zahvaljujući čemu oni prestaju biti samo stručno i znanstveno štivo te prerastaju u dokumente osobnoga vremena, poglavito kada je riječ o godinama koje su presudno determinirali *ljudi i prostori s kojima je i u kojima provela gotovo polovicu svoga života*.

Takva »izdvojena« pozicija Julijani Matanović priskrbila je atribucije referentnoga književnoga glasa. Posebno su pri tome apostrofirane osobine kvalitete njezine stilske prepoznatljivosti u kojoj literarnost nimalo ne umanjuje dubinu kritičkog uvida i znanstvenu utemeljenost njezina pisma i pisanja.

Da je takva pozicija itekako pripovjedački i književno produktivna pokazala je *autobiografska* knjiga *Zašto sam vam lagala* (1997), a dokraja potvrdio roman *Bilješka o piscu* (2000). Naime, ono što su autobiografske i sentimentom natopljene priče nagoviještale, roman je uvjerljivo svjedočio: pripovjedački su postupci dobili na složenosti, gesta je postala znatno teža, a natruhe žanrovskih zadanosti sve su vidljivije uzmicale pred snagom autentičnog pripovijedanja, što *roman u romanu*, s temom ljubavnog trokuta, čini značajnim iskorakom u narastanju autorične književne biografije. Kritika je istaknula da se u pisanju romana, koji govori o nemogućnosti sreće ali i ne/moći književnosti da postane istina života, autorica nije lišila iskustava auto/biografičnosti, ali ju je obremenila žanrovskim (*ne-ljubav-nim*) slogom te produktivnim postmodernističkim postupcima i tehnikama. Budući da recentna kritika nije pokazala odveć razumijevanja za roman, držim da vrijedi iznova posegnuti za riječima kojima sam popratio nje-

Ako se četveroručna generacijska knjiga (*Četiri dimenzije sumnje*, 1988) može okarakterizirati svojevrsnom najavom glasa razlike u hrvatskom literaritetu, autorska i autobiografska knjiga *Prvo lice jednine* (1997) sugerirala je prostore pripovjedačkoga iskustva koje će u godinama što slijede sve više zadobivati atribucije prvorazredne književne činjenice sa znatnim odjekom i u čitateljskoj i u stručnoj zajednici.



govu pojavu. Da podsjetimo, roman je građen od dva dijela koja se međusobno uvjetuju i u kojima je drugi dio romana ključ razrješenja slučaja aktualiziranog u prvom dijelu. Prvi dio, *Prste desne ruke*, tako u prvom licu pripovijeda pedesetogodišnja socijalna radnica koja se nakon višegodišnjeg boravka u Švedskoj, kamo je otišla kako bi se oslobodila tereta nesretne ljubavi prema Petru. U svojoj priči ona evocira bremeniti teret emocija koji je davao smisao njezinu životu, a kojega se konačno oslobađa pročitavši priču Jane Gajski, nekada njezine štićenice u domu, u kojoj prepoznaje »svoju priču«. Naime, u Janinoj priči *Ljubavnik iz vlastita vica*, što je drugi dio romana, pripovjedačica prvoga dijela pojavljuje se kao *teta* u domu za nezbrinutu djecu; njezin pak ljubavnik Petar urednik je Janine knjige, a sadržaj Janine priče/ispovijedi identičan je životu pripovjedačice. Kao i u prvom dijelu knjige, i junakinja se drugoga dijela vraća i zapošljava u rodnome mjestu i shvaća, nakon mnogo patnja i nadanja, da je igra u ljubavnom trokutu uzaludna i da ne može imati sretan kraj. Dvije priče tako se međusobno isprepleću i dopunjuju, jedna drugoj bivaju okvir, kontrapunkt, ali i mogući ključ rješenja. Štoviše, uzevši Janinu priču kao motiv i ključ razrješenja svoje životne priče – dakle čitajući Janinu priču u kojoj se pripovjedačica odlučuje na konačan raskid s Petrom – »prava« je pripovjedačica uspostavila neobičan odnos između dviju stvarnosti: one životne i one književne. Iako je, kako ističe na jednome mjestu: »Zbilja jedno, a literatura drugo, ne brkaj to – opominjao me, pomalo ljutito, Petar kad god bih na stranicama knjiga koje je odabirao pronalazila sličnosti sa svojim životom«, u

Matanovičkinjoj priči literatura nije tek utočište pred porazom nego i djelotvorna snaga koja može mijenjati svijet i život i mogući je ključ rješenja zbiljskih situacija.

U ovom romanu, koristeći se brojnim sastojcima podvrgnutima temperaturi zavidne pripovjedačke kulture, do izražaja je došao – a to nije primjereno istaknuto – vrijedan pripovjedački kapital autorice, čitljiv u dramskome slogu priče te u razotkrivanju onih slojeva intime likova koji posreduju autoričinu istinu o težini poraza kao jedinoj izvjesnosti. Pozoran čitatelj u njemu će otkriti oblike i elemente (ženskog) ispovjednog i (auto)/biografskog štiva, podloga romana građena na tipičnom ljubavnom trokutu nije lišena primjesa popularne lektire, s kojom se pripovjedačica umješno poigrava, a vidljive su i naznake tematiziranja iskustava bolesti/tijela s rječitim govorom metatekstualnih relacija i konotacija.

Osvrćući se na svoj pripovjedački postupak Matanović piše:

»Unatoč tomu što sam bila svjesna opasnosti hodanja po oštroj granici između autorskog i neutralnog štiva, između pričanja o književnosti upućenog brojnim čitateljima i tumačenja djela usmjerenog specijaliziranim proučavateljima, nisam mogla odoljeti da u posljednjih desetak godina, govoreći o drugima i pišući pogovor za druge, u tekstove ne unesem i svoju autorsku fotografiju. Morala sam, jednostavno, ući u tekst, progovoriti iz njega svim svojim životom i znanstvenim iskustvom, pokazati da stručno osposobljenoj osobi do književnosti može biti naivno stalo (...); željela sam se, ukratko, predstaviti kao jedan od čitatelja koji se tekstem kreće uz pomoć znakova koje je pisac postavio, potpuno svjesna da nije stvarao

svijet u kojem bi se ja kao čitatelj morala osjećati dobro. I zbog toga sam izabrala prvo lice (...)».

Te su riječi napisane u knjizi *Lijepi običaji* (2000), i spreman sam im pripisati snagu spisateljskog svjetonazora koji sa svakom novom knjigom dobiva i nova osvjetljenja. Dodatni su im argument iskustva sadržana u knjizi *Tko se boji lika još* (2008), što još reljefnijim čini knjiga *Kao da smo otac i kći* (2003).

Bitno feljtonskoga žanrovskoga sloga, potonja knjiga oblikovana je od kolumna što ih je autorica pisala za tiražni časopis *Mila*. Iako će književni čistunci s omalovažavanjem reći kako to nije primjeren medij za očitovanje jednoga osviještenoga i dokazanoga književnog imena, okupljeni pod naslovom *Prepoznavanje feljtoni* su rječito zrcalo autoričina osobnog vremena i svih onih stanja što ih je živjela tijekom godine. Na najrazličitije načine i omjere u njima se isprepleću brojne zgode i sadržaji u kojima autorica, kroz svoju junakinju, ali i duhovne srodnike/dvojnike/lica – koji su joj bliski, ali ne i do kraja istovjetni (*»ne znam tko će koga poslušati, junakinja mene, ili ja nju«*) – raz/otkriva različita raspoloženja, osjećaje, duševna stanja i dvojbe... Svi oni, neovisno o dramskoj težini, poticaj su Matanovičinoj »oslobođenoj« imaginaciji da iz svijeta i života »zakorakne« u svijet knjige i literature. To međutim i nije teško jer su u njezinu pismu/ispovijedi tako i toliko srasli da je teško kazati tko komu (i koliko) duguje/posuđuje. Granica između njih toliko je tanka i često nevidljiva (*»...sve je literatura napisana iz života... sve (je) autobiografija, pa čak i onda kada nam se glavni lik, autor i pripovjedač ne pojavljuju u jednoj osobi...«*), baš kao i granica između pripovjedačice/autorice i njezine junakinje, pa nije lako reći gdje pred sobom vidimo/čitamo »stvarnu« Julijanu Matanović, a gdje Julijanu Matanović kao junakinju (svoje) priče.

I ova knjiga, uostalom kao i njezina svekolika književnost, o kojoj sam višekratno svjedočio, a napisani redci ugrađeni su i u ovu bilješku, bjelodano govore da se u svijetu/životu Julijane Matanović sve vrti oko književnosti. Svejedno je li riječ o književnosti »kao kreaciji ili kao refleksiji«, ona je predtekst, tekst i kontekst njezina života. Nema sumnje da je u našem literaritetu rijetko sresti (žensko) ime kod kojega književnost ima tako visok i gotovo posvećen status kao što je to slučaj kod Julijane Matanović. O značenju književnosti u svojem životu jednim će sentimentalnim povodom priznati:

»Kao i svako ljudsko biće, kad si prizna da prepoznata bol ima svoje uzroke i u količini razlike što su je donijele godine, ipak ne može odoljeti sjećanju i ne biti zahvalan za sam početak, kad smo se zajednički oblikovali, duboko uvjereni da ćemo i poslije deset godina voljeti istu glazbu, iste priče i iste osobe. Ipak, ono najvažnije je

ostalo. Zajedničko priznanje da nam je do književnosti još uvijek stalo, o čemu govore i Vlahove prave kritike, među kojima su najstarije one iz 1988., dakle iz godine koju ćemo pamtiti i po našem zajedničkom premijernom nastupu. Sve one, nadamo se, bit će objavljene u ovoj godini, na desetogodišnjicu primitka naše zlaćane jabuke, koja još uvijek, premda je u međuvremenu promijenila šest adresa i preživjela ratni požar na osječkom Sjenjaku, ne mijenja svoju boju i ne ostavlja udubljenja na polici koja danas samo mimezira slavonsku hrastovinu«.

Matanović ne krije da su joj životne teme put do sličnoga/bliskoga književnog teksta, kao što su i lica i junaci književnih djela samo »druga lica« njezinih/njezine priča/e. Zato se u njima i ne skriva, nego otkriva, ali uvijek onoliko koliko misli da to njezin čitatelj smije znati, da pri tome zadrži njegovu znatiželju i interes i da ga na iznevjeri. Razlog je to zašto joj neki kritičari zamjeraju odveć privatan ton, po njima neprijemljen kritičkom/ozbiljnom govoru o knjigama i književnosti. Bez obzira na to, književnost Julijane Matanović sve to može otprijeti! I uzvratiti na mnogim razinama svoje književne slike.

Nećemo pogriješiti kažemo li da je književnost Julijane Matanović sva od prvoga lica jednine; i kada piše znanstvenu raspravu, kritički tekst, esej ili članak ili pak svoje naracije, bilo duže bilo kraće, ona to čini uvijek na isti/sličan način: i prepoznatljivo osobno i uvjerljivo. Jer, pišući o drugome i drugima ona uvijek piše o sebi, pa je njezin tekst uvijek ogledalo njezina svijeta u kojem je književnost najdublja legitimacija. U pravu je Milana Vuković Runjić kad navodi:

»(...) u svojoj osobi, književnoj i književno-teoretskoj, Julijanu Matanović prije svega zanima književnost. Kao autorica i kao znanstvenica (...) ona sretno ujedinjuje oba pola. Njezin je odabir živjeti s pisanjem, s piscima, živim i mrtvim, razmišljajući o njima, predajući u njima, u sebi mjereći njihove riječi, a potom započeti s vlastitim, pisati sve dok bol ne prođe, a onda zaboraviti na zelenu pidžamu, sve do novog teksta. (...) Svijet koji nastanjuje Julijana, njezin literarni obzor, otvara se pred nama u svakom od tekstova (...): unutra, kao u zrcalu, lako je vidjeti vlastiti odraz«.

Kao uvod u Julijaninu *Božićnu priču* ljepše riječi teško je i poželjeti. Sjajno ispričovijedana priča o identitetu i (pro)nađenu bratu svoje prave rezonance zadobiva u nadahnutoj i toploj ljudskoj priči o sreći, koja nam je potrebna ne samo u blagdanskim danima koji dolaze nego i kao ona snaga, i vjera, s kojom je lakše čekati nezvjesnost budućega. ➤

U svijetu i životu
Julijane Matanović sve
se vrti oko književnosti.
Svejedno je li riječ
o književnosti »kao
kreaciji ili kao refleksiji«,
ona je predtekst, tekst
i kontekst njezina
života. U našem je
literaritetu rijetko sresti
(žensko) ime kod kojega
književnost ima tako
visok i gotovo posvećen
status kao što je to
slučaj kod nje.

Julijana Matanović

BOŽIĆNA PREMIJERA

Pred večer, jedan od posljednjih dana mjeseca srpnja, Aljoša Kaloper zakoračio je na rodni otok svoje majka Antule. Nećemo pogriješiti kažemo li i njegov. Jer, rodnim se mjestom, i u pučkim udžbenicima, naziva naselje, grad ili selo u kojem smo prvi put majci dali na znanje da više nismo jedno nego, istina je po mnogočemu gotovo i ista, ali ipak dva odvojena bića. Ni jedna država svijeta, barem je do sada ostalo nepoznato, u svoje zakone nije unijela paragraf po kojem bi se, uz svu potrebnu dokumentaciju temeljenu na izjavama promatrača, rodnom mjestu mogla oduzeti časna titula. Možda će se uskoro začeti dijete kojem će vila suđenica proreći uspješnu političku karijeru i šapnuti program za nepogrešivo šarmiranje odgovornog biračkog tijela. Pod uvjetom da netko, prije toga, ne donese amandman po kojem se svim građanima i građankama oduzima pravo na osjećajnost. U slučaju da se rođenje novog mještana dočeka – stajat će u najvažnijem dijelu vili na programu – glasnim i osornim psovkama i prizivanjem zla iz usta stanovnika s navršenih osamnaest i više godina, osoba ima pravo, čim to spozna, a spoznat će iz priča onih kojima vjeruje, zatražiti promjenu naziva rodnog mjesta; prvo u matici rođenih, a potom u svim osobnim dokumentima. Kod blažih oblika povrijeđenosti osoba – nadalje – ima pravo, i na pravopisnim školskim diktatima, rodno mjesto pisati malim, a ne velikim početnim slovom.

Mjesto rođenja je činjenica, podatke o imenu, prezimenu, datumu i mjestu rođenja ne prati zvučni dodatak kojim bi se mogla dočarati boja prostora u trenutku rođenja. Nema zabilježenih glasova; samo tišina iz koje nije vidljivo tko je djetetov prvi plač dočekao s radošću, a tko je gnjevan nebu odaslao prijetnju. Uputio je pa isti tren požurio prema najbližoj, ili možda jedinjoj, mjesnoj crkvi. Vrata ispovjedaonice, do koje je glas već stigao, dočekala su ga širom otvorena. Oprost je dobiven prije negoli je i zatražen. Tri *Očenaša*, tri *Zdravomarije* i tri... Andelima je naređeno da istoga časa izbrišu rečenice kojima se novorođenčetu priziva nemirna biografija. Dan je nalog po kojem se rodno mjesto, bez imalo oklijevanja, u knjigu uvezanu kožom mora upisati tintom.

I tako su jednoga prozračnoga proljetnoga jutra, dok su kućanice – nakon duge i vlažne zime – iznosile uštrkanu posteljinu na sunce, krasopisom, na stranici precizno iscrtanih linija i rubrika, pod rednim brojem tim i tim, uvedeni podaci o novorođenom Aljoši; upisano je i ime njegove majke i njihovo zajedničko prezime, i točan datum i godina, i ime otočića čiji stanovnici svojom tvrdoglavošću još uvijek pobjeđuju najzavodljivije reklame svjetskih auto-kuća. Tiskana slova koja su provocirala pitanja o ocu s nelagodom su u svoje društvo primila riječ *nepoznat*. Zažalila su što se uz njih ne nalazi još nekoliko centi-

metara praznine ostavljene za one po nečemu drukčije, za one kojima se na samom životnom početku oduzima prava na ogleđan životopis. U matičnim knjigama nije predviđen prostor za posebne napomene. Nema bjeline na koju bi se zabilježile riječi Aljošina djeda i nervoznih žena koje su vjerovala da će osudama i ružnim opisima mlade Antule s vlastitih usana ishlapjeti znojne i strasne mirise mladih ribara koji svoje kočice sklanjaju pred brodovima za čijim komandnim mostovima stoje zakoniti muževi njihovih putenih i nezasitnih ljubavnica.

★

Aljoša je napunio tek godinu dana kada ga je njegova majka, tada osamnaestogodišnja Antula, uzela u naručje i otputovala na sjever Italije, svojoj tetki Nikolini, mlađoj majčinoj sestri i njezinu mužu Toniju, inženjeru kemije. Sretno udana, ali s dijagnozom koja joj je na samom početku braka utihnula svaku nadu da će i ona jednog dana osjetiti nježnost roditeljstva, tetka je primila Antulino pismo. Bile su joj dovoljne samo prve rečenice da shvati među kakvim se prijezirnim očima bude mlada majka i njezin sin. Antulu i Aljošu pozvala je k sebi. Poslala im je nekoliko stotina lira; dovoljno i za put i za lijepu i toplu odjeću. Bio je početak prosinca i kiše nad otočićem nisu prestajale. Bura se inatila ribarima, nevjernim zaručnicama, tvrdoglavim očevima i napuštenim kamenim kućama čiji su zidovi djecu učili poniznosti i tišini. Vjerovati je kako je i Aljoša, na odlasku, zaštićen majčinim grudima, preko praga djedove kuće prenio šutnju. I u čelo utisnut nonin poljubac. Kratak, ocrtan strahom i skriven od očiju drugih. Progovorio je tek u četvrtoj godini. Uz okićenu jelku, na Badnju večer, otvarajući dar što ga je za njega pripremila teta Nikolina. Prve Aljošine riječi bile su sročene u punu, pravilno izgovorenu rečenicu. – *Kako je to lijepo, mama*, uzviknuo je i potrčao prema sredini sobe mašući rukicama, a potom se vratio i s jelke skinuo crvenu kuglicu te je pružio Nikolini. Na talijanskom je *Kako je to lijepo, mama* zazvučalo meko, kao da je izgovoreno uz mandolinu, na plaži, ispod palme, u noći kad oblaci zaklanjaju zvijezde, a turisti otvaraju škure i istjeruju sobnu sparinu prema pučini s koje će se za samo nekoliko sekunda čuti šum; prvo tih pa potom sve jači i sve snažniji. Aljošina je rečenica svojom melodijom podsjećala na stih ljubavnog kanconijera. Antula je pogledala u tetku. U zraku se prelomila iskra. Bio je to jedan od onih trenutaka kakav se doživljava samo jedanput, ili nikada u životu. Naše priznanje još i ne stigne do onoga komu je upućeno, a na svom putu već biva presretno. Jer, onaj komu smo ga poslali sluti ga odavno i stoga mu je isti tren nestrljivo krenuo u zagrljaj. Svjedoci, darovani mudrošću ko-

jom mogu razumjeti razgovore očima, pri takvom će susretu osjetiti eksploziju. Neće ni pokušati zabilježiti njezinu jačinu jer za takve vatre i podrhtavanja nisu predviđene mjerne jedinice. U sekundi u kojoj se, na trasi izgrađenoj pogledima, čuvana tajna rješava svoga oklopa, znaju se, negdje daleko-daleko, rušiti dvorci i mostovi, isušivati oceani, podizati stogodišnje magle, mijenjati imena ožalošćenih ispisan na grobu prerano preminulih umjetnika. Tetka Nikolina čula je neizgovoreno Antulino *Kako znaš, kad nikomu nisam rekla*. Antula je čula Nikolininu šutnju. *Znam, jer zaljubljena žena uvijek se divi onomu što voli njezin muškarac*. Antula je poslije ponoći zapjevala. Božićnu, o novorođenom djetetu položenu u jaslince. Pjevala je na jeziku svoga otoka. Tetka je zaplakala. Njezin muž je prvi put, od kako su u braku, osjetio nelagodu. Suze su bile izgovarane riječima koje on nije razumio.

★

Maketu malog teatra, s pozornicom, gledalištem i glumcima na sceni tetki su izradila djeca lutkarske igraonice kazališta u kojem je bila uposlena kao dramski pedagog. Nikolina je često na posao odvodila i Antulu i Aljošu. Antula je, uz večernje učenje jezika, polazila i krojački tečaj. Tetki je pomagala u šivanju malih kostima i rekvizita potrebnih za završne produkcije na kojima su roditelji provjeravali dostignuća protekle školske godine. Majke, očevi, djedovi, bake, ujne i strine malih polaznika u gledalište su ulazili širom otvorenih nada. Već nakon prve scene – bez imalo kritičnosti – zaključivali su kako predavači nisu dovoljno odgovorno iskoristili kreativne potencijale njihove nadarene djece, unuka i nećaka.

– *Bit će i moj Aljoša glumac pa ću ja svima njima pokazati, čut će se za njega* – ponavljala je Antula i hrabrila samu sebe. – *Pokajat će se svi za svoje pogane riječi, vidit će oni tko je Antulin mulac*.

Na tetkino pitanje *kad će s njima dolje*, Antula je odmahivala glavom i ljutitim recitativnim tonom odgovarala: *Za svojega života ne, ali mrtvu me morate odnijeti tamo*. Toni ju je bezuspješno uvjeravao da joj se otac i majka odavno kaju i da je otok sve zaboravio. Nisu pomagale ni tetkove pjesničke poredbe: *Sramota je kao zaraza. Prenosi se. I dok su ranije oboljeli već zdravi, drugi su u vrhuncu bolesti, a treći tek lagano počinju kašljucati ne znajući što ih čeka*.

A kad su Nikolina i Toni odlazili na godišnji, Antula nikoga nije pozdravljala. Niti je pozdrave, po povratku, primala.

★

Antulin Aljoša odrastao je u ljubavnom pamuku troje ljudi koji su mu darovali svu svoju osjećajnost. Nikolina i Toni doživljavali su ga svojim sinom i brinuli se da dječak ni u čemu ne oskudijeva. Antula mu je bila više prijateljica negoli majka. Je li svih tih godina Aljošina odrastanja ta mlada i dopadljiva žena u svoj život pustila ijednog muškarca, pitanje je koje nije imao tko postaviti. A kad se pitanja ne postavljaju, znači da se na njih ili nema što odgovoriti ili da dani odgovori nikomu i nisu potrebni. Aljoša nije, kao što je to željela njegova majka, postao glumac. Postao je, tvrdila je tetka, i više od toga. Onaj koji prosuđuje o pokretima, karakterima, mimikama lica, koji se brine i o onima na sceni i o onima u publici. Završio je studij režije i prvi je angažman dobio u kazalištu u kojem je

Nikolina još uvijek radila kao pedagog, a majka kao pomoćnica nagrađivane kostimografinje. Neobični zahvati u tekst *Medeje* bili su u potpunosti razumljivi jedino četrdesetdvogodišnjoj Antuli, samohranoj majci s hrvatskog srednjodalmatinskog otoka. Danima, nakon uspješne siječanjske premijere o kojoj su, čudeći se debitantskim – gotovo do sada neviđenim vještinama – izvještavali i lokalni i državni mediji, Antulin se ponos hrvao s inatom. Tako bi rado dvadeset i petogodišnjeg sina odvela na rodni otok i rekla im: *Sad gledajte i crvenite, to je moj mulac...* Inat je bježao u sjećanje, sjećanje je trčalo za čežnjom, čežnja je dozivala oprost. Inat je redovito pobjeđivao s bodom prednosti.

U svojim dvojabama i nemirima Antula je ipak zaboravljala da je njezin mali Aljoša odrastao i da ona više nije ta koja će ga, kad tako odluči, uzeti u naručje i unijeti u kamenu roditeljsku kuću iz koje su otišli prije dvadeset i četiri godine. U rijetkim razgovorima o bližnjima Aljoša je *heftao* tkaninu vlastite biografije i na njoj kreirao zamišljene likove obiteljskog kazališta. Znao je koji bi mu talijanski glumac i glumica mogli igrati djeda i baku, a koje bi se studentice glume dobro snalazile u ulogama putenih otočnih djevojaka. Ali predstavu nije mogao početi režirati jer u ponuđenom dramskom tekstu, a njega su potpisivale Antula i Nikolina, nije bilo lika oca; ni tijelom ni u pričama drugih. I to je predstavljalo prazninu koja je gutala sve ostale uloge i koju ni jedan talent na svijetu ne bi mogao premostiti.

★

O mailu koji je primio krajem lipnja, negdje pred večer, Aljoša majci nije ništa rekao. Povjerio ga je samo tetku Toniju. Zatražio je njegov savjet. Na talijanskom jeziku, prepunom pravopisnih pogrešaka, amaterska družina s otočića na kojem je rođen gotovo ponizno i u strahu, nakon silnih pohvala koje su o njegovu radu došle i do njih, moli da im režira predstavu po svojem izboru. Za njih bi to bila čast, ističu u svoje ime, njemu prigoda da upozna rodni kraj, zaključuju u njegovo... Zna ju da je molba neskromna, vjeruju u njegovu toplinu, neki se sjećaju i lijepe mu majke Antule, išli su s njom u školu, a i s bakom su dobri, pomažu joj u đardinu... Predlažu mu da godišnji odmor provede na otoku, školu su pretvorili u mali hotel i bit će mu ugodno. Bit će im dragi gost. Nadaju se, s nestrpljenjem, pozitivnom odgovoru, prepisuju iz poslovnih dopisa, srdačno pozdravljaju u nadi.

– *Pođi, umjetnik je dužan svome zavičaju, čak i onda kada ga zavičaj naziva gostom* – rekao je kemičar kazališnom redatelju nakon što mu je redatelj pročitao tekst maila. – *Ali, imam sve termine popunjene. Samo mi je prosinac slobodan, a to nije pravo vrijeme*.

– *Svako je vrijeme* – bio je uporan tetak – *pravo za prave stvari. To je jedini način da Antulu vratiš i da saznaš ono što te muči. Budimo iskreni. Ne znati ime oca, ne znati koliko mu je bilo godina u godini tvog rođenja, ne znati mu boju kose i bolesti njegovih i ujedno i tvojih predaka, možda je, slažem se, pokretač tvoje kreativnosti. Ali, i kad dobiješ neke odgovore, ostat će ti još dovoljno nemira*.

Aljoša je poslušao Toniju. Iste večeri odgovorio je amaterskoj družini. Na *netu* je vidio tko je bila žena čijim su imenom kazalištarci nazvali svoju družinu. Velika pjesnikinja rođena na njihovu otoku. Predložio im je dogovorni dolazak krajem srpnja. U tjedan dana – koliko ima slobodno između jedne i

početka druge predstave, obiju u sklopu ljetnih događanja po dopadljivim talijanskim gradićima bogatih umjetničkih tradicija – otići će na rodni otok i na licu mjesta provjeriti je li spreman darovati svoje vrijeme i svoje sposobnosti onima koji su ga izgnali. Listao je pred očima ogorčene monologe likova čije su biografije, zbrajamo li činjenice, bile podudarne njegovoj. Nije se prepoznao ni u jednoj. Pismo pristanka napisao je na hrvatskom jeziku. Odgovor pun zahvalnosti stigao mu je nekoliko minuta prije ponoći. Kraj srpnja svima odgovara, sreća je neizmjerljiva. Na jeziku svojih majki i očeva pošiljaoci su bili još nježniji i obazriviji. Kao da na kalama nikada nisu ni sreli pjesnikinju čije su ime slavili.

Antula nije znala gdje je Aljoša odlučio provesti nekoliko dana godišnjeg odmora. Znala je jedino, gledajući u njegove podočnjake, da mu je itekako potreban predah. Raspodijeljene uloge on je proživljavao svakom svojom stanicom, i to ga je, još mladog i spremnog na izgaranje, dodatno iscrpljivalo. Nikolina je osjetila nelagodu kad je Aljoša zamolio nju, Antulu i Toniju da sjednu jedno uz drugo jer ih pred odlazak želi fotografirati. Majka je vjerovala da će sinu biti teško bez nje pa će malo odlaziti u galeriju *ajfona* i vlastitu tugu blažiti njezinim smiješkom, dok je tetka strahovala da je prošlonoćni san s bistrom svetom vodom u kamenoj posudi otočne crkve predznak nesreće. Samo je tetak Toni znao da će fotografiju za nekoliko sati gledati ostarjeli nona i nono, s osjećajem krivice koji se godinama produbljuje jer im je traženje oprost onemogućeno pred onom kojoj je grijeh i počinjen. Ispovjednik ih je davno odriješio, ali nije i njihova jedinica Antula. A oni su je prokleli pred svima. Što su mogli, otočani su to od njih očekivali. I oprostili bi joj, i pomogli bi joj oko malog, komu bi ako ne bi njoj, ali je trebalo proći još neko vrijeme. No njihova je Antula prkosna, nestrpljiva, ne prašta. A sumještani nisu slali znakove mira. Oni to ne čine dok se ne zasite priče, dok ne požele čitati novu i napetiju, ali pod uvjetom da je i ona sročena pripovjedačnim tehnikama propisanim u glavama otočnih teoretičara.

*

U maloj luci, u kojoj je bilo usidreno desetak jedrilica i jah-ti, lokalni brodić Jadrolinije dočekalo je nekoliko mještana. Uže je primio muškarac u mornarskoj majici lica izbornog od vjetrova i sunca. I te je večeri doviknuo kapetanu: *Ola, ola, a kad ćeš ti, o Gospe moja draga, privući brod kako triba.* – *Daj, muči Marko, ne sramoti nas* – odgovorila mu je mlada žena u lanenoj bijeloj haljini. Prilazila je Aljoši.

– *Je li to naš veliki umjetnik, imam li ja baš čast prva mu pružiti ruku?* – Aljoša se zbunio. Sada je on bio glumac koji nije dobro izvježbao svoju ulogu. Što mi je ovo trebalo, pomislio je i škrtio se nasmijsao. Prilazili su mu redom, njih petero. Znojnih dlanova. Brod je već zasvirao za nastavak plovidbe, a Aljoša je još uvijek slušao naučene rečenice dobrodošlice. – *Pazi se, kapitanu, tebe bome Bog čuva* – ispratio je Marko posadu i putnike ostale na brodiću.

Aljoša i njegovi domaćini krenuli su prema kamenom hotelčiću.

– *To je, kao što smo vam i pisali, bila škola. U nju je išla i vaša mati* – netko je rekao. Aljoša je slušao. I odobravao kimanjem glave. Ne i riječima. A oni su govorili, govorili i govorili. Naglašavali, i podcrtavali, i ponavljali. Sve dok nisu odglumili pripremljeni tekst.

Sjedili su za večerom, uz domaću spizu i domaće vino. Nelagodan muk opio je restoran. Tišinu je proparao tek glas mladog konobara koji je stao uz Aljošu i izgovorio: *A onda, pristat ćete raditi moj komad?* To da oni već imaju tekst, to mu nisu rekli. Zatajili su i u pismu i dosadašnjem razgovoru. Štoviše, u prvom javljanju jasno su naglasili »*po vašem izboru*«. Bilo im je zasigurno neugodno priznati kako bi oni jako željeli da veliki Aljoša Kaloper, mlad a već tako poznat, režira predstavu anonimnog domaćeg pisca, mladića koji onedavno studira dramaturgiju, a ljeti eto tako konobari, zarađuje za školovanje i zavodi mlade djevojke koje su svojim ponašanjem stekle roditeljsko povjerenje, pa su prvi put u svom životu krenule ljetovati same, bez pratnje zatucanih staraca koji bi svojim odgojnim mjerama spalili živce i mladunčetu jednog tehnološki obrazovanijeg dinosaurususa.

– *U redu je, donesite mi sutra tekst* – odgovorio je Aljoša. Mislima je bio zaigran susretom koji ga ujutro čeka. Djed, baka, rodna kuća, prag, fotografija, pitanja, suze. Nije ni čuo oduševljeni konobarov usklik nakon što je Aljoša rekao da mu je prvi jedini slobodan termin od prvog prosinca pa do Božića. Anonimni pisac samo što nije ispustio prljave pjate iz ruku.

– *Genijalno, pa moj komad i tematizira blagdan rođenja, ali iz očista kulturnog poimanja...* – počeo je konobar. – *Daj, dosta, naporan si, vidit će umjetnik sam, skužajte gospodine Aljoša* – prekinula je dramskog pisca žena u bijeloj haljini. – *Gospodin Aljoša je umoran, nije kao ti, a vas dvojica ste i generacija. Gospodin režiser je stariji četiri mjeseca od tebe, Roko* – dodala je.

I doista je bio. I umoran, i četiri mjeseca stariji. Režiser rođen na njihovom otoku, zahvalio je svojim na talijanskom jeziku i krenuo prema sobi. Da se okrenuo, ugledao bi zadovoljna lica pod maskama izrađenima za scenu dobro obavljena posla. A možda bi i čuo komentar koji se iskrađa ispod nje: *Naš čovjek*.

*

Djed i baka pili su bijelu kavu. Crkveno zvono otkucalo je devet. Djed je kašljucao, a baka se žalila na bolove u nogama. Nije govorila djedu. Svoju jadikovku upućivala je kamenim zidovima. I njima je već dosadila priča o kostobolji i vječnom umiranju. Aljoša je zastao ispred kuće. Osjetio je tremu. Puno je lakše, zasigurno, ljutito prekoračiti prag na odlasku negoli zakoračiti preko njega na ulasku u kuću. Predstava može početi, isključite mobitele, pomislio je i pokucao na vrata. – *Ko je sad?* – čuo je osorni muški glas. – *Tebi svako smeta* – nastavio je promukao ženski.

– *Aljoša* – odgovorio je on koji je ulazio ne čuvši *Naprijed, slobodno, izvolite...* – *U ime oca, i sina, i duha...*, starački glasovi su se ujedinili u nevjerici.

Znali su sve o Aljoši, ali nitko im nije rekao da će doći. Znali su sve i o Antuli.

– *Nije se prominila, gle, gle, sve je sličnija mom pokojnom ocu* – rekla je Antulina majka kad je vidjela nasmiješenu kćer na sličici koju joj je Aljoša prinio dovoljno blizu očiju.

– *S tim telefonom i pričaš i slikaš, ča smo dočekali* – čudila se baka. Zatim je u nepovezanim mlazovima riječi – kakve izgovaramo najčešće onda kada nam je neugodno i kad pred onim koji nas sluša osjećamo strah – počela kazivati kako im Nikolina i Toni pišu svaki mjesec, kako telefoniraju i šalju im novac. Spominjala je otočane koji o njemu redovito čitaju na nekim spravama koje je sam đavo na zemlju spustio. Nedavno je čak

i svećenik u propovijedi spomenuo mladića kojega su u svijet otjerali jezici i zlo. Aljoši je sve bilo jasno. Vidio je sebe u kazališnom komadu na temu povratka umjetnika u zavičaj. Činio je to, i ovom prigodom, da bi mogao izdržati stvarnog sebe. Iz takvog očista, da citira riječi mladog konobara i pisca, bilo mu je lako zaključiti da pred njim sjede nesretni starac i starica. I bilo mu je lako obećati da će njihovu kćer, a svoju majku, za Božić dovesti k njima. Priču o ocu nije počinjao. Nalagali su tako zakoni struke.

Uz blagoslov dvoje ostarjelih grešnika, i dobre želje članova amaterske družine Aljoša je sedmog dana napustio otok. Više ga nije ni želio izbrisati iz dokumenata. Još neko vrijeme pisat će ga malim početnim slovom. Konobar, čiji je tekst predstavljao ugodno iznenađenje režiseru, odrađivao je dopodnevnu šihlu i nije se pojavio u luci. Marko, odjeven u čistu mornarsku majicu, u trenutku kad je Aljoša zakoračio na brod, uobičajenom savjetu upućenom kapetanu dodao je i ponosno: *Znaš li ti, kapitane moj, ko je na brodu! Naš čovik. Nismo mi ko vi...* Aljoši se učinilo da je čuo riječ mulac. Ovaj put u množini. Antula ju je redovito spominjala u jednini i vezano uz njegovo ime.

*

– *Ovaj tekst je jako u redu, da ga potpisuje poznati autor, proslavio bi se. Identitet, selidba, zavičaj, trauma, otac i sin, kulturološke i vjerske razlike, netolerancija, sve je tu, začinjeno laganom notom trivijalnoga, baš onako kako se danas nosi* – govorila je Aljoši mlada kolegica nakon što je pročitala tekst studenta dramaturgije.

– *Izbacio bih taj dio s grobljem kao mjestom sastajanja njih dvoje, malo mi je to previše...*, nadovezao se Aljoša.

– *Ako mene pitaš, nikako. Ni slu-čaj-no! Znaš da postoji ona kletva: Dao Bog da grobove predaka ne možeš obići u jednom danu, iskoristi to. Ja bih to čak uzela kao središnju sliku, tumačenja, traženja, slovkanja imena uklesanih na nadgrobnim pločama...* Kolegica je bila jasna i odlučna.

– *Ali moram nešto ubaciti vezano uz Božić, to su im isto želj, da tekst prilagodim blagdanu, pa...*

– *Aljoša, što je tebi? Ne poznajem te takvog. Ti koji režeš tekstove pisaca klasika sad mucaš nad djelom mladog studenta koji ljeti konobari po malom hrvatskom otoku. U čemu je problem? U noći dok se u Betlehemu traži štalica, otočna se djevojka iskrađa iz kuće, naravno po mraku, i sastaje se s ljubavnikom. Gdje? Na groblju. Što me gledaš? Na groblju, dobro si čuo. Jer, pitam te ja tko će ih tamo tražiti? Njezini roditelji su zabavljeni spremanjem trpeze za koju će sjesti vrativši se s ponočke i uvjereni su da je njihova dobra kćerkica već zauzela mjesto u crkvi odmah do orguljaša.*

– *Nije loše, razmislit ću* – prokomentirao je, pomalo odsutno Aljoša.

– *I ne zaboravi repaticu na nebu* – kolegica je nastojala olakšati mučninu.

A Aljošina mučnina nije toliko bila rezultat režiserskih pitanja i dvojbi, nego brige kako će Antulu nagovoriti na odlazak. Nekoliko je puta počinjao razgovor. Volio bi, kao, da krene s njim – nije rekao kamo – i gleda kako teku pripreme predstave, volio bi da mu, dok gostuje, skuha nešto po njezinu jer mrzi hodočastiti po restoranima, volio bi...

– *Volio bi me, ukratko, povesti na otok dok lokalnoj družini režiraš predstavu. Hajde, Aljoša, reci. Biraj na kojem jeziku ćeš*

priznati, ali reci. Galami, viči kao što vičeš na glumca koji je zaboravio tekst ili napravio pogrešan pokret rukama. Aljoša, tebi sine moj, govorim! – rekla mu je jednog jutra Antula i tako prekinula režiserova zamuckivanja.

– *Ka-ko zna-š?* – protepao je Aljoša jezikom dvogodišnjaka.

– *Znam otkako si se vratio s ljetovanja. Bio si mi čudan. Ušla sam u tvoju poštu. Eto, priznajem, činila sam to i ranije, dok si bio u kriznim godinama, zamjeri mi, imaš pravo. Optuži me za špijunažu, za nepovjerenje, možda čak i za ljubomoru.*

– *Ne, ne, neću, razumijem te, mama* – pokušavao ju je prekinuti Aljoša.

– *Čekaj, sad ja govorim!* – povisila je glas. Aljoša je sve do tog trenutka bio uvjeren kako poznaje svoju majku. – *Bojala sam se, sine, strah tjera na sramotne poteze, moj život je samo niz pogrešnih odluka, i ići ću u prosincu na naš otok, eto skraćujem ti muke.*

Antula je sve izgovorila bez ijedne stanke.

– *Jesi li voljela moga oca, mama?* – Aljoša je narastao do trogodišnjaka.

– *Da i sada završimo. Za danas, slažeš li se, dovoljno smo si priznali. Žurim na posao. Šefica čeka. Glavnoj je glumici pretijesna haljina* – Antula je rukama sjekla zrak i slikala figuru one zbog koje mora požuriti u krojačku radionicu kazališta.

*

Adventski vijenac Antula je počela izrađivati već u studenom. Na bordo svilene trake lijepila je suhe runoliste. Pažljivo je, pa i pomalo nespretno, savijala smrekine grančice. Promatraču ne bi bilo teško zaključiti kako ju je vještina u prstima uvrijeđeno napustila osjetivši silnu nelagodu pred iznova probuđenom nježnošću prema biću kojem će vijenac uskoro biti darovan.

– *Ljepšeg nisam vidio* – šapnuo je Aljoša Antuli. Umjesto pozdrava. I poljubio je u čelo. Zvonko, baš kao što stariji ljubice djecu koja su tek prohodala. Na otok je otputovao početkom prosinca. Premijera je planirana uoči Badnjaka. Nikolina, Toni i Antula stići će, tako su se dogovorili, nekoliko sati prije nego što se u Domu kulture podigne plišani zastor. Aljoša se majci javljao svakoga dana. Rijetko je spominjao baku i djeda. Iako je nakon tri dana iz hotela preselio k njima. Iscrpno je izvještavao o glumcima, vremenu, hrani, susretima na ulicama i razgovorima na rivi. Svoje je posljednje javljanje pred Antulin polazak, ili povratak, kući posvetio liku konobara pisca. S puno je simpatije opisivao njegove oči i nabore na čelu u trenutku kad pristupa svom režiseru i moli ga za dopuštenje da na kraju predstave, kad svi izađu na scenu, kaže jednu, samo jednu rečenicu. Tekst želi posvetiti svom rano preminulom ocu. Inače, pisao je Aljoša Antuli, mladićev otac bio je glumac u tom amaterskom kazalištu i preminuo je na jednoj čitačkoj probi. Supruga mu je bila trudna. Nije bila domaća. Došla je na ljetovanje, iz nekog gradića u Srbiji. I ostala. Zavoljeli su je njegovi roditelji. Dječak se rodio tri mjeseca poslije očeve smrti. Nisu mu bile ni četiri godine kad se mater vratila svojim. Njega je ostavila svekrvi.

– *To nosiš na otok, vjenčić, predivan je?* – čula je Nikolinin glas iza sebe. Antula je isti čas računala dala naredbu za isključivanje. Aljoši ništa nije odgovorila. Ionako će ga, za manje od dvadeset sati, vidjeti.

– *Mami će se svidjeti* – komentirala je Nikolina. I dodala: *Moja sestra voli lijepo.*

– *Hoćeš reći da ja nisam bila dovoljno lijepa, teta* – procijedila je Antula popravljajući najveću mašnu na vjenčiču.

*

– *E, mama, e tata* – rekla je pružajući im obraz na poljubac. U kući je sve bilo isto. Koliko se još sjeća. I okićena jelka stoji na starom mjestu; na stoliću ispod prozora. Kao u njezinu djetinjstvu, kao i onda kad je s Aljošom u naručju prekoračila prag. I laneni stolnjak, bakina dota, spuštenu je na pod. I njih dvoje nisu se puno promijenili. Ni bore im nisu tako duboke kao što je Nikolina danas, dok su putovali, tvrdila. Ostarjeli jesu, ali ne dovoljno da bi joj izazvali sućut i da bi ona povjerovala kako su je u trudnoći i cijelu godinu poslije vrijeđali tuđim, a ne svojim riječima. Gledala je u njih kao da joj nisu otac i majka. Nije se usudila pitati jesu li i u godinama dok nje nije bilo ukrašavali božićno drveće. I pjevali njezine pjesme. Jer, što god oni odgovorili, ona bi zaključila da su trebali drukčije. Tako je to sa životima onih koji su iz rodne kuće ispraćeni psovkom, a ne željama da se što prije vrate.

Nikolina je dobro poznavala svoju nećakinju. U njezinoj šutnji osjećala je prijetnju. Strahovala je da će se iz nje svakog trenutka prelomiti rečenica neprikladna danima u kojima se slavi obitelj. – *Hoćeš vidjeti što je Antula napravila za tebe?* – obratila se sestri. A onda se dogodilo ono čega se Nikolina najviše i bojala. Antulina rečenica *A tko ti je rekao da je to za nju?* – zanjihala je i stol, i drveće i kuglice na granama. I upalila svijeću.

– *Dobro, idem malo prošetati, oprostite, sve je u redu, previše emocija, borbi u meni, oprostite, hoću biti sama, hoću se pribitati do premijere, žao mi je, mislila sam da je vrijeme, kako to kažu, izliječilo, niste vi krivi, oprostite* – hodala je Antula po sobi gore-dolje, dolje-gore. Ostali su šutjeli. Potom je izašla na buru. Na leđa je stavila ruksak.

– *Da ne misli otići?* – počela je majka.

– *Neće, ne brini se, da je bura ne odnese* – nasmiješio se Toni. On je jedini primijetio da iz Antulina ruksaka viri svilenka bordo traka.

*

Na premijeri su sjedili u prvom redu: djed, baka, Antula, Toni i Nikolina. Otočani su prinostili svoje usne tuđim ušima i uživali u dvjema predstavama istovremeno. Na pozornici se odvijala ona o kapetanu duge plovidbe koji se vraća s višemjesečnog putovanja i nalazi desetogodišnjeg sina samog. Na blagdan Božića. U gledalištu je tekla druga, s režiserovom majkom u glavnoj ulozi. Obje zbiljske i uveliko bliske. Kad je na završnom klanjanju publici, uz ovacije i povike *Bravo, bravo*, Aljoša zagrljio konobara pisca, a pisac, obuzet i ukočen tremom, izgovorio posvetnu rečenicu, Antula je stavila dlanove na lice. I sagnula glavu. Nikolina ju je čvrsto stisnula za lakat.

Aljoša je skočio s pozornice i prišao Antuli. – *Mama, sve je u redu, mama, tko ima tremu, ti ili ja?* – govorio joj je tiho, da ne bi čuli drugi.

Do dugo u noć slavila je amaterska družina uspjeh svoje predstave. Aljoša je poslao poruku kolegici čiji su mu savjeti itekako pomogli. Žensko se oko ipak bolje prilagođuje bolnim

obiteljskim povredama. Antula se prevrtala u krevetu. Zaspala je tek pred zorom. Probudio ju je miris kave. Ustala je.

– *Aljoša još nije došao?* – pitala je majku. Bila je to prva prava rečenica koju joj je uputila.

– *Došo i ošo. Pošli na groblje, svi staviti cvijeće onom jadniku, ni spomenik mu nije podigla* – odgovorila je starica ulijevajući tekućinu u limeni lončić iz kojeg je Antula, sad joj se učinilo i ne tako davno, pila mlijeko.

– *Mama moja* – prišla je Antula majci i poljubila je. – *Nemoj usuti mliko, Badnjak je* – dodala je.

– *E, Antula, e* – prošaptala je mama.

– *Da pričekamo Aljošu, brzo će on* – rekla je Nikolina ulažeći u kuhinju.

– *Nemojmo* – odgovorila je Antula. I nastavila: *Tko zna hoće li poslije groblja biti za kavu.*

Aljoša se, kako je Nikolina i pretpostavljala, vratio brzo. S vrata, crven u licu, odmah je upitao gdje je njegova šalica. Prišao je Antuli, stao pred nju, zagrljio je i izgovorio: *Jedan je ručnik pao i ja sam ga vratio među grančice i bordo trake.*

– *Sine?* – Antula se bojala.

– *Sad ja govorim, nisi li ti tako nedavno rekla meni?* – uzvratilo je.

– *Sine?* – ponovila je Antula.

– *Mama, molim te, slušaj. Roko je bio uvjeren da je vjenčič po nekome poslala njegova majka, a ja sam pred svima rekao da je vjenčič napravila i na grob stavila moja majka. I zagrljio sam brata pred svima. Ljutiš li se, Antula?*

– *Sine? To je tako tebi jednostavno?* – nije bila u stanju ništa reći.

– *Nema tog kazališnog komada koji bi nadvisio život* – nastavljao je Aljoša. Nikolina je sjedila mirno i davala na znanje da ona tekst poznaje, ali da ga ni pred kim nije interpretirala.

– *Ne, nikome ništa nije htjela reći. Svašta je čeljad nagađala. I ja sam, o Bože, oprostite* – nepovezano je odgovarala majka njegove majke.

– *A zašto se niste oženili?* – upitao je Aljoša tonom kojim profesor književnosti propituje sadržaj štiva na satu lektire.

– *To više nije važno. Voljeli smo se, i to je jedino važno* – učenica Antula bila je sigurna i odlučna u svom odgovoru.

– *A mogu li pozvati brata na sutrašnji ručak?* – upitao je Aljoša i pogledao u Nikolinu.

– *To nije njegov Božić, da se ne naljuti* – ubacila se baka. Aljoši je sve bilo jasno. Nije li njegova talijanska kolegica nakon čitanja teksta rekla da je to priča i o identitetu, o netoleranciji, o kulturološkim i vjerskim razlikama. Ukratko, o prostoru koji svojim zakonima prekrojava sudbine.

*

Božićni ručak pripremila je Antula. Roko je sličio svom ocu, ali ne ipak toliko koliko je istom čovjeku sličio Aljoša. I mladi pisac i mladi režiser rođeni su na istom otoku. Pisac će, dok još desert ne bude iznesen na svečanu trpezu, režisera nagovoriti da rodno mjesto počne pisati velikim početnim slovom.

Otočić je toga dana grlila blagdanska tišina. – *Kako je to lijepo, mama* – pomislio je Aljoša. Možda bi istu rečenicu, ovaj put na hrvatskom jeziku, izgovorio naglas da u tom času u sobu nije uletio Markov glas: *Znaš li ti, kapitan moj, ko je on? Naš čovik. Nismo mi ko vi...* ➤

Sanja Knežević

Prva međunarodna konferencija teologinja u Hrvatskoj

»I OTRT ĆE IM SVAKU SUZU S OČJU«

Osma regionalna konferencija Europskoga društva žena u teološkom istraživanju

U franjevačkom samostanu Trstenik u Splitu od 3. do 5. rujna 2012. održana je međunarodna konferencija teologinja u Hrvatskoj. Konferencija je tematski bila posvećena propitivanju i teološkom približavanju patnji i nadi žena pod geslom »I otrt će im svaku suzu s očju« (Iz 25,8 i Otk 21,4). Riječ je o prvoj konferenciji teologinja u nas. Konferenciju su zajednički organizirali ESWTR (European Society of Women in Theological Research / Europsko društvo žena u teološkom istraživanju), Ekumenska inicijativa žena iz Omiša te Institut društvenih znanosti »Ivo Pilar« (Područni ured Split).

U svome je pozdravnom govoru dr. sc. Jadranka s. Rebeka Anić, predsjednica Hrvatske sekcije ESWTR-a, naglasila: »...teološka misao 20. stoljeća promišljala je pitanje patnje pod vidikom etničkih, staleških, rodničkih i inih razlika. Regionalna konferencija Europskoga društva žena u teološkom istraživanju oslanja se na te dosege i kontekstualizira ih na primjeru bivših socijalističkih zemalja«. Na konferenciji je sudjelovalo gotovo sedamdeset znanstvenica iz deset zemalja – Austrije, Bosne i Hercegovine, Hrvatske, Engleske, Njemačke, Mađarske, Litve, Poljske, Rumunjske, Srbije, Ukrajine i SAD-a. Teologinje iz različitih društvenih sredina zajedničkim su sagledavanjem pokušavale odgovoriti na sljedeća pitanja: koja su iskustva patnje žena karakteristična za socijalističko i tranzicijsko razdoblje u društvu, obitelji i Crkvi, kako žene vrednuju patnju i nadu u svome životu, te postoji li neki osobit doprinos žena iz postsocijalističkih zemalja sociologiji patnje i teologiji nade?

Nadalje, konferencijom se željela aktualizirati i važnost teološkoga promišljanja patnje



i nade žena pogođenih invalidnošću, odnosno žena koje se brinu o osobama s invalidnošću i njeguju ih. Bitno je međutim istaknuti kako svrha teološkoga propitivanja patnje žena nije veličanje njihove patnje i zatvaranje žena u status žrtve, nego artikuliranje iskustva žena u kontekstu postsocijalističkih društava Srednje i Istočne Europe.

Netipičnost ovakva tipa konferencija u nas prepoznatljiva je i u njezinu programu rada. Naime, uz standardna predavanja i koreferiranja na glavnu temu, sudionice su pohađale bazične zajednice i interdisciplinarno-kreativne radionice. Upravo zahvaljujući činjenici da su se ESWTR-u priključili Ekumenska inicijativa žena i Institut



Franjevački samostan Trstenik u Splitu

Organizacijski odbor Osme regionalne konferencije – Hrvatska sekcija Europske udruge žena u teološkom istraživanju i Ekumenska inicijativa žena iz Omiša



»Ivo Pilar«, konferencija je doista bila mjesto susreta i dijaloga znanstvenica i žena aktivnih u radu civilnih udruga. U tome je kontekstu s. Rebeka Anić istaknula kako se takvim pristupom želi »omogućiti širenje znanstvene misli kao i provjera korisnosti znanstvenih istraživanja na temelju potreba koje se uočavaju u konkretnom radu nevladinih udruga«.

Patnja kao temeljno iskustvo ljudskoga života oduvijek se sagledava u korelaciji s božanskim. Upravo je po patnji Bog postao najbliži čovjeku, prihvatio cjelokupnost njegova zemaljskog iskustva. U kršćanskome je svijetu patnja temelj pashalnog otajstva Kristove muke, smrti i uskrsnuća. U kristološkome svjetlu promišlja-

nja patnje žena održana su prva dva i ujedno središnja predavanja konferencije. Lisa Isherwood sa Sveučilišta u Winchesteru u Engleskoj otvorila je temu »Žene i Kristova muka«. Upozorila je kako je činjenica da je Isus za nas umro često vodila do ideje da i mi moramo umrijeti za njega, ili barem ekstremno trpjeti. No, pritom se zaboravljalo da su uzročnici patnje vrlo često »drugi« te ako postoji volja za »izgrađivanjem« patnje, ona isto tako može biti i »razgrađena«, ili barem smanjena. Žene su starim načinom shvaćanja patnje bile bitno obilježene te upravo u tome kontekstu Lisa Isherwood traži i potiče na traženje načina kako danas one mogu sudjelovati u novome promišljanju patnje te, dakako, ono najvažnije, njezinu smanjivanju. Na sličnu je tragu promišljanja bila i dogmatičarka Elżbieta Adamiak, sa Sveučilišta Adama Mickiewicza u Poznaniu (u Poljskoj), otvarajući pitanja poput: koje značenje ima slika trpećega Boga za žene danas, u našem suvremenom kontekstu?

Dakle, iz biti promišljanja patnje u odnosu čovjek – žena prema Božjoj patnji razgranaale su se i ostale sekcije konferencijskoga programa. Drugi je dan konferencije bio posvećen kontekstima patnje i ključnim pitanjima žrtava. U sekciji »Progovoriti o patnji žrtve« sudjelovale su Maria K. Moser s Bečkoga sveučilišta i Sanja Knežević sa Sveučilišta u Zadru. Maria Moser govorila je o diskursima žrtve problematizirajući odnos društva prema žrtvi kao pasivnu elementu, držeći kako se žrtve moraju boriti za sebe, a ne usmjerujući se izravno na počinitelja nasilja. Žrtva tako uvijek ostaje žrtva. U tome se kontekstu nadovezala svojim izlaganjem i Sanja Knežević, govoreći o patnji i uskrsnuću vukovarskih logorašica iz Domovinskoga rata. Pozivajući se na ispovijedi u knjizi *Sunčica*, upozorila je kako se patnja žena masovno silovanih u ratu prešućuje i zanemaruje u suvremenome hrvatskom društvu. Dapače, žrtve nad kojima je počinjen stravičan zločin genocidalnog silovanja trebale bi postati zalog kulturi sjećanja, hrvatskomu holokaustu. U stvarnosti državne institucije još uvijek bojkotiraju provođenje pravde.

O ženama koje su prošle torture sibirskih logora govorila je Ligita Ryliskyte sa Sveučilišta Vilnius iz Litve u svome vrlo zanimljivu predavanju »Žene Gulaga i Nelsonove paradigme zla«. Prikazavši kratak dokumentarni film o trima Litavkama koje su prošle torture Gulaga, željela je istaknuti vedrinu njihova duha te njihova predavanja patnji samo pod uvjetom nade u nastavak života. Slušajući i gledajući žene Gulaga, kao i njihove supatnike iz logora, auditorij je u današnjem kontekstu mogao osjetiti svu silinu njihova duhovnog bogatstva i energije ljubavi za čovjeka. Žene s kojima je sudionice konferencije upoznala Ligita Ryliskyte u sibirskim su nečovječnim uvjetima pomagale i tješile ostale zatvorenice i zatvorenike, ➔

U sklopu konferencije ESWTR-a otvorena je izložba Carolyn Boyd Tomasović.

UTIŠANI GLASOVI

Carolyn Boyd Tomasović, slikarica i ujedno predsjednica Ekumenske inicijative žena iz Omiša, samo za splitsku konferenciju priredila je tematsku izložbu slika – »Utišani glasovi / Silenced Voices«. Kako i sama autorica slika priznaje, slike su nastajale tijekom cijele godine pripremanja konferencije. Njezini crteži i slike izravno se nadahnjuju konferencijskim temama i predstavljaju dodatni prostor u kojem se, putem kompozicije, boje i forme, promišljaju teme patnje i nade žena.

Carolyn Boyd Tomasović priznaje kako ove slike predstavljaju njezinu osobnu ikonografiju i dio su dužega umjetničkog procesa, koji je u mnogim slučajevima osobni dijalog u kojem se odražavaju mnoge žene koje autorica poznaje ili koje je susrela. To je splet njihovih životnih priča i utjecaja.

Dr. sc. Jadranka s. Rebeka Anić, predsjednica Hrvatske sekcije ESWTR-a, govori o povijesti i sadašnjosti Udruge

RAZGOVOR VODILA: Sanja Knežević

Kratka povijest Europskoga društva žena u teološkom istraživanju

Kada je i kako osnovano Europsko društvo žena u teološkom istraživanju?

Prema svjedokinjama nastanka Društva, povijest bi se mogla izvoditi iz dvaju izvora. Prva je ideja rođena na europskome savjetovanju žena održanom u Bruxellesu 1978., na kojemu su se upoznale dvije najstarije teologinje Europe zainteresirane za pitanje žena. S katoličke strane to je bila Catharina Halkes, a s evangeličke Elisabeth Moltmann. No, neposredan povod osnivanju bilo je iskustvo žena tijekom priprema generalne skupštine Svjetskog vijeća Crkava 1983. u Vancouveru. Norveška pastorkinja Kristine Værness uočila je da među delegatima gotovo nema teologinja. Budući da je u Norveškoj još od 1958. postojalo Društvo teologinja, Kristine Værness je od Nacionalnog odjela Svjetskog vijeća Crkava tražila da Društvo teologinja dobije status promatrača. Norveško društvo teologinja poslalo je svoju predstavnicu. Na generalnoj skupštini u Vancouveru teologinje su međutim bile isključivo promatračice – nisu imale pravo govora ni pravo glasa. Tijekom zajedničkoga ručka triju teologinja, Constance je predložila da se organizira susret teologinja. Organizirana je konferencija teologinja, a Društvo je službeno utemeljeno nakon toga, 1986. u Švicarskoj. Već je na početku dogovoreno da su službeni jezici Društva njemački, francuski i engleski, dok je danas španjolski jezik zamijenio francuski. Danas udruga broji više od šest stotina članica. Sadašnja predsjednica je Maaïke de Haardt iz Nizozemske, a potpredsjednica Njemica Silke Peterson, koja je sudjelovala i na splitskoj konferenciji. Kao europska i ekumenska udruga, ESWTR omogućava susretanje i dijalog teologinja različitih kršćanskih denominacija i Crkava iz cijele Europe, sa sjevera i juga, s istoka i zapada.

S obzirom na ideološku podijeljenost Europe u doba kada je Udruga utemeljena, jesu li se konferencije mogle održavati i u zemljama Istočnoga bloka?

Društvo je prve konferencije održavalo u zemljama Zapadne Europe. Tek se sedma konferencija Društva održala na jugu Europe, na Kreti, u pravoslavnoj Akademiji (1997). Sudionice su bile izvanredno prijateljski primljene i svjedoče da nije bilo nikakvih zapreka ili propisa pravoslavnog svećenstva. To je bila do sada najveća konferencija Društva; na njoj je sudjelovalo više od dvije stotine sudionica, od koji je dvadeset i šest bilo pravoslavnih. Sudionice iz komunističkih zemalja bile su članice Društva od početka. Prva konferencija za Srednju i Istočnu Europu ipak



Dr. sc. Jadranka s. Rebeka Anić, školska sestra franjevska splitske provincije i predsjednica Hrvatske sekcije ESWTR-a

je održana tek dvadeset godina nakon osnivanja, odnosno 2005. u Budimpešti. Jedan broj godišnjaka Društva posvećen je upravo ženama i teologiji bivših postsocijalističkih zemalja.

Postoje li unutar ESWTR-a i regionalne konferencije kakva je primjerice bila ovogodišnja u Splitu?

Da. Osim konferencija na razini cijele Europe, postoje i regionalne konferencije. Regionalne konferencije na kojima sudjeluje naša hrvatska sekcija obuhvaćaju bivše postkomunističke zemlje. Do sada je organizirano sedam takvih konferencija – dvije u Pragu (Češka), Lublinu (Poljska), Rigi (Litva), Cluju (Rumunjska) i Bugarskoj.

Kada je osnovana Hrvatska sekcija ESWTR-a?

Hrvatska sekcija ESWTR-a djeluje od 2001. i zasad ima osamnaest članica, uz dvije članice podupirateljice. U suradnji s Ekumenskom inicijativom žena iz Omiša naša je sekcija organizirala međunarodnu konferenciju na temu »Žene i teologija« na otočiću Galovcu kod Zadra (2010). Također, sekcija je potaknula otvaranje teološkog niza *Pri-nosi feminističke teologije* u katoličkoj izdavačkoj kući Kršćanska sadašnjost.



Vodstvo ESWTR-a 2011–2013: Marta Bodo, Silke Peterson, Teresa Forcades i Vila, Isa Breitmaier, Rita Perintfalvi, Gertrude Ladner, Maike de Haardt

Zaštitni znak konferencije

Sjemenje maslačka – ženski glas izvan okvira

Konferencijski logotip Osme regionalne konferencije ESWTR-a pod tematskim geslom »I otrt će im svaku suzu s očiju« izražava teološko približavanje patnji i nadi žena te odaje svoju simboličku poruku. Kvadrat predstavlja čvrsti, restriktivni oblik s jedne strane, a s druge asocira na jedan od kvadrata hrvatskoga grba. Cvijet maslačka šalje svoje sjemenje izvan i preko kvadrata, simbolizira slobodu, oslobođenje i novi početak, ali i nužnost pomicanja preko skupa ograničenih društveno konstruiranih okvira. Sjemenje iz umirućeg cvijeta predstavlja novi život, i to u ženskome obliku. Crvena boja cijeloga zaštitnog znaka simbolizira krvotok života. Autor logotipa je Miroslav Tomasović, hrvatski grafički dizajner.



Zaštitni znak konferencije nosi duboku simboličku poruku.

➔ pisale poeziju i molitve, neumorno govorile Puškinovu i Ljermontovljevu poeziju. Zanimljivo je da takav tip žena nikada nije izgubio smisao za humor. Tako je, primjerice, jedna od njih na ispitivanju u KGB-u »priznala« da je ukrala podmornicu. Poput Vukovarki, i one su bile svjesne da patnju podnose ne samo u svoje vlastito ime nego i u ime naroda kojemu pripadaju, stoga su nerijetko u svojim molitvama upisivale i ime svoga naroda. Marta Bodo iz Cluja u Rumunjskoj, urednica u jednoj izdavačkoj kući, govorila je o »memoriji patnje« iz perspektive odčitavanja autobiografija žena kojima je komunistički teror sustavno i aktivno negirao i zabranjivao vjerski identitet. One su razdvajane od obitelji, ostavljane na rubu egzistencije, preseljavane u potpuno različite društvene, kulturne pa i jezične zajednice. Poanta takvoga sustava bila je pretvaranje čovjeka u društveni konstrukt brisanjem njegova identiteta. Žene o čijim je životima govorila Marta Bodo uspjele su se othrvati rigidnom i totalitarnom sustavu upravo snažnom vjerom u Boga i stalnim unutar-njim duhovnim sazrijevanjem.

U drugome ciklusu kontekstualiziranja patnje teologinje su govorile o suvremenoj i svakodnevnoj patnji žena. Lynette Šikić-Mićanović s antropološkoga je gledišta prezentirala istraživanja o nadi i suživotu beskućnica, čije djelomično rješenje problema vidi u njihovu društvenom povezivanju. Sociolog Marko Marinić s Instituta »Ivo Pilar« problematizirao je osamljenost i društvenu izolaciju žena s invalidnošću, prikazavši istraživanje iz Hrvatske koje pokazuje do koje mjere društvena isključenost utječe na razinu sreće i osobnoga dobrog života među ženama s invalidnošću.

O uvijek aktualnom tzv. ženskom geniju – suvremenom usklađivanju obitelji i zanimanja – govorila je Dubravka Petrović, naglasivši kako se u ovome problemu više »ne radi samo o prav-

nom, političko-gospodarstvenom ili organizacijskom pitanju, nego prije svega o pitanju mentaliteta, odgovornosti i dubokog razumijevanja dostojanstva žene kao majke i zaposlenice«.

Sekcije konferencijskoga programa dalje su se razgranavale na pitanja duhovnosti i patnje, problematizirajući različite pristupe teologinja i teologa ljudskoj patnji. Također, vrlo se zanimljivo raspravljalo unutar sekcija posvećenih religijskoj pedagogiji i pastoralnoj teologiji. Dr. sc. Ana s. Thea Filipović sa zagrebačkoga KBF-a upozorila je na rodne implikacije kršćanskoga prikazivanja patnje i nade u hrvatskim katoličkim vjeronaučnim udžbenicima, dok je dr. sc. Jadranka Garmaz problematizirala religiozno-pedagoški pogled na žrtvu.

Interdisciplinarni i vrlo živ pristup patnji bio je u sekciji »Patnja – Umjetnost – Mediji«. Mlade znanstvenice Irena Sever, Roberta Nikišić, Suzana Vrhovski Peran i Ivana Brstilo govorile su o ženama u slikarstvu, filmu, katoličkim medijima. Ivana Brstilo dotaknula se i aktualne teme estetske kirurgije kao »ženske patnje iza medijske kulise«.

Posljednji dan konferencije u cijelosti je bio posvećen novom iščitavanju i interpretiranju ženske uloge u Bibliji i Talmudu. Iz biblijskih tekstova znanstvenice su iščitavale i analizirale suvremeni položaj žene, njezine zadane obiteljske i društvene uloge – od Evina grijeha do svetog otajstva rađanja i donošenja novoga života.

Živosti konferencije pridonijelo je i šest interdisciplinarnih radionica: »Druga strana trpljenja – svagdanje umiranje i žalovanje« (Veronika Reljac), »Kontekstualizacija – Krist kao uporišna točka vjerničke nade i aktivizma« (Julijana Tešija), »Ozdravljajuće pjevanje« (Annabelle Pithan), »Zajedničko čitanje Biblije – teologija za početnice« (Ana Marija Raffai), »Vaše pripovijedanje o Crkvi i Bogu – narativno-psihološki pristup« (Justina Anna Melonowska), »Blagdanske ikone u pravoslavnoj tradiciji« (Lucreția Maria Paraschiva Vasilescu) i »Razglednice – istraživanje društvene nepravde i akcije« (Marijana Ajzenkol). Tijekom radionica sudionice su, razmjenjujući iskustva i međusobno se upoznaujući, ostvarile cilj konferencije: djelovati među ljudima i za dobrobit ljudi.

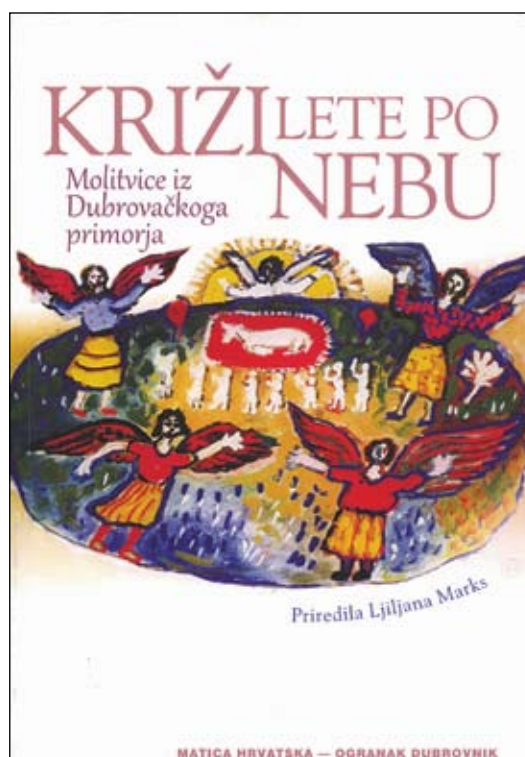
Teologinje i aktivistice u nevladinim udrugama koje potiču ravnopravnost i suživot svojim su aktivnostima, iskustvom i znanjem podastri tima javnosti na ovom skupu pokazale kako se patnja može i treba ublažiti, »razgraditi«. Ona jest kristološka, ali dakako i međuljudska – pa je upravo ključ za njezinu »razgradnju« u boljim i otvorenijim međuljudskim odnosima. Žene posjeduju prirodan talent kad je povezivanje ljudi u pitanju te stoga kao takve i mogu biti protagoniste promišljanja i života nove teologije radosti i otvaranja. ➤

Evelina Rudan

OTPOR PROGONSTVU I DUG ZAVIČAJU

Na samom kraju prošle godine u izdanju dubrovačkoga ogranka Matice hrvatske izašlo je vrijedno izdanje suvremenih zapisa molitvica iz Dubrovačkoga primorja. Projekt zapisivanja usmene baštine u primorju iz kojeg se oformio i ovaj izbor molitvica vodila je Ljilja Šimunović, a izdanje je priredila i pogovornu studiju napisala Ljiljana Marks. Osim uvodnih tekstova i popratne studije, knjiga je opremljena i fotografijama kazivača i kazivačica te mladih istraživača i istraživačica.

To izdanje važno je i korisno na najmanje dvjema razinama: jedna je uže folkloristička, interpretativna i o njoj će biti riječi u daljnjem tekstu, a druga je razina priča oko nastanka zapisa: značenja koje je to zapisivanje imalo u mjestima u kojima se provodilo i trenutak u kojem se ono počelo provoditi, o čemu je u emotivnom i poticajnom predgovoru pisala učiteljica hrvatskog jezika Ljilja Šimunović, voditeljica projekta prikupljanja usmene baštine. Građu su počeli prikupljati učenici 1992., nakon jednogodišnjeg progonstva, s jedne strane kao vrstu otpora zatečenom stanju, s druge kao dug zavičaju. No, to je zapisivanje, osim što je iznjedrilo vrijednu građu, funkcioniralo i kao autentična potreba zajednice čija je funkcija bila i u svojevrsnom identitetskom potvrđivanju, u kohezivnim silnicama članova zajednice kako vertikalnim (međugeneracijskim) tako i horizontalnim (u krugovima koji su uključivali školu, roditelje, učenike). Iz perspektive pedagoške prakse takav bi projekt, čak i kad ne bi bio urodio tako uspješnim plodom u obliku knjige, bio višestruko koristan posebno za one učenike i učenice koji su u njemu sudjelovali jer su dobili priliku biti istraživači, jer su time osnažili pouzdanje u vlastite sposobnosti, jer su »uživo« svjedočili da solidarnost i suradnja (kako njihova međusobna tako i ona međugeneracijska) može iznjedrili dobre rezultate i, na kraju, jer takvi projekti omogućuju živu potvrdu onih, uglavnom papirnatih, savjeta o tome da se u školi ne uči samo za ocjene. U tom smislu



Priredila
Ljiljana Marks

Naslov
Križi lete po nebu. Molitvice iz Dubrovačkoga primorja

Nakladnik
Matica hrvatska – Ogranak Dubrovnik, Dubrovnik, 2011.

Opseg
214 str.

Cijena
160,00 kn

čini se pomalo nepotpunim (no, razumljiv kao izraz skromnosti) iskaz Ljilje Šimunović »Ja sam bila samo posrednicom i koordinatoricom toga dugogodišnjega projekta«; jer svi koji su ikad u školi radili i svi koji su ikad koordinirali takvim ili sličnim projektom znaju da se u takvom projektu nužno mora kriti cijeli niz radnji: nastojanja, motiviranja, poticanja, svakovrsnoga angažmana koji višestruko prelazi »samo«. Knjiga koja je pred nama višestruko opravdava nastojanja svih koji su u taj projekt bili uključeni, a za krajnji rezultat zaslužan je i način na koji je građa predstavljena.

Taj način uključuje svojevrsnu dvostrukost, s jedne strane građu tih suvremenih zapisa iz Majkova, Slanoga, Banića, Mravinjaca, Kručića, Trnove, Čepikuća, Lisca, Trnovice, Podimo-

Knjiga je dobila Zlatnu povelju za knjige ogranaka Matice hrvatske za 2012. godinu

ća, Smokovljana, Visočana, Topologa i Dola, a s druge kao dobar priređivački izbor: zapise molitvica iz rukopisne zbirke Olinka Delorka s istog područja (Dubrovačkoga primorja) iz 1963. godine, koji funkcionira kao svojevrsna kontrolna točka suvremene građe, ali i kao komparativni materijal, tim više što omogućuju uspostavljanje ne samo tekstualnih veza varijanata nego i mogućih rodbinskih veza s današnjim kazivačima, što za građu čiji je osnovni transmisijski medij usmenost nije od sporedne važnosti. U tom izboru, odnosno u tekstu uz svoju rukopisnu zbirku, Olinko Delorko ističe, a Marks taj citat s pravom navodi, da bi pjesme *Pošetala sveta Malta i Jezus ide rosnim poljem* »izdržale i najstrože antologijsko mjerilo«. Osim 14 molitvica iz Delorkove zbirke, u Dodatak su uvrštene dvije pjesme iz rukopisne zbirke Nikole Bonifačića Rožina, koja je nastala kao rezultat istraživanja građe u Župi i Rijeci dubrovačkoj 1962., od kojih je jedna uvrštena zbog mjesta podrijetla (iz Slanoga je bila kazivačica koja je molitvicu naučila Bonifačićevu kazivačicu).

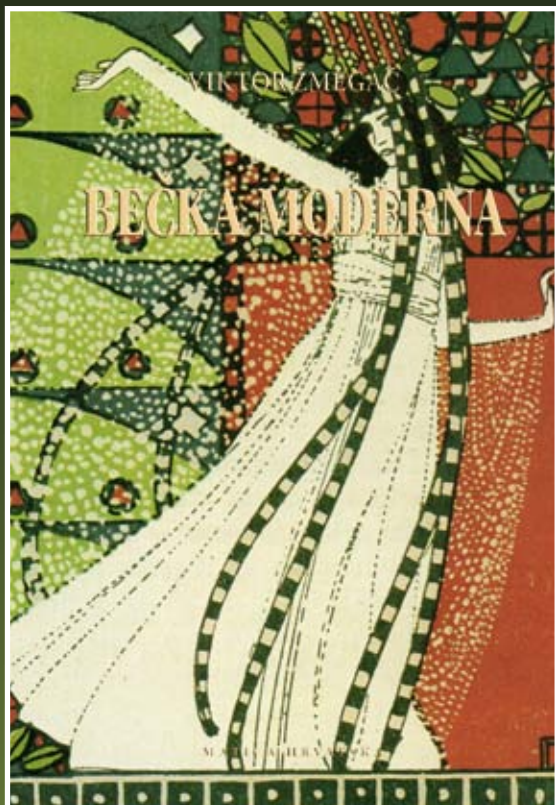
Onoliko koliko je to moguće iščitati iz rasporeda građe, čini se da podjela suvremenih zapisa pokušava slijediti nekoliko kriterija: tematski i, ondje gdje je moguće, kronološki o Isusovu životu (počinje s Navještenjem), zatim izvedbeni (npr. molitvice u određeno doba dana) te na kraju žanrovski (npr. govornički oblici). Tematski kriterij još uključuju i posebna izdvajanja pjesama prema glavnim likovima, od kojih su usmenim tradicijskim oblicima uglavnom najzastupljeniji Majka Božja i sv. Petar pa je to posebnim izdvajanjem vidljivo i u ovom izboru.

Studija Ljiljane Marks počinje žanrovskim opisom i poetičkim osobinama pučkih molitvica. Vidi ih kao one koji inzistiraju na ekspresivnim oblicima, slikovitosti i metaforici bliskoga, usredotočene na smisao i osjećaje, tematski zaokupljene Isusovim životom, Majkom Božjom, svecima. Njihova usredotočenost na moć riječi i njezine učinke približava ih (katkad izvedbeno i posve stapa) s primjerice basmama. Ističe prevladavajuću vrstu stihova (simetrični osmerac, sedmerac, šesterac) kao i sklonost asonancama. Formulni karakter tekstova molitvica vodi autoricu do objašnjenja Bausingerova pojma »kultna formula«, kao i do dva pola – kršćanski i pretkršćanski – koji izvedbeno, a katkad i motivski supostoje u pučkim molitvicama, ističući da možda i nije riječ o miješanjima magije i pobožnosti, već o »dvjema stopljenima pobožnostima (poganskoj i kršćanskoj, tajnoj i javnoj, nesvjesnoj i svjesnoj«, 176) s kojom povezuje i kristijanizaciju kao društveni povijesni proces, ali i kao osobni, životni proces.

Tekstovi molitvica mogu funkcionirati kao performativi onda kad ih izvedva takvima »smatra«, ili kao »tek« tekstovi pjesama, estetski ma-

nje ili više uspjeli, primjerice u zbirkama usmenih pjesama. Jedan od njihovih izvora autorica vidi i u zbirkama molitava namijenjenih puku koje je »Dugogodišnja izvedbena praksa (....) sačuvala, ali i izbrusila, neke u prave bogato fase tirane pjesničke dragulje i takvi su doprli do naših dana«, a na tom putu, oni su, osim prvobitna, uglavnom kanonizirana sadržaja, dobivali i druge sastavnice, nadopunjavane čutim homiletičkim motivima, apokrifnim pričama, ali i motivima, slikama i metaforikom drugih usmenih žanrova. Analizom izabranih tekstova iz zbirke, autorica nam nudi podsjećanje na njihov život u dosadašnjim zapisima i spominjanjima, tj. njihov »knjiški« život, uvjete i učinke njihova usmenog života te moguće putove prepletanja, ali i osobito uspjela i dojmljiva mjesta prema estetskim mjerilima, kao i moguća razjašnjenja visoke zastupljenosti nekih likova i motiva. Analitički dio studije ne izmiče stručnim i znanstvenim potvrdama, ali, s druge strane, uspijeva biti napisan tako da ga s užitkom i zanimanjem mogu čitati i čitatelji i čitateljice izvan užega stručnoga kruga.

Trajnost (vidljiva među ostalim i u tek relativnoj varijantnosti) i brojnosti tih oblika, njihov usmeni život do u »duboku sadašnjost« (od kojih su neki primjeri i prilično mladi u razmjerima usmenih trajanja pa si »usmeni život« tek počinju osiguravati) kao i njihova zastupljenost u brojnim antologijama usmene lirike, nije im uspjela dosada osigurati obilniji književnoteorijski i analitički interes pa je upravo ova studija dobrodošao i koristan pomak. Osim toga, ona može poslužiti i kao izvrsno mjesto za daljnja istraživanja jer autorica, osim što upućuje na dvije važne, ali osamljene, prethodne Šetkine studije, nudi i popis, koliko mi je poznato, svih važnijih (malobrojnih) zbirki usmenih molitvica (Plepel, Lahner, Strohal), kao i dvije novije (Jurić-Arambašić, 2001. i Vlahović, 2008., od kojih zbirka Jurić-Arambašića, iako zamišljena kao lokalna zbirka, nudi jako dobar popratni aparat svih inačica njegovih zapisa molitvica iz Kijeve), ali i sva druga mjesta na kojima se molitvice mogu pronaći kao dio građe (monografske zbirke u okviru Zbornika za narodni život i običaje Južnih Slavena, popratne studije uz rukopisne zbirke s terenskih istraživanja Instituta za narodni život i običaje, rukopisne zbirke Odsjeka za entologiju HAZU itd.). Dakle, put od teorijskoga razmatranja o žanru molitvica preko poetičkoga opisa žanra i analitičkoga opisa izabranih tekstova molitvica, kao i popratne upute na mjesta traženja molitvica koje nas neće ostaviti neobavljena posla, studiju čine tekstom koji će buduća istraživanja o molitvicama morati konzultirati. ➤



Viktor Žmegač
BEČKA MODERNA
Portret jedne kulture
 (drugo, prošireno izdanje)

biblioteka
SAECULUM

format: 14 x 21 cm
 opseg: 339 str.
 tvrdi uvez s ovitkom
 Matica hrvatska, 2012.
 cijena: 160,00 kn

ISBN 978-953-150-969-5

»Nazvao sam knjigu o glasovitom, u cijelom svijetu poznatom razdoblju bečke umjetnosti i znanosti 'portret jedne kulture'.

Portret, izveden likovno ili književno, pretpostavlja pristup koji, u načelu, teži za ravnotežom objektivnosti i subjektivnosti.

Zbog udjela osobne vizure vrijedi pravilo: koliko portretista toliko portreta, bio sadržaj i posve istovjetan.

Poznavatelji drugih djela o bečkoj moderni znat će prosuditi u čemu su posebnosti ovdje izvedenoga portreta.

Poput drugih knjiga o toj temi, i ova studija nastoji pružiti uvid u spregu različitih područja kulture.

Izazov je bio upravo u namjeri da se potraže zajedničke tendencije – ali i zajedničke antinomije – u raznovrsnim oblicima stvaralaštva i spoznaje. Ali interdisciplinarnost ne smije biti svaštarstvo...

Coincidentia oppositorum, jedinstvo suprotnosti, pojam je europske filozofije u razdoblju između srednjovjekovlja i renesanse.

Shvati li se on u općenitom smislu, bit će zacijelo jedan od glavnih znamenja bečke moderne.

Prividno je proturječan znak duhovne dosljednosti upravo u tome što se intelektualne i umjetničke težnje nisu smirile u kompromisu i suglasju, nego su bile postojane u svojim oprekama, tvoreći kulturu koje je nezaboravna po raznolikosti koja se opire formuli«.

Viktor Žmegač

*Sretan Božić
i dobru novu
2013.*

želi Vam

mh
maticahrvatska



ISSN 1330-2493



9 771330 249001



12012